

ОЛИМЖОН
ХОЛДОР
МИРКОМИЛБОЙ

Роман

СЎЗ БОШИ

Ҳаётга шундай улуғ инсонлар бўладики, улар ўзининг ақл-идроки, заковати, бетакрор истеъдоди билан миллати ва юртини жаҳонга танитадилар. Ана шундай кишилардан бири Истиқлол йўлида жон фидо қилган Миркомилбой ва Мирмўминбой ҳожи ўғлидир. Ушбу асарда унинг серқирра ва зиддиятли ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади.

Бундан бир неча йиллар муқаддам матбуотга эълон қилинган «Жаҳон тан олган андижонликлар» номли мақоламизда Миркомилбой ҳақида илк маълумот берган эдик. Шундан кейин «Миркомилбой ким, биласизми?», «Тоғлар қуламайди» каби туркум мақолаларим чоп этилди.

Миркомилбойга бўлган қизиқишим эса тобора ортиб бораверди. Уларнинг натижаси ўлароқ Йўлдош Охунбобоев номидаги Андижон вилояти мусиқали драма ва комедия театрида каминанинг «Миркомилбой» драматик асари сахнага қўйилди.

Ушбу романнинг юзага келишида архив ҳужжатларидан, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, академик Комил Яшин, таниқли тарихчи олим Акмал Ақром, иқтидорли адиб Хуршид Дўстмуҳаммад, Миркомилбойнинг замондоши Назарқуламининг невараси Беғижон Назарқулов ва бошқаларнинг вақтли матбуотда босилган мақолалари ҳамда хотираларидан кенг фойдаландим.

Китобни яратишда берган беғараз маслаҳати ва самимий ёрдамлари учун барча дўстларимга, шунингдек, Миркомилбойнинг авлодларига чин дилдан миннатдорчилик билдираман.

МУАЛЛИФ

АЗА

Анжидон шаҳри. Ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярими. Бурди обий-Савр ойи бошланган. Дарахтлар барг чиқариб, шафтоли, ўрик, олмалар эндигина гуллаётган пайт. Шаҳар мачитларининг ҳаво ранг гумбазларидан сўфиларнинг бомдод намозига чорловчи азонлари эшитилиб туриларди: «Аллоҳу Акбар! Аллоҳу Акбар! Ашҳаду алла илаҳа иллаллоҳ...» Уларнинг оҳангдор овозлари бир-бирига улашиб, аллақандай илоҳий қудратни жамулжам этар, одамлар қалбини тўлқинлантириб, бутун борлиқни сеҳр таровати ила чўлгаб олганди.

Томлари бир-бириникига тутшиб кетган уйлارнинг эшик-дарвозалари очилиб намозхонлар мачит томон шошиларди. Худди ўша лаҳзаларда шаҳарнинг эски қисмида нуфузли хонадонлардан бири ҳисобланмиш Мирмўминбойнинг ҳовлисида тўсатдан йиғи овози ҳам эшитила бошлади.

Бомдод намозига шошилаётганларнинг кўпчилиги: «Ё Аллоҳ! Нима бўлди экан, наҳотки Ҳожибобо ўз омонатини топширган бўлса, анчадан буён бетоб деб эшитардик. Жойинг жаннатда бўлгур, яхши одам эдилар» дейишиб, у кишининг сифатларини таърифлаширади...

Муҳиддин ҳожи жаноблари Мирмўминбойнинг қазо қилгани ҳақидаги хабарни мачитда эшитди. У намоздан чиқиб, тўғри дўсти Мирмўминбой ҳовлисига шошилди.

Муҳиддин ҳожи йўл-йўлакай дўсти билан болаликда кечган ёддан чиқмас воқеаларни кўз олдига бир-бир келтирар экан, ихтиёрсиз равишда унинг кўзларида ёш қалқиди.

Улар бир кўчанинг икки юзида катта бўлишди. Бирга мадрасада таҳсил олишди. Мирмўмин отаси Мирнодирбойдан таълим олди. Муҳиддин эса шаҳарнинг тақводор соҳиби илмларидан бўлмиш Исломидин Қозизода қўлида ўқиб, катта мулла бўлди.

Мулла Муҳиддин қадрдон дўстининг данғиллама ҳовлиси қўш қанотли дарвозасига яқинлашган сайин қандайдир оғир куч елкасидан босгандек, кейин эса ҳалқумидан тутгандек бўлди, оёқларини қалтиратиб, кўзларини хиралаштирди. Дарвоза ёнида тик турган дўстининг фарзандлари: Миркомил, Мирфозил, Мирсоли, Миразиз, Мирқози, Миролим, Миржалил, Мирраҳмат ва Миралилар унинг кўксига ўзларини бирмабир отди. Уларнинг «Отажонимиздан ажралиб қолдик!», «Ота, дўстингиз келди, туринг ўрнингиздан, ўзингиз кутиб олинг, отажон, вой отам!» деб йиғлаганлари ҳам Муҳиддин ҳожининг қулоғига кирмади. У кўз ёшларини яширолмай, «Оҳ, дўстим» дея, ўзини май-йид ётган хонага урди. Марҳумнинг юз-кўзларидан ўпди. У «Азизим Мўминжон, рози-розилигингни ололмаган бевафо дўстингни кечир, кўзларингни оч, мен келдим, энди мен сенсиз бу дунёда қандай яшай оламан, кўзларингни оч дўстим» деб йиғларди. Унинг армонли сўзларини эшитган ҳар бир одам унга қўшилиб нола чекар ва кўз ёшлари сел бўларди.

Ҳовлини тўлдириб бир-бирларининг елкаларига бошларини қўйишиб дод-фарёд солаётган хотин-халлажларнинг «оҳ»лари кўкка чирмашур, ким «намозхоним», кимдир «валломатим», ким «бой отам», кимдир эса «вой отам» дея нола қиларди.

Мулла Муҳиддин дунёнинг ташвишларидан фориқ бўлиб, мангу уйқуга кетган дўсти Мирмўмин ҳожининг юзини аста ёпди. Ташқарига чиқди. Дўстининг фарзандлари уни бағрига олишиб, «отам»лаб баттар йиғлашар эди.

Бир оз вақтдан кейин у дўстининг ўғилларини ҳовли четига қўйилган сўри томон чорлаб, маслаҳат берди:

— Отангиз улуғ инсон эдилар. Сизлар ҳам у кишига муносиб фарзандлар бўлишингиз лозим. На чора, эртами-кечми ўлим барчамизнинг бошимизда бор савдо. Мен дўстимдан олдинроқ кетишим керак эди, нима қилай, Аллоҳнинг иродаси бу.

Дарвоқе, яқин-йироқдаги қариндошлар, таниш-билишларга хабар беридими? Жанозада бутун шаҳар аҳли, ҳамма қатнашмоғи даркор. Унинг тиритида рози-ризолигини ололмаганлар, майли, у зот ётган жойга кириб, дил розини айтишсин. Гарчи марҳумнинг кўзлари юмуқ, ўзи жонсиз тахтадек, мажолсиз ётса-да, у ҳамма нарсани билади, эшитади.

Энди бошқа масалаларга ўтсак. Дўстимни қабрга ўзим қўяман. Биз «қай биримиз бу дунёдан олдин ўтсак, қолганимиз дўстлик бурчимизни адо этамиз» деб ахдлашганмиз. Шу боис, бу нозик масала каминанинг иши ҳисобланур.

Мирмўминнинг ўғиллари икки қўлини кўксига қўйишиб, эгилиб мулла Муҳиддин жанобларининг гапларини тинглар, айниқса, унинг ёши бир ерга бориб қолган бўлишига қарамай, майитни ювиб-тараб, жойигә қўйишга талабгор бўлаётганидан воят хайратда эдилар.

Аста-секин одамлар йиғила бошлади. Кўчанинг икки четига устига бахмал кўрпачалар тўшалган ўтиргичлар қўйилди. Вақт пешинга етмай бутун шаҳарда ҳаркат ўз-ўзидан тўхтаб, ҳамма Мирмўминбой ҳожи жанозасига қатнашмоқ учун тўпланди.

Жанозада қатнашмоқ учун ташриф буюрган ҳар бир одамнинг дилида Ҳожибобонинг таъриф-тавсифи бир олам эди.

Маҳалла оқсоқоли Мамарозиқ ота йиғилганларга: «Қани, мусулмонлар, даврага!» деди. Йиғилганлар «гур» этиб ўринларидан туришди ва Ҳожибобо ётган ҳовли томон шахдам, шошиб юра бошладилар. Тўпланганларнинг бир қисмигина ҳовлига сиғди, қолганлари эса кўчаларни тўлдиришиб, йигирма-ўттиз қатор бўлишиб, саф тортиб туришди. Бу ерда ҳозир бўлган элнинг энг катта домласи Муҳаммад Юнус қори ҳазратлари: «Тобутни кўтариб турунгиз, ерга қўймангиз!» дея амр қилдилар. Сўнгра баланд ва ёқимли овоз ила уч марта «Салоти жаноза!» «Салоти жаноза!» «Салоти жаноза!» дегач, тобут ерга қўйилди.

Муҳаммад Юнус қори ҳазратлари ҳаёт ва ўлим ўртасидаги қисқа бир йўл ҳақида маъруза қилди. У уйнинг бир дарвозадан чиқиб, иккинчисига киришдек қисқа йўл эканини таъкидлаб, тирикликда ҳар бир инсон одамларга яхшилик қилиши, фарзандларини бахтиёр кўриши, уларнинг дўстга зор, душманга хор бўлмаслигини орзу қилишини айтди. Сўнгра у Ҳожибобо ҳаётлигида ўзи қодир бўлган барча савоб ишларни адо этгани ҳақида гапирди.

Муҳаммад Юнус қори ҳазратлари оталарнинг ўз фарзандлари олдидаги, болаларнинг эса ўз ота-оналари олдидаги бурчлари ҳақида ниҳоятда ибратли сўзлар айтди. Шундан кейин тобут бойнинг ота-боболари дафн этилган қабристонга олиб борилди.

Мулла Муҳиддин ёшларнинг қаршиликларига қарамай, лаҳат томон яқинлашди ва маросимни бошқараётган қорига юзланиб, дўсти билан аҳдлашгани ва уни қабрга ўзи қўяжаклигини айтди.

Марҳумнинг ўғиллари Миркомил, Мирфозил, Мирфози ва бошқалар эса оқсоқолга кўмаклашди. Мулла Муҳиддин сўзининг устидан чиқди. Дўсти Мирмўминни қабрга қўя туриб «Рози бўл дўстим, мен сендан минг бор розиман, қиёматда юз кўришгунча, алвидо!» деб овозининг борича йиғлаб юборди.

Мирмўминбой ҳожининг табаррук жасади буюк бобокалони Мирюсуфбой ва ўз валенеъмати Мирнодирбой ҳожи жаноблари ёнига қўйилди.

Мирмўминбой ҳожининг барча маросимлари ўтказилди. Ўғиллари олиб бораётган тижорат ишлари ҳам вақтинча тўхтаб қолди. Хонадондан карвонбоши — катта кетдими бас, уйнинг ўзи ҳам фариштаси кетгандай ҳувиллаб қоларкан. Ҳожи бобо ўғилларига бор бисотини тириклигидаёқ хатлаб, мерос қилиб, ажратиб берганди. Бироқ, улар озгина камчиликка йўл қўйишса ҳам дарҳол айтиб, тузатиб турарди. Энди эса ўша насихаттўй отанинг ўрни жуда-жуда билинаётир.

Ҳожибобонинг ўлимига барча тенг аза тутди. Фақат тирик жонзотлар эмас, ер, ҳаво, жами борлиқ қора кийингандек бўлди. Ўша йили баҳор ниҳоятда ёмон келди. Далаларга чигит бир неча марта кафгирлаб экилди, ёғиннинг кўп келиши натижасида ғўзаларни ўт босиб кетди. Айниқса, Қатортол, Ёрқишлоқ, Қумқўрғон, Тошқалъа, Тешиктош далаларида аҳвол анча аянчли эди. Ўтган йилги етиштирилган пахталар сотилмай омборларда қолиб кетди. Пахта бўлмаса завод ҳам тўхтайди, чигит ҳам йўқ. Хуллас, Андижон аҳли баҳорнигина эмас, балки бутун йилни аза билан ўтказди.

Эмишки, она ўлса унинг амбари бошидан супрани айлантирмаса, хонадон баракасини марҳума ўзи билан олиб кетармиш. Ота дунёдан ўтганда эса, фарзандлар саросимага тушса, биттагина хонадоннинг эмас, бутун бир авлоднинг обрў-эътибори, ризқ-насибасига таъсир қилармиш. Худди шундай бўлди. Эл-юрт орасида ишбилармон тадбиркор савдогар деб ном чиқарган Ҳожибобонинг катта ўғли Миркомилбой ҳам ўзини йўқотиб қўйди. Бу эса бутун бир савдогарлар хонадонигагина эмас, балки катта-кичик тижоратчиларга ҳам

ўз таъсирини ўтказди. Хорижлик баъзи харидорлар аввалдан келишиб қўйилган пахталарини ололмадилар. Бу кейинги йилларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

ЗИЛЗИЛА

Бир неча кундан буён ҳаво чирой-чимматини кўрсатмай, тумтайиб турибди. Қиш яқин. Буржи бодий-ақрабнинг охирлари. Ўтган ҳафта ёққан ёмғирдан кейин анча совуқ тушиб қолди. Дехқон ҳали даладан қайтганича йўқ. Майдондаги шопипояларга ўроқ тушмаган, оқ жўҳорилар қайрилмаган. Шаҳарда ҳам аҳвол бундан яхши эмас. Ҳамма ерда қишга тайёргарлик суст.

Қора либос — қора ишдан дарак. Шаҳар осмони қоп-қора чойшаб ёпингандай булут гирдобиди, бирор-та юлдуз кўринмайди. Узоқ-узоқдан итларнинг тинимсиз вовуллашлари эшитилмоқда.

Тонг отишига ҳали анча вақт бор. Қаттиқ сел ёвса керак. Ҳар ҳолда фасллар бири иккинчисига ўз ўрнини осонликча бўшатиб бермайди. Фасллар алмашаётганда ҳар нарса рўй бериши мумкин. Буни катта-кичик яхши билади.

Кўп ўтмай, чақмоқ чақди. Дастлаб қаттиқ шамол бўлди. Катта-катта ёмғир томчилари тушди, сўнгра шариллаб сел қуйди. Борган сайин сел кучайди. Кўқдаги қора булутлар эса қуюқлашди. Аллақандай ваҳимали манзара пайдо бўлди.

Бирдан гумбирлаш эшитилди. Ер силкинди, қаттиқ қимирлади, кўтарилиб пастга тушди. Қарсиллаган овозлар чиқиб, уйлар, саройлар, деворлар гумбирлаб қулай бошлади. Одамлар эса ўз уйларида қандай ҳолатда ётишган бўлишса, шундайлигича, яъни кимлар кийимда, кимлар ярим яланғоч ташқарига отилиб чиқарди. Ушбу лаҳзада нималар бўлаётганига ақл бовар қилмас, итлар, мушуклар, товуқлар қўрқиб ўзларича ҳар хил овозлар чиқаришарди. Гўё ер ёрилаётгандай эди. Одамларнинг дод-фарёдлари кўкка чирмашарди. Бамисоли қиёмат-қойим юз берарди. Ўлмай қолганлар бир неча дақиқада вайронага айланган шаҳар, йўқ, шаҳар эмас, гурбат ва даҳшатнинг зимзиё кўчаларида дилдирашиб, у ёқдан-бу ёққа чопишар, гаранг ҳолатда нима қиларини билишмасди. Томлар, бостирмалар, деворлар, мадраса-мачитлар ва қулаб тушган миноралар остида

қолиб кетганларнинг «ёрдам!», «вой дод!», «ёрдам беринглар!» деб бақириб-чақиришлари ва инграши ёруж жаҳонни зулматдан-да даҳшатлироқ қилиб кўрсатарди.

Тарихда Андижон зилзиласи деб ном олган бу даҳшатли ҳодиса туфайли шаҳри азимнинг номи бутун дунёга таралди.

Андижон зилзиласидан хабар топган оқпошшо пинагини ҳам бузмади. «Ажаб бўпти, уларга ўзи шундай жазо лозим эди», деб қўя қолди. Жафокаш халққа ҳеч қандай амалий ёрдам кўрсатмади.

Зилзила оқибатида беҳисоб уйлар қулаб, минг-минглаб одамлар нобуд бўлди. Бева-бечоралар бошига катта ташвиш тушди. «Ўзинг учун ўл етим!» мақоли бу йилларнинг илк меваси эди.

Зилзила туфайли турли хил касалликлар тарқалди. Гаплар кўпайди-ю, аммо ҳеч қандай тиббий ёрдам кўрсатилмади. Томи босиб қолган биргина шаҳар банки фақат махсус ўрис соқчилари томонидан кўриқланди. Қанча одам ўлган, қанчаси ярадор бўлгани ҳақидаги маълумотлар ҳужжатларда қайд этилмади, тилдан тилга кўчди, холос.

Ҳожибобонинг катта ўғли Миркомил ўз оғалари ўртасида анча тадбиркор чиқди. Қийинчиликларни қандай қилиб енгиш йўлини ахтарди ва халқини бу фожиялардан эсон-омон қутқариш чораларини кўрди.

Оқпошшо томонидан дурустроқ нажот бўлмагач, Миркомил бошига мусибат тушган бойлар ва ўз қариндошлари билан маслаҳатлашиб, зилзила оқибатларини тугатиш, ёрдамга муҳтожларга кўмаклашиш, харобаларни тиклаш, бошпанасизларга вақтинча бўлсада, турли чодир, қора уй ва капачалар қуриб бериш ишларига киришди. У кечани-кеча, кундузни-кундуз демай ишлади. Ўшанда биринчи марта тиббиётнинг кучи нималарга қодир эканлигини яхши англади. Чунки оғир зилзила кунларида шаҳарнинг янги қисмидаги ўн уч кишилик касалхона фақат ўрисларга хизмат қилди. Ҳатто зилзила туфайли том остида қолган русларга хизмат қилган маҳаллий бойлар хонадони аъзоларидан бирор кишини ҳам шифохонага қабул қилмади. Ўшанда Миркомил «Агар соғ бўлсам, ўлмасам, Худо хоҳласа, Андижонда шундай бир шифохона қурдирайки, ўрисларнинг ўзлари ҳам ҳайрон қолишсин», деган мақсадни кўнглига тугиб қўйди.

Миркомил худди марҳум падари бузруквори Мир-мўмин ҳожи жанобларидай оғир, босиқ, ўз ишига пухта, ҳар гапини ўйлаб, салмоқлаб гапирадиган, ишбилармон, дўст-душманни фарқлай оладиган, ҳисоб-китобни яхши билувчи, меҳмондўст, мусиқа ва қўшиқ, аскияни ҳаддан севувчи, катта қалбли, саҳоватпеша одам эди. У хушомадгўйларга: «Бандасига хушомад қилгувчиларни жиним ёқтирмайди, хушомадни фақат Яратганга қилинг!» дерди.

Қариндош, ёру биродарларидан ҳам бу ақидага амал қилишни талаб қиларди.

Миркомил форс, араб тилида бемалол сўзлаша олур, ўрис тилини ҳурмат қилар, бу тилда таржимонсиз оз-оз сўзлашарди. У дўстларига ҳамиша: «Ўрис тили — техника тили, бу тилни билмай туриб, завод-фабрикада ишлашни хаёлга ҳам келтирмаслик керак», «Тил билганнинг ризқ-рўзи улуғ бўлмай», дерди.

* * *

Андижон зилзиласига уч кун бўлди. Ер ҳамон тез-тез, қаттиқ бўлмаса-да, силкиниб турибди. Том остида қолганларни чиқариб олишга астойдил ҳаракат қилин-япти. Бой икки дош қозонда ош ортилган от-арава билан маҳаллама-маҳалла юриб, одамларга овқат, юпунларга қишки уст-бош улашди. Кимсасиз, уй-жойсиз қолганларни рўйхатга олди. «Бу кунлар ўтиб кетади, яхши кунлар келади», деб тасалли берарди.

Тупроқ тагида қолиб, ҳаётдан кўз юмган юртдошларини қабрга қўйиш ишларига ҳам ўзи бош-қош бўлди. Айниқса, ота-оанларни том остида қолиб ҳалок бўлган кимсасиз ёш болалар унинг доимий назоратида эди.

Зилзила туфайли шаҳарда турли юқумли касалликлар тарқалди. Бундан ташқари, бошқа хавфли ҳолат ҳам юзага келди, яъни ўғирлик кўпайди. Ўрисиёдан нон излаб келганларнинг куни туғди. Улар харобалар остида қолган одамларни чиқариш баҳонаси билан уйларни, мол-мулкларни талай бошлашди. Миркомилнинг ўзи ана шундай ўғрилардан бир нечтасини тутиб олиб жазолади. Ҳатто уларнинг баъзиларини ўз ер тўласига қамаб қўйди ва қамчилади.

Ўз жиноятларини яшириш учун ўрис ўғрилари Миркомилбой ҳақида турли «миш-миш»лар тарқатишди.

«Миркомилбой давлатнинг буйруғисиз одамларни ўз уйига қамаб, калтаклармиш. Бойнинг ўз зиндони, ўз қамоқхонаси, ўз полицияси бор эмиш». «Бойнинг зулмидан азият чекканларнинг кўпчилиги буюк империянинг вакилларидир» каби гийбат гаплар кўпайди.

Ўғрилardan бири 1882 йили Сизранда туғилган Бидилиндир. Миркомил уни Бақақуриллоқдаги Нажмиддин заргарнинг уйида ўғирлик қилаётганида тутиб олди. Раҳматлик Нажмиддин заргар хотини, ўғли ва бир қизи билан том остида қолган эди.

Одамлар ўртасида унинг айбини бўйнига қўйди. Миркомилбой уни ўрис амалдорларига топширмай, ўзи сўроқ қилди.

— Кўриб турибсан, халқимиз бошига оғир мусибат тушди, ўлганнинг устига тепган деганларидай, нега сен ўғирлик қилдинг, ўзи кимсан?

— Мен сизранликман. Санкт-Петербургдаги олий ҳуқуқий мактабнинг иккинчи босқич талабасиман.

— Бу ёқларда нима қилиб юрибсан? — деди Миркомилбой ғазабини яшира олмай.

— Тошкентга амалий машғулот учун юборган эди, ёрдамга келдик.

— Ёрдамларинг ўғрилиқ қилишми?

— ...

— Аслида ҳамманг бу юртга чўнтакни қаппайтиргани, халқни талагани келгансанлар. Исми-шарифингни айт.

— Бидилин, Стёпа.

— Бидилинман, дегин.

— Ҳа, шундай, бай ата!

— Нима қилай, ёш экансан, сени ўз бошлиқларингга топширайми ёки иккинчи марта бундай ишларни қилмайсанми айт, тўнғиз боласи?

— Қасам ичаман, бай ата, адашдим, иккинчи марта бундай номаъқулчиликни қилмайман. Агар мени топширсангиз, ҳамма нарсадан маҳрум қилишади, бир умр қаддимни ростлай олмай ўлиб кетаман. Илтимос, мени бошлиқлар қўлига топширманг, яхшилигингизни асло унутмайман.

Миркомилбой Бидилинни қўйиб юборди. Аммо йиллар ўтиб, ўша ўғри билан учрашажаги, у манқурт ўзини тергов қилишини, азиз бошига не-не жафолар солишини, ҳатто унга қарши ўқ узишини билмасди. Билганда эди...

Зилзила оқибатларини бартараф этишда Аҳмадбек ҳожи, Маматалибой, Мусабек ҳожи, Ёқуббек хўжа, Ёқуб саркор, Миркомилбойнинг укалари Мирфозил, Мирмақсуд, Мирғози, Мирраҳмат астойдил бел болаган бўлишса, касбдош дўстлари тошкентлик Ориф-хўжа, кўқонлик Ёқубхўжа ва бошқалар қўлларидан келганича Андижон ҳашарига кўмаклашишди.

Чор амалдорлари халқ ичида Миркомилбойнинг обрў-эътибори ортиб бораётганини кўролмас, шундай бўлса ҳам тишини-тишига босиб, чидашга мажбур эдилар.

Қийинчиликлар ила зилзиладан талофот кўрганларга озроқ бўлса-да шароит яратилди. Энди улар қишдан бемалол чиқса бўлади. Миркомилбой бошлиқ ҳашарчилар иши ҳақида «Туркистон вилояти газетаси», «Тараққий», «Таржимон» газеталари кўп ёзди. Мақтовларни ёқтирмаган Миркомилбой газета таҳририятига: «Бизни ёзмангиз, оддий кишиларни ёзинг», деб очиқ хат йўлади. Бойнинг бу мактуби барча газеталарда чоп этилди.

МАХСУС ТОПШИРИҚ

Ҳаканлик Мусабек ҳожи бугун тўй қияпти. Ўғли Мирзабахромнинг никоҳ кечаси. Шаҳарнинг катта-кичиги таклиф этилган. Миркомилбой ҳам ўз жўралари ила намози асрдан кейин фойтунда йўлга чиқди. Йўл-йўлакай заводларга учраб ўтиши керак. Шундай қилди. Пахта заводи ва ёғ заводи ишчилари билан кўришди, уларнинг арз-додларига қулоқ тутди. Завод бошқарувчиси Искандарбекни ҳам ёнига олди.

Искандарбек рус миллатига мансуб (Александр Андреевич Тимофеев) шахс. Ислом динини қабул қилган. Ўзбек тилини мукамал билади. Бойга садоқатли одам, доим ўзбекча кийиниб юради. Бой уни кўпчиликнинг олдида «ўғлим» деган. Шу боис, тўю ҳашамларга усиз бормайди. Бугун ҳам худди шундай бўлди.

Миркомилбой гап бошлади:

— Андижонни қайта қурдик, энди маҳаллаларнинг номларини ҳам бир кўриб чиқишга тўғри келади.

— Тўғри айтдингиз, — деди бой билан узоқ-яқин сафарларга бирга борувчи, доим чиройли кийиниб юрадиган Ёқубек хўжа, — шаҳардан озгина чиқсанг қишлоқларнинг номларини эшитиб, хижолатдан уялиб ўла-

сан киши. Буни қаранг: «Тўнқайма», «Беш кал», «Беш тентак», «Буқа озди», «Жувон чикди», «Чўнқайма» ва ҳоказолар.

— «Гўшемас» дегани ҳам бор. Бу Кулла қишлоғининг шундоқ биқинида. Нима учун «Гўшемас» деб аташганларини биласизларми? — деди Миркомилбой.

— Йўқ-да, — деди Ёқуббек хўжа ийманиб.

— Аслида «Гўшемас»нинг номи тамоман бошқача эди. Қишлоқ йигитлари қиш кунлари тўпланишиб гап «ўйнар» экан. Ўн беш чоғли йигит ҳар куни битта қора қўчқорни сўйишиб, кун бўйи хилма-хил нознеъматлар пиширишиб, базми жамшид қурар эканлар.

Бу воқеани менга отам, отамга отаси айтиб берган. Шундай файзли гурунгларнинг бирида битта қўчқор гўштини бир ўтиришда еб юбориш ҳақида баҳслашув кетибди. Шунда қотмадан келган қорача бир йигит «мен ейоламан» деб ўрнидан турипти. Шунда Жўрабоши:

— Ҳовлиқма, агар еб юборсанг қойил қолиб, таҳсинлар айтамыз, агар ейолмасанг уч қўчқор қилиб тўлайсан, деб шарт қўйибди. Йигит рози бўлибди. Жўралар бир-бирларига қарашиб, «э, қўйсанг-чи, хў бола, катта кетма!» дейишибди. Йигит эса қўл ташлапти, гапидан қайтмапти.

Уй эгаси думбаси қозондай, бурама шох қора қўчқорни етаклаб чиқибди, фотиҳа берилибди. Қўчқор сўйилиб, нимталаниб қозонга ташланибди.

Йигит қиш чилласи бўлишига қарамай, Шаҳрихон сойига бориб, музни тешиб, узоқ чўмилиб, анчадан кейин қайтиб келибди. Қозонда вақирлаб қайнаётган шўрвадан гўштни катта тоғорага олдириб, бир четидан тушира бошлабди. Аввал сон гўшти, бўйин, сўнгра думба-жигар, катта пойчоқ. У ўрама белбоғини аста-секин бўшатиб, гўштни еб охирлатиб борарди. Ўтирганларнинг ҳайратдан кўзлари ёниб, ола-була бўлиб кетибди. Баъзилар эса «ёпирай!» деб ёқаларини туттишибди. Тоғорада бир неча нимтагина гўшт қолибди. Азамат йигит эса ейишни давом эттираркан, шунда Жўрабоши ўрнидан туриб:

— Қойил, ютдинг! — деб қуллик қилибди ва табаррук гўшtdан ҳеч бўлмаса ҳамма бир тишладан татиб қолишини айтибди.

Шу-шу ўша ёлғиз ўзи бир қўй гўштини туширган

йигит шарафигами, киноя қилибми, ҳар ҳолда қишлоқнинг номини «гўшт емаслар қишлоғи» деб атай бошлаптилар. Йиллар ўтиши билан бу ном қисқара-қисқара, охири «гўшемас» бўлиб қолган экан.

— Офарин, энди мен сизларга шунга ўхшаш, аммо ўзим иштирок этган бир воқеани айтиб берсам, нима дейсизлар, — деди Ёқуббек хўжа.

— Эшитамиз, эшитамиз! — дейишди йўлдошлар.

— Бой ака, аввало сиздан кечирим сўрайман. Искандарбек энди сен ўзимизникисан, айтсам бўлаверади. Бу воқеага кўп бўлгани йўқ. Ўрислар бизларни босиб олгач, қадамлари қаерга етса, ўша жойнинг номини ўзгартириб руслаштира бошладилар. Эсингизда бордир, айтиб берган эдим...

Уч-тўрт зиёли тошкентлик меҳмонлар билан Шаҳрихон, Ёзёвон депарасидаги ерларни бирга кўрмоқчи бўлдик. У томонларга отсиз ёки аравасиз чиқиб бўлмайди. Бизлар ясоғлик учқур отларда далама-дала юра-юра адашиб қолдик. Қишлоққа қайси йўл олиб боришини сўрайлик десак дала-дашт, ҳеч ким кўринмайди. Узоқдан аравага гўнг ортиб, гўнгнинг устига паншаха санчиб олиб, ашулани ванг қўйиб кетаётган бир одамга дуч келдик. У кишининг қулоқлари ҳам оғирроқ бўлса керак, чақирсак эшитмади. Ахийри, отларимизни елдириб, у одамга етиб бордик.

Аравакаш саломларимизга ҳам аранг алик олди. Овозимизни кўтариброқ гаплашишга тўғри келарди.

— Ота, биз адашиб қолдик, бу йўл қаёққа олиб борагини айтиб беролмайсизми? — дедим. Ота гоҳ менга, гоҳ ёнимдаги меҳмонларга боқар, хиргойи қилиб келаётган ашуласини ҳам қўйиб, мум тишлагандай жимиб, «чўҳ жонивор», дея бепарво кетарди. Овозимни янада баландроқ кўтариб, саволимни такрорладим.

— Ота, биз адашиб қолдик, бу йўл қаёққа олиб боришини айтиб беролмайсизми?

— Қишлоққада ўғлим, — деди чол.

— Яхши, ахир ўша қишлоқнинг номи борми?

— Нима дединг? — деди ўнг қўлини қулоғига олиб бориб.

Шундан кейин овозимни янада кўтариб, сўрадим:

— Бунча бақирасан, гаранг! — деса бўладими.

Хижолатдан ўлаёздим.

— Бу қишлоқди номи бордур, деяшман? — дедим яна.

— Борлиққа бор-у, аммо айтиб бўлмайди, — деди чол.

— Нега?

— Нега...

— Нега айтиб бўлмайди? — дейишди меҳмонлар ҳам қизиқишиб.

— Сизлар сўраманглар, мен айтмай, олдинги номи ҳам дуппа-дуруст эди, баччағар.

— Ота, олдинги номи «Баччағар» эдими?

— Йўқ, менданам гаранг экансан-ку! — деди чол яна таъзимни бериб.

— Кечиринг, ота, кечиринг, — дедим.

— Ҳа, «Баччағар» эди. Одамлар ор қилишиб, Оқпошшога қишлоғимизга ном қўйиб бер, деб хат ташлаган эканлар. Оқпошшо ўз одамларини юбориб, «мана бўлмаса», дедими, битта ўрисча номди қўйиб кетишди. Тилим қатиброқ қолган одамман, унча-мунчага айланавермайди. Мени хижолат қилманглар, айтолмайман, уяламан.

— Нимадан уяласиз? — Орамизда аёллар йўқ, айтовринг, ота?

— Қўймадилариз, қўймадилариз-да! Аммо кулмай-сизлар, хўпми?

— Хўп, кулмаймиз, ота, энди айтаверинг.

Чол лабини жуфтлаб туриб, яна айниб қолди:

— Бўлмайди дедим-у, бўмайди.

— Нега бўлмайди, айта қолинг, ота! — деб ёлво-ришга ўтдик.

— Об-бо, қийналадиган бўлдим, майли, айта қолай, ҳозирги номи Иванди сийнасини... бўлди-бўлди, буёғига тилим бормайди, тагин халқ душманига айланиб, Сибирь қилиниб юрмай, — ёш боладай қиқирлаб, икки қўли билан сонларига уриб кулди чол.

Аравакаш нима демоқчилигини мен ҳам, меҳмонлар ҳам дарҳол англадик. У Ивановознисенск демоқчи эди. Чол ҳамон «Иванди сийниси... дан нарига ўтолмай, хижолат чекарди.

Биз йўлимизда давом этарканмиз, чолнинг «Иванди сийнисини» деган сўзларини бир-биримизга такрорлаб, унга билинтирмай қотиб-қотиб кулдик.

Қишлоққа берилган бу ном ҳам узоққа бормади, эркакларни қўйиб турунг, ўз қишлоғи номини айта олмаган аёллар зотини ҳисобга олиб, қишлоқ «Ивано-

вознисенск» эмас, жўнгина «Иван» деб юритиладиган бўлди.

— Энди, бу йўл қаёққа олиб боради? — деб сўровчиларга «Иван»га деб жавоб қилар эмишлар.

Ана сизга Иван-у, мана сизга «Иванди сийнисини...» деб ҳикоясини тугатди.

Ёқуббек хўжанинг ушбу ҳикоясини жимгина тинглаб кетаётган Искандар зил кетди. У қанчалар айёр ва қув бўлмасин, унинг ҳозирги ҳолатини юз-кўзлари айтиб турарди. Жўралар қотиб-қотиб кулганида иложсиз қолган Александр Тимофеев ҳам ичи ўпирилиб кетаётган ўрадек тошига чиқармай ярашмаган бир оҳангда «хоҳ-хоҳ»лаб кулар ва шунчаки иржайиб борарди.

«Нега Ёқуббек хўжа ушбу ҳикояни бошлашдан олдин мендан узр сўради, бу билан руслигимни юзимга солдими ёки умуман, менга шубҳа билан қарадими ёки менга қўш кўриняптими?» Ҳар ҳолда Искандар шохиди бўлса, унинг ҳамроҳлари баргида юргандай кўринди... «Шуни айтадилар-да, хўжайиннинг ўзигагина эмас, дўстларига ҳам яқин бўлиш яхши, йироқ бўлиш бундан яхши. Баъзан яқин бўлсанг, сени совуқдан сақлаб илитади, ишларинг юришади, баъзан эса у ўт бўлиб куйдиради. Ҳозир мен нишонга олиндимми ёки шунчаки айтилди-қўйилдими?», дея ўйлади у...

— Сиз ўша меҳмонлар Ёзёвонда адашганини айтдингиз, мен ўша Ёзёвонга боғлиқ бир воқеани айтиб бермоқчиман, — деди Искандар, — ўрислар келгач, биринчи эканлар. Нима учун Ёзёвон биласизларми?

— Билмаймиз, билсанг, айт, эшитамиз, — дейишди ҳамроҳлари.

— Танобчиларнинг бири ўлчаб, иккинчиси ёзар экан. Рўйхатга олувчи улгурмай қолибди. Шунда улардан бири: «Ёз Иван?» дебти... Йиллар ўтиб, бу воқанинг номи «ёз Иван», Ёзёвон бўлиб кетган экан. Шунанга!

— Офарин, бир-у бир! — деди Ёқуббек хўжа Искандарбекнинг ўнг қўлини тутиб.

Тўйхонага етгунча жўралар «Ивановознесенск» ва «Ёз Иван» каби ҳар хил ҳангомаларни айтишиб, кулишиб боришди.

Хайрият, карнай овози эшитилди, суҳбат мавзуси ҳам ўзгарди...

Миркомилбойнинг падари бузруквори қазо этганларига икки йил бўлиб қолса-да, у кўнгил очар бу хил тўй-ҳашамлар-у, ўтиришлар ва йиғинларга қатнашмас, бу биринчи марта тўйга бориши эди.

Тўй бўлаётган маҳалла бошида Мусабек ҳожи қучоқ очиб, Миркомилбой ва унинг жўраларини зўр ҳурмат ва эҳтиром ила кутиб олди. Улар олдиндан ҳозирлик кўрилган махсус хонага таклиф этилди. Меҳмонларга хизмат этувчи одам Мусабек эшоннинг энг ишонган кишиларидан бири, ҳали кўпам оғизга тушмаган бўлса-да, яқинда жуда машҳур бўладиган Ашурхўжа ҳожи Тошмат тоғанинг катта ўғли ўн саккиз ёшлардаги йигит Темурбой эди.

Дунёнинг ишлари қизиқ. Ўлим вақти-соатни танламаганидек тўйлар ҳам фаслларни танламайди. Айниқса, никоҳ тўйлари. Ҳатто, у қирғинбаротларда ҳам бўлаверади. Ахир, ҳаёт давом этиши керак-да. Яна бир гап, инсон катта йўлга чиққунча не-не ҳалокатли сўқмоқлардан, машаққатли йўллардан урилиб-сурилиб ўтиб боради ва ҳамиша катта йўлга тезроқ чиқмоққа ошиқади. Афсуски, катта йўлнинг охири фақат йўқликдир.

Тўйларнинг эса охири йўқлик эмас, у — ҳаётнинг давоми, янги оила, чақалоқлар йиғиси ва кулгиси, ер юзининг гуллаб-яшнаши, ота-оналарнинг орзу-умидларидир.

Машъум зилзиладан кейин Андижон музофотида бу биринчи катта тўй. Шу боис, одамлар ҳам бундай маросимларни жуда-жуда соғиниб қолишган бўлсалар керакки, узоқ муддатли айрилиқ ва фироқдан кейинги учрашувга ўхшаш бу маросимга барча таклиф этилган ҳам, айтилмаган ҳам келишганди.

Хос хонага кирганлар Миркомилбойни тўрга чиқаришди. Ҳамма ўтиргач, кичик бир фотиҳа ўқилди. Мусабекнинг фарзандларига бахт-саодат тиланди...

Суҳбат қизигандан қизиди. Ёқуббек хўжа думалоқ гардишли тилла кўзойнагини қўлига олиб, у ёқ-бу ёққа тутиб кўрди. Сўнгра оғзига олиб бориб «пуф»лади ва сочикқа артиб, яна тақди. Унинг бу ҳаракатлари ҳозир муҳим бир гапни айтишга шайланаётганлигидан дарак беради.

Миркомилбойдан бўйи бир қарич баландроқ, кўғир-чокдай ясаниб юрувчи бу зотни кўпчилик ҳурмат қилар, бой эса унингсиз ҳеч ерга бормас эди.

— Фарзанди билан ғурурланмас ота бўлмас, отаси

билан фахрланмас бола асло бахтли бўлмас, — деб гап бошлади Ёқуббек хўжа, — биз ёшларимиз билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Гоҳо баъзи оталар ўз фарзандларига «биз сенинг ёшингда ундоқ эдик, бундоқ эдик, тоғни толқон қилардик», деб паңду насихатлар қиладилар. Ўзларининг ёшлигидаги номаъқулчиликларини ҳаспўшлаб ўтадилар.

Барчамиз кўриб-билиб турибмиз, зилзилада асосий ишларни ким қилди — ёшлар, ўлганларни жой-жойига қўйишда-чи — ёшлар, тўю маъракаларда югуриб-елиб хизмат қилаётганлар ким, яна ёшлар. Шунинг учун ёшларни кўпам камситмайлик.

Миркомилбой Ёқуббек хўжанинг гапларини маъқуллаб, бошини қимирлатиб жим ўтирар ва шундай ақлли дўсти борлигидан фахрланарди.

Меҳмонларга чой қуйиб «олиб, еб-ичиб ўтиринглар»ни тез-тез такрорлаб турувчи, сертакалуф йигит ҳам гапга аралашди;

— Сизлардай улуғ зотларга хизмат қилиш катта бахт, мана бой ота, бир шаҳарда яшаб туриб, номларини кўп эшитганман-у, ўзларини биринчи кўришимиз. Худога шукур, мана ўзлариниям суҳбатларидан бахраманд бўлишдек бахтга мушарраф бўлиб турибмиз. Бунинг бош сабабчиси яна шу икки ёшнинг никоҳ тўйларидир.

— Шу-да, — деди шу вақтгача одоб сақлаб жим ўтирган Искандар ҳам.

— Бормисан, Искандар ўғлим, бундай гапириб тур, нимагадир бугун менга ёқмаяпсан, жуда хомуш кўри-насан...

— Йўқ, бой ота, ўзим шундай, — у соатига қаради, хуфтон вақти бўлиб қолган кўринади, тагин намоз қазо бўлмасин, — деди гап мавзусини бошқа томонга буриб.

— Ҳа-я! Яшавор, ўғлим, дастурхонни бир четга суриб ўқиса ҳам бўлаверади, нима дейсиз, Ёқуббек?

— Бўлаверади, — деди Ёқуббек хўжа ҳам.

Хуфтон намоз ўқилгач, Ёқуббек хўжа ёш жади-лар ҳақида сўз юритди.

— Жадинингиз ўзи нима? — сўради Миркомил.

— Жади-лар — янгилик тарғиботчилари, янги фикрли кишилар, — деди Убайдулла жунфуруш.

— Биласизки, Андижон зилзиладан аввал ўзига яраша бойлар, косиблар, ноёб хушарман-лар шаҳри эди, д

деб гап бошлади Миркомилбой, — болалигимизда ма-
қаланинг у бошидан-бу бошигача ерга тушмай том-
ма-том юрса бўлаверарди. Зилзила шаҳарни тўкиб
юборди. Иншоолло, Андижон олдинги ҳолатига қайт-
са. Қайтганда ҳам бошқача, тамоман янгича бўлиб
ўзгарса, дейман.

— Бой ота, мана шу фикрларингиз билан сизам
ўз-ўзидан жаҳидларни қўлаб-қувватловчи раҳбарлар-
дан бирига айланиб қоляпсиз.

— Унда ўрисларнинг кириб келиши ҳам, тилимиз-
ни таҳқир этилишлари-ю, ҳақ-ҳуқуқларимизни чега-
ралаб қўйишлари ҳам жаҳидчиликка кираркан»да?

— Йўқ, бу мустамлакачилик сиёсатидир.

— Буларди кўрдингиз, зилзилада ҳалокатга учра-
ганларга ёрдам бериш ўрнига ўғирлик қилиб юри-
шибди. Ўзим ертўлага қамаганларимни Искандарнинг
ўзиям билади. Баччағарлар, шу ҳам инсофданми?

— Бир куни келажак нима? — деган саволни бе-
риб қолишди. Мен аввалига доводи раб қолдим, кейин
«келажакми, келажак бу сиз, биз» дедим, адашмадим
шекилли, сиз билан биз ҳам бир вақтлар оталаримиз
ва боболаримизнинг келажаклари бўлганмиз, улар биз-
ларга ўз келажакларига ишонгандай ишониб қараган-
лар, оталаримиз ҳам ўз оталарининг келажаги бўлган-
лар. Келажак инсон боласининг эртаси бўлса-да, унинг
қандай кечиши энг аввал яратганнинг хоҳишига боғ-
лиқдир.

— Хўш, унда юртимизга ўрисларнинг кириб кели-
ши ҳам келажакми? — сўради кимдир.

Миркомилбой ўрнига Ёқуббек хўжа жавоб бериб
шундай деди:

— Албатта келажак, лекин у қандай бўлади, буёғи
Яратганнинг ўз хоҳишига боғлиқ. Агар ўрислар ҳозирча
бераётган ваъдаларига қатъий амал қилишса, келажак
бўлади. Ким билади, балки бунинг акси, қамишнинг
тўзғоғидай олдин юмалоқ ва чиройли бўлиб кўринади-
да, кўп ўтмай тўзиб, кўздан ғойиб бўлгандай уч кун-
лик бўлиши ҳам мумкин, — деди Ёқуббек хўжа.

Миркомилбой гап ўта чуқурлашиб кетаётгани учун
мавзуни сал бошқа томонга бурмоқчи бўлиб кўрди,
лекин бошқалар шу мавзуда гапни давом этгирди. Бой-
нинг қайсарлиги тутиб, деди:

— Аввало, ҳар бир банданинг, халқнинг қолавер-
са, мамлакатнинг омади бўлсин. Агар подшоҳнинг

омаддиси юртга ҳукмрон бўлса, ўша мамлакатнинг бахти, берди Худо, мабодо иши юришмайдиган, беомад одам юртни бошқарса улуснинг шўри, урди Худо деяверинг. Кофирлар ҳукмрон бўлгандан буён юртдан қут-баракка кўтарилди. Исён, ур-йиқит, очарчилик, зилзила ва ҳоказолар бўляпти.

Миркомилбойнинг ушбу сўзлари Тимофеевга «билиб қўй» деяётгандай эди. Бу гаплар эртагаёқ, балким шу бугуноқ ўтирганларнинг бири томонидан тегишли маҳкамаларга етиб боришини бой билармикан, албатта билмайди.

— «Бир бой боғ сотиб олибди. Мевалар ўша йили роса гуллапти-ю, гулини тўкиб юборибди. Шунда бой боғбондан бунинг сирини сўрапти. Боғбон аниқ жавоб беролмапти. Келаси йили ҳам бу ҳол такрорланибди. Ҳайратга тушган бой боғнинг бир чегидан боғбонга ўн туп мевали дарахтни ажратиб берибди, «бу дарахтлар сеники», депти. Боғбоннинг мевалари роса қилипти. Бойнинг боғи гуллаш ўрнига қурий бошлапти. Бундан баттар ажабланган бой яна боғнинг тўрт бурчагидан қурий бошлаган ўн тупдан кўчат ажратибди, «булар мендан сенга совға», депти. Ҳалиги қуриб бораётган дарахтлар гулга кириб гўра тугибди, бойники эса барг ҳам чиқармапти. Бой келаси йили бутун боғни боғбонга берипти. Баҳорда ҳамма дарахтлар чим-чати гуллаб, шундай мева қиптики, одамлар ҳайрон қолибди. Бой бунинг сабабини билиш мақсадида донишманд ҳузурига бориб сирни айтибди.

— Бой жаноблари, — дебди донишманд, — ростини айтсам, хафа бўлмайдиларми?

— Эл ичида бош кўтариб юролмай қолдим, айтаверинг, — депти.

— Омад кетибди, омад, энди сиз бу ердан кўчиб кетинг, ишни бошдан бошланг, хайру эҳсонли бўлинг! — депти донишманд.

Бой шундай қилибди...»

Ушбу ривоятни айтмоқдан мурод, — деди Миркомилбой, — ҳар биримизнинг ишимиз бароридан келсин, омад биздан юз ўтирмасин. Энди, жаноблар, рухсат бўлса, тўйхонада базм бошланиб қолди, эшитяпсизларми, ўйин бўляпти, ўйин, ташқарига чиқсак.

Ўтирганлар Миркомилбойнинг таклифи ва тўй соҳибининг рухсати билан оёқларини ёзиш мақсадида ўринларидан қўзғалишди.

Бой олдинда, жўралар атрофида, тўрт ёнда тўрт машъала ёниб турган тўйхонага кириб боришди. Миркомилбойни кўрган машшоқлар ва ўртада аёл қўйлагини кийиб, орқасига соч солиб ўйин тушаётган ўйинчи бачча «бола» бир лаҳза тўхтаб қолди. Бойнинг имоси билан ўйин яна давом этди.

Даврани олиб борувчи ўйинчи Тўғон «бола»ни қучоқлаб ўлади ва бир лаҳза тиззасига ўтказди, чеккасига бир даста пул қистирди. Йигитларнинг «вой дод, болаxon!» деган қийқириклари бошланди.

— Йўқотинг, хотинларнинг ҳақиға шерик бўлувчи бу ўйинчини, бундайлар миллатга иснод келтиради, — деди кимдир қазабланиб. Тўғон «бола» атлас қўйлагини ҳилпиратиб, майда-майда қадам босиб, ялтироқ этигини ғирчиллатиб даврадан қочди. Унинг ортидан бир гуруҳ ўсмир йигитчалар уятли гапларни айтишиб, сўкিনিшиб, эргашдилар.

Навбат аввал аскиячиларга, қўғирчоқбозларга, сўнгра товоқ ўйини ва ёғоч оёқ ўйинчиларига берилди. Болалар ўртасида «Пошшо ўғри тутдим», «Қулоқ чўзма», «Лопта», «Даста», «Оқ теракми, кўк терак» ўйинлари ҳам бўлди. Совринлар берилди. Тўй тонггача давом этди.

Тўйда бойнинг ёнидан бир қадам ҳам жилмай ўтирган Искандар ўз ролини яхши бажариши керак. Бугун кўрган ва эшитганларини ўз хўжайинларига оқизмай-томизмай етказмаса бўлмайди, чунки у махсус топшириқ олган эди.

МЕҲМОН АЗИЗ

Миркомилбойнинг ҳовлиси. Анвойи гуллар чимчатир бўлиб очилиб ётибди. Булбул ва беданаларнинг хонишлари юракларни қитиқлайди. Хизматкорлар башанг кийинишган, атроф саранжом-сарипта. Бой одатича шарқона нақшиндор айвонда бир ўзи чой ичиб ўтирибди. Ҳамма нарса меҳмон кутишга тайёр.

Болалигидан бойнинг уида катта бўлган, ўз ўғлидай бўлиб қолган Фуломжон Миркомилбойга салом берганидан кейин деди:

— Бой ота, меҳмонлар келиб қолишди.

— Жуда яхши.

У қўлидаги пиёлани дастурхонга қўйиб, шошиб-пишиб ўрнидан турди ва кўча томон юзланди. Шу

вақт Муқимий, Завқий, Тавалло, Тўйчи ҳофиз, Муҳиддин ҳожи, Ҳасратий, марғилонлик ёш ҳофиз Жўрахон Султон ўғли кириб келишди. Улар қадрдонлардай қучоқлашиб кўришди. Қўлларга сув қуйилгач, хилма-хил ноз-неъматлар тўла дастурхон атрофига ўтирдилар.

— Азиз меҳмонлар, хуш келибсизлар, — деди бой, — домла Муқимий шунча вақт Андижонда турибдилар, нега хабар топмадик. Бу албатта, бизнинг жуда катта, кечириб бўлмас айбимиз.

— Жанобларини безовта қилгимиз келмади, — деди Муқимий одоб билан.

— Нега ундай дейдилар? Ахир, биз ҳам ўзларининг ашаддий мухлисларидан саналурмиз, тақсир.

Сухбатта елкадор, узун бўйли, серсоқол, кўзлари доим кулиб турадиган Завқий домла аралашди.

— Азизлар, қани дастурхонга дуо қилайлик. Муҳаммадjon аканинг ўзлари шунақалар.

— Андижонлик шоирлар, қадрдонлар билан дийдорлашувлар, ундан кейин ижод дегандай, ҳамшаҳарларингиз шаҳрихонлик Мулла Ҳошим-Ҳайратий, Алихон-охун-Оразий, андижонлик Ҳасратий, ойимқишлоқлик Абдураззоқ Бимийлар асло зериктиришмайди. Шаҳрихон, Асака, Кулла, Ўқчи, Мингтепаларда бўлдик. Кўпдан жаноблари билан учрашиб, суҳбатларини олиш ниятида эдик. Яратганга ҳамду санолар ва шукроналар бўлсинки, бу ниятимиз ҳам мана ушалди.

— Қуллук, қуллук, — деди Миркомилбой, — бироқ, шундай улуғ алломалар ҳурмат ва эҳтиромини жойига қўйиш биз каби фақирларнинг бурчимиз эмасмиди?

Миркомилбой «биз каби фақирларнинг» деганда албатта, илм ва фан, адабиёт ва бадиёт оламидан орқадамиз, демоқчи эканини ўтирганларнинг барчаси англади. Бироқ, бу камтарлик ва тавозе эди.

Муқимий Миркомилбой билан биринчи бор учрашуви, олдин бой ҳақида турли гапларни эшитиб юрган-у, кўрган эмас. Мана энди юзма-юз кўпдан таниш қадрдон кишилардай суҳбатлашиб ўтиришибди.

Қуйироқда чой қуйиб ўтирган андижонлик ёш шоир Ҳасратий бойни ўзига яқин тутиб:

— Устозни ёлғиз қолдирмадик, бой ота! — деди.

Оқ мовут чакмони, оқ шойи салласи ва оппоқ соқолмўйлови ўзига бирам ярашган Мулла Тўйчи ҳофиз

кўпчиликка таниш ёқимли овози ила офир-босиқ тошкентча оҳангда деди:

— Бой жаноблари, биза домла Муқимийнинг Анжонда битилган янги ғазалларига куй басталадук. Зилладан чиққан, жуда ҳориб-чарчаган халқимизга оз бўлса-да, мадад бўлармиканмиз, деб заҳматкаш Анжон халқиминан тўғри келган жойда учрашув, уларнинг дардларига ўзгизга шерик бўлишга ҳаракат қилдук. Агар Мавлоно Муқимий ҳазратлари рухсат берсалар, бугун бой жаноблари ҳузурида «Ким десун?» деган ғазалини биринчи бор кўшиқ қилиб куйлаймиз. Иншооллоҳ, мажлис аҳли ғазал ва кўшиқнинг биринчи тингловчиларидан бўладилар.

— Жуда соз. Агар домла Муқимий Анжонда ғазаллар битган эканлар, — деди Миркомилбой мамнуният билан сўзини давом этиб, — бу бизлар учун жуда катта бахт, маънавиятимиз учун эса воқеа. Тагин мен шуни яхши биламанки, бу кунлар ўтиб кетади, биздақа бойларнинг номларини аҳли Анжан унутур, аммо Сиздай табаррук зотлар тарих бўлиб қоласизлар. Ўшанда биз фақирларниям Мавлоно Муқимийдай улуг зот билан фалон вақтда учрашган эдилар, деб эслайдилар.

— Унчалик эмас, тақсир ғазалу кўшиқ билан қорин тўймас. Миллатимизнинг сиздай фидойи кишилари бор экан, биз бормиз. Бизлар халқ хизматидамиз, — деди Муқимий, — Мавлоно Завқий айтингиз, биз сиздай бойларимиз ила жуда фахрланамиз. Сизнинг Турони заминда амалга ошираётган ва режалаштираётган барча ишларингиздан бохабар эуримиз. Мадрасларингизда таҳсил кўраётган ёшларнинг илмга чанқоқ кўзларига боқиб, ўзимга сизмай кетдим. Уларнинг каминага берган хилма-хил сўроқларини айтмайсизми? Талабалар ҳамма нарса билан қизиқади. Уларнинг саволларига жавоб тополмай куйиб-пишганларим-чи?!

— Ҳа, улар бизнинг келажакимиз, уларсиз эртамиз йўқ. Камина ҳам ҳар намози Жума-куни алар билан дийдорлашиб, яшашлари, ўқишлари билан танишиб турман, тақсир, — деди Миркомилбой мамнунликдан ўзига сизмай.

— Андижонга конка олиб келмоқчи бўлганлигингизни талабалардан эшитдик, бу катта иш, трамвай Андижон шаҳри кўчаларида юрса! Бу хуш хабардан дил-дилдан севиным! Шундай кунлар келишига ишо-

наман, орзу-мақсадлари муборак бўлсин! — деди Завқий домла ўтирган жойида бойга қўлини чўзиб.

— Мен ўтган йили Англия ва Франгистонда бўлдим, ҳавас қилдим. У юртнинг катталари билан завод ва фабрикаларни кўчириб келиш борасида битимлар ҳам тузиб келдим. Афсуслар бўлсинки, ўрис амалдорлари кўп нарсаларга рухсат бермаётир.

— Нега? Ким? — деди қатъий оҳангда Муқимий.

— Ўрис амалдорлари рози эмаслар, бунинг учун фақат оқпошшонинг рухсати керакмиш. Пошшоларга асло тушунмайман, юртини обод, халқини фаровон қилишни ўйламайдилар, биз каби фидойилар топилса қаршилиқ кўрсатишади.

— Булар шунақа, — деди Завқий, — тилимиз қолиб, қўлимизниям, йўлимизниям борлаб қўймоқчи, ё Оллоҳ!

— Гап чуқурлашиб сиёсатга айланиб кетди. Дастурхонга марҳамат, биродарлар, — деди Миркомилбой мавзуни бошқа ёққа буриш мақсадида.

Ўйчан, шоирона кўзларини бир нуқтага тикиб ўтирган Муқимий синиқ овозини янада пасайтирди:

— Жаноби бой юракниям олдириб қўйганга ўхшайдилар.

— Эй шоири олам, сизлар борсизларки, бизларнинг юракларимиз ҳеч қачон яримтамас, бутун. Айтолмаган гапларимизни сизлар ҳаммага айтасизлар. Сизлар, керак бўлса, замонларни замонларга, асрларни асрларга туташтира оладиган улуғ кишиларсиз.

— Бизнинг қўллардан нима ҳам келарди, жуда борса ҳажв қилурмиз, ундан нарига ўтолмасмиз. Шундайми, Мулла Завқий, сиз нима дейсиз? — деди Муқимий.

— Шундай, устоз, шундай. Аммо бир-икки ҳажв ёзиб, балоларга қолдик-ку!

*Шаҳру қишлоқ демангизким, фишқ ила тўлди жаҳон,
Аҳли дунё қошида ёлғончилардир нуктадон.
Йўқ ривож касбу ҳунарга, соврулибдир хонумон.
Хоҳ қосиб, хоҳ геҳқон қайга борса бағри қон,
Холи ҳар ерда суҳан шармангаю расвоник.*

Ушбу сўзлар учун юқори маҳкамларга олиб чиқишиб, таъзимимни беришди. «Иккинчи бундай байту ғазаллар ёзадиган бўлсанг маҳси дўконингданам айрилиб қоласан», — дейишди.

— Мана шу-да, шоирларимизнинг юраклари бўлма-

гач, бизларга йўл бўлсин, — деди Миркомилбой сўзини давом этиб, — яқинда бир мажлисда домла Завқийнинг бир ғазаллари қулоқларимга чалиниб қолди. Ғоят гўзал битибсиз. Ҳозир айтаман, ўшандан буён ўзимча қулоғимда қолган бир байтини гоҳо такрорлаб айтиб юрардим, нима эди-я, ҳа топдим-топдим:

«Юзингни кўрсатиб аввал, ўзингга бандалар қилдинг...»

Тўйчи ҳофиз ғазални ёддан ўқиб, улаб кетди. Миркомилбой ҳам бўш келмади. Тўйчи ҳофиз бошланишини айтса, бой давом этар, бой бошласа ҳофиз давом этарди. Муқимий билан ғазал муаллифи ва мажлис иштирокчилари кутилмагандаги бу мушоирадан ғоят завқланишиб ўтиришар эдилар. Икки киши томонидан ғазал ёддан айтилиб бўлингач, Тўйчи ҳофиз «Гиря» оҳангига солиб куйлай кетди:

«Юзингни кўрсатиб аввал, ўзингга бандалар қилдинг...»

Қўшиқ тугади. Тингловчилар ўринларидан туриб шоир ва ҳофизга «офарин, кам бўлманлар», дея таъзим қилишди. Хаёл уммониға фарқ бўлган Миркомилбой анчадан кейин қаддини ростлаб туриб, деди:

— Муқимий домла, ўша сиз айтган, олдириб қўйган юрагим, мана энди қайта тикланди. Энди домла Анжанда битилган янги ғазалларингиздан тингласак, шояд қоматимиз ҳам яна тикланса.

— Чиройли лутф қилдилар, жаноби бой, офарин,— деди Тўйчи ҳофиз, — бойларимиз ичинда бадиётни сиз каби тушунадиган ва қадрлайдиган кишилар илоҳо кўпаяверсин!

Ҳофиз қўларини очиб, Миркомилбой ҳақиға ва унинг марҳум падари бузруквори Мирмўминбой ҳожи жанобларини ёдга олиб дуо қилди.

Ташқаридан алақимларнинг овозлари эшитилди. Хизмат қилувчи йигит Миркомилбойға юзланди ва бой ўрнидан туриб, меҳмонларни зиёрат қилмоқ учун йўқлаб келган дўстлари Ёқуббек, Мусабек, Маматалибой, Назарқуламин, Султонхон тўра ва Аҳмадбек ҳожи, Ниёзмат саркар, Темурбойларни ичкариға таклиф этди ва уларни бирма-бир таништирди.

— Азиз меҳмонлар, булар менинг қадрдонларим, Анжаннинг чинакам фидойи кишилари. Марҳамат, дўстларим, ўтирингиз!

Миркомилбой миллатнинг фахрига айланган шоирлар ва ҳофизлар билан бир дастурхон атрофида ўтирганларидан ғоят бахтиёр бўлганининг шунчаки манзират учун эмас, чин юракдан, самимий эканлигини такрор-такрор изҳор этди.

Ноз-неъматларга тўла дастурхонга турли шарбат ва шароблар ҳам қўйилди. Меҳмонлар бир-бирларига маъноли қарашаркан, Миркомилбой изн сўраб, деди:

— Жаноблар, соддалигим ва омийлигим учун каминани айбга буюрмасинлар, газал битувчилар ва қўшиқ айтгувчилар қувноқ кишилар бўладилар, қувноқ одамлар эса оз-оз шароб ичиб турадилар, деб эшитганман. Шу боис дастурхонда «шернинг сути» ҳам пайдо бўлди.

Муқимий домла барча меҳмонлар номидан деди:

— Бизлар бир-бирларимизни яхши билурмиз, орамизда ичувчилар йўқ, агар мезбонлар ичида топилгудек бўлса, марҳамат, қарши эмасмиз. Шахсан менга келсак сариқ касалига чалиниб, энди ўзимга келяпман. Шу боис «шернинг сути»ни ўрмон шерлари ичиб туришсин.

— Биз ҳам шундай, тақсир, — деди бой.

Муҳиддин ҳожи шеър ва мусиқа ҳақидаги суҳбатни давом эттириш мақсадида:

— Қушнинг қаноти, дуторнинг тори, оиланинг эгаси жуфт бўлади. Қўшиқ ҳам жуфт бўлиши керак. Ҳамшаҳар дўстларим, бизлар ҳозиргина мулла Тўйчи ҳофиз жаноблари нафасларида Завқий домланинг «Гиря» оҳангидаги дилларни ларзага солувчи қўшиғини тингладик. Қўшиқ жуфт бўлсин, деган таклиф бор, нима дейсизлар?

Ўтирганларнинг барчаси ҳожининг таклифини қўллаб-қувватлашди. «Жуфт бўлсин», «Жуфт бўлсин!» дейишди.

Тўйчи ҳофиз «Қуллуқ!» «Қуллуқ!» дея ёнидаги йигитчанинг елкасига қўлини ташлаб туриб деди:

— Азизлар, мана шу йигит Марғилондан, яхши таниб олинглар. Агар адашмасам, бу йигит эртанинг жуда катта ҳофизи бўлажак. Исми шарифлари Жўрахон Султон. Қани, ўғлим, асло уялма, домланинг шу ерда ёзилган «Ким десун?» қўшиғини айтиб бер.

— Устоз, газалнинг баъзи сўзлари ёд эмас, — деди Жўрахон Султон.

— Тортинма, ўғлим, ўзим ёрдам бераман.

— Қани, эшитайлик.

Ҳозиргина хонага кириб ўтирганлар ҳам қайта-қайта ўтиниб сўрай бошладилар.

Завқий домла қўлига кичик бир ликопчани олиб, киргойи қила бошлади:

*«Соядурменки, боқмас офтобим ким десун,
Бора-бора кетди қағрим интиҳобим ким десун?»*

Ёш Жўрахон деворга суяб қўйилган танбурни қўлига олди ва аста-секин сал бўғиқроқ, аммо жуда ширали овоз ила қўшиқ бошлади:

*«Соядурменки, боқмас офтобим ким десун,
Бора-бора кетди қағрим интиҳобим ким десун?»*

Қўшиқ тугади, ўтирганлар Жўрахон Султон нафасининг сеҳри оғушида беҳуш, маст-аласт эдилар.

Жимликни Миркомилбойнинг «яшанг, кам бўманг, азамат!» деган сўзлари бузди:

— Яшаворинг, халқ бир уммондирки, унинг тубида дуру гавҳарлар сонсиз-саноқсиз. Тўйчи ҳофиздек улуф инсоннинг назарига тушиб, дуосини олмоқ осон эмас. У киши билан ҳамнафас бўлиш ҳаммага ҳам насиб-этмагай. Устозга муносиб шогирд бўлинг, бўтам. Азизлар, келингиз, шу болага бир дуо берайлик, илоҳо мақсадингга ет, миллатимизнинг ифтихорига айлан! Омин!

Ҳамма қўлларини очиб, Жўрахон Султонга дуо қилишди.

Ҳасратий ҳозиргина шу ерда битилган ғазалини ўрнидан туриб ўқий кетди:

*«Олтин олма, дуо ол!» Шудир ота дуоси,
Фақат оталарнингмас, бу руҳларнинг нидоси.*

*Ақли расо фарзандлар кўкарсинлар ҳамиша,
Деб оламни титратур табиатнинг садоси.*

*Табиатнинг садоси уйқулардан уйғотсин,
Уйғонган ҳар бир жоннинг ўзим бўлай адоси.*

*Ўзим бўлай адоси, десам келиб ёнимга,
Хизр дейди: — эй бандга, мен ҳам унинг фидоси.*

*Мен ҳам унинг фидоси, кўрганлиги рост бўлсин,
Ва ҳамиша қўласин еру кўкнинг Худоси.*

*Еру кўхнинг Хугоси кечсин гуноҳимиздан,
Ҳасратийдек гарвишнинг илло шугир, гуоси.*

Жўрахон ўзидан бўйи тикроқ, ёши ҳам беш-олти ёш фарқ қилувчи шоир Ҳасратийга ва кўшигини эътибор ила тинглаганларнинг барчасига ўз хурсандчилигини билдирди ва ниҳоят, уялибгина деди:

— Устоз йўлларидан бориб, ўз кўшиқларим билан кимнингдир дардига даво бўлсам ўзимни гоят бахтли ҳисоблагайман. Халқим ва миллатим хизматига улур устоз каби доим шайман.

— Баракалла, баракалла! — деб шогирдининг пешонасидан ўпди ва бағрига босди ҳофиз.

Жўрахоннинг бироз ҳазин, бироз синиқ, ҳеч кимникига ўхшамас ширали овозига маҳдиё бўлган Миркомилбой:

— Эй, бутун оламини яратган Аллоҳим, — деди, — бу йигитнинг умрини узоқ, ризқини улур қил, санъатига ривож бер, асло адаштирма, омин!

Мавлоно Муқимий Миркомилбойнинг истакларига тўла кўшилди:

— Илоҳо омин, айтганингиз келсин, биринчи айтишингиз, шундайми?!

— Ҳа, биринчи ижро этишлари, — деди Тўйчи ҳофиз, — кўшиқ ҳали анча сайқалланиши лозим. Ғазал ниҳоятда гўзал, унга зўр ижрочи керак эди. Бизани Жўрахон, Худо хоҳласа, ана шундай ҳофизлардан. Назаримда кўшиқ ўз эгасини топди.

— Қуллуқ, қуллуқ, устоз! — деди Жўрахон.

Тўйчи ҳофиз ёш дўстининг ижросидаги самимийликдан, ғазалнинг маъноси нафақат нолада, ҳатто юзда, кўзда ифодаланишидан жуда мамнун эди.

— Муҳиддин ҳожидан «Чертма»ни эшитсак, нима дейсизлар, бу атрофда ҳожим каби бу куйни ўринлатадиган кимса топилмайдир, деб эшитганмиз, — деди катта ҳофиз дуторни ҳожига узатар экан, — бу киши асбобни қўлга олганларида булбуллар дутор қулоқларига учиб келиб кўнармиш-да, унинг носасидан ёқаларини йиртиб кўз ёши қилармиш, — деб кўшиб қўйди.

— Ҳофиз ака, каминани хижолат этмасинлар, шунчаки ўзимизча машқ қилиб, чалиб юрамиз.

«Муҳиддин ҳожи, ҳозир чалмасанг, қачон чаласан, ўзингни устозларнинг синовларидан ўтказ, нега баъзи ҳурмат талаб созандаларга ўхшаб, кериласан?» дея

кўнглидан ўтказди. Дуторни қўлига олиб, созлар экан, Мулла Тўйчи ҳофиз деди:

— Эмиш дутор яхши созанданинг қўлига тушгач, яйрармиш, юрагидаги барча дарду ҳасратларини тўкармиш, кўз ёши қилармиш, созанда созлай бошлагандаёқ ўзини таништириб, таржимаи ҳолини ҳикоя қилармиш. Ҳар пардада яширинган орзу-ҳолатини тўкиб ташлармиш, уни сайратаётган ижрочи эса тингловчилардан олдин кўзларини юмиб, ҳасратларини тўкиб солармиш, яхши созанданинг бармоқларида ҳам юрак бўлганидек ҳар парданинг ўз юраги бўлармиш. Бармоқлар қайси парда устида тўхтаса, ўша пардадаги юрак тилга кириб, оху фарёд этармиш, тингловчининг кўзларига ёш келиши балким шундандир.

Муҳиддин ҳожи устоз ҳофизнинг бу мақтов сўзларини эшитмади, чунки, у ҳозир қўлидаги дутор пардалари ила юрак-юрагидан тиллашишга, диллашишга ҳозирлик кўраётган эди.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, дутор тилга кирди, уйнинг шифтларидан остонасигача куй ўзининг ишқий дил розининг ипак чойшабини ёзиб, тингловчиларга поёндоз ёзар, юз юракларидаги ошиқона нолалари ила бойнинг ҳовлисинигина эмас, бутун оламни ўз гирдобига тортар, унинг нолаларига ҳозир дарахт шохлари ҳам, майсалар-у, ариқларда, сойларда тўлиб-тўлиб оқаётган кумуш янглиғ сувлари ҳам гоҳ тебраниб, гоҳ чайқалиб жўр бўлаётгандай эди.

«Чертма»нинг зарбли тўлқинларида фаранги оқ шоҳи рўмолини бошидан сидириб олиб, димиқиб кетган қирқ кокиллари ёзиб, ортига ташлаб рақс тушаётган санамнинг соч тебранишлари, юз ифодалари, белларининг нозиклиги, ғамли нигоҳлари, ним табасум ила ўзига мафтун этувчи боқишлари ҳозир ҳар бир тирик жонзотни маҳлиё этмай қўймасди.

Чолғувчининг кафти дутор бағрида аста-аста тебраниб оқаётган икки жонли майин ипни босди. Бу билан гўё чолғувчи: «Бас қил, эй нозанинларнинг нозли маликаси, нега мени қийнайсан», деяётгандай кўзларини юмиб, оғир-оғир нафас оларди. Куй тинди. Ҳозир гўё шошқин дарёлар, шўх-шўх эсаётган еллар, рақсга тушиб тебранаётган гуллар, бир-бирининг васлига етолмай сайрашаётган булбуллар ҳам орзу-умидлари ҳосил бўлиб, эзгу ниятлари ушалган ошиқлардай тинган эди.

Бу сеҳрли жимликни бузувчи, унга қайта жон бахш этувчи борми ёруғ дунёда?!

Бу жимликни уй эгасидан бошқа ҳеч ким бузишга қодир эмасди. Биринчи бўлиб Миркомилбой кафтларини кафтларига босиб қарсақ чалди, «бизларнинг шундай улуг санъаткорларимиз борлигини билмас эканмиз», дея ўрнидан туриб қуллуқ қилди.

Даврада куй сеҳридан сархуш, ҳозир борлиқни тамоман унутган меҳмонлар бойнинг секингина чалган қарсақларидан кейин ўзларига келишиб «офарин, офарин!» дейишдан нарига ўтиша олмадилар.

Жимлик ва яна жимлик...

— Ёш шоирдан бир ғазал эшитсакмикан, — деди Муҳиддин ҳожи дилкаш дуторни қайта-қайта ўпиб, деворга суяб кўяркан.

— Аввал меҳмонлардан, биз навбатимизни ўтказдик, — деди Ҳасратий, Миркомилбой ёш шоирни маъқуллади. Муҳиддин ҳожи бир нарса демоқчи бўлиб лаб жуфтлади, аммо ҳеч нарса демади. Анча гапга чечан Ёқуббек хўжа жаноблари Мусабек ҳожига. Мусабек ҳожи эса Аҳмадбек ҳожига қараб кўйди. Бу қарашларда ё Муқимий, ё Завқий домладан ғазал тинглаш иштиёқи, уларнинг суҳбатларини тинглаш хоҳиши борлиги шундайгина сезилиб турарди.

Завқий домланинг: «Шоир ука, биздан эмас, кўпроқ сизлардан тинглашни ҳуш кўрамиз, баъзи ҳожилар ҳақидаги шеърингизнинг таърифини эшитдик, аммо уни тингламадик. Устоз Муқимий жанобларининг имтиҳонларидан ўтказиб олмоқ бахт, ука. Сиз бундан кейин Мавлоно Муқимийни қайта кўрасизми, йўқми» демоқчи эканлигини ҳеч ким фаҳламаган эди.

Чиндан ҳам Муқимийнинг соғлиги кейинги ойларда унчалик яхши эмас, Қўқон ҳавоси ёқмай, тез-тез атрофларга чиқиб, таниш-билишлар билан гўё бундан буён кўриша олмайдиган одамдай гап орасида розирезоликни айтиб ўтар ва шу билан дўстлари ва шогирдларини ўйлантириб кўярди. Шу боис, қайси мажлисда бўлмасин Завқий домла Муқимийнинг кўнглини овлар, унинг хоҳишини ўз хоҳиши деб биларди.

— Уялманг, ука, ҳажвия бўлса яна яхши.

— Агар сал-пал давал жойлари бўлса, айбга буюрмангиз, ҳали пардозланмаган, ишланадиган сатрлари анча.

— Устознинг кўригидан ўтказмоқнинг ўзи катта

мактаб, тортинманг, ука, ўқинг-ўқинг, — деди домла Завқий.

*Дўстлар, айшу тараб, фасли баҳор истар кўнгул,
Ҳар кун саҳрода сайри лоззор истар кўнгул.
Айламоқ ҳар сори оҳулар ишкор истар кўнгул,
Каба рафторин кўрарга рухсор истар кўнгул,
Доғи хурсанг этгуси ҳар неки бор истар кўнгул.*

— Ўқинг энди, ука, Зокиржон Фурқатнинг «Истар кўнгул»идан кейин ёш шоиримизни тинглайлик, — деди бой. Бошқалар ҳам унинг сўзларини қўллаб-қувватлашди.

Бошқа сабаб топилмагач, шоир Ҳасратий даврада ўтирган, Маккаи Мунавварага бир неча марта ҳаж сафарига бориб келган табаррук улуғ зотлардан изин сўраб, охирида: «Бу шеър баъзи ҳожиларгагина бағишланур», — деди ва шеърни ёддан ўқий бошлади:

*Ҳажга бориб келди, ўзгарди-қолди ҳожи,
Ҳожиларнинг ичига у бўлди, олди ҳожи.*

*Тўйларда тўриларни, ўлимга сўриларни —
Ҳеч кимга бермас энди, кўп доврўғ солди ҳожи.*

*Ўғри, бузуқ, ифвогар, фирибгар эди аввал,
Ярим йилга бормасдан донишманг бўлди ҳожи.*

*Гуноҳларин ювганмиш, қолдирганмиш у ерга,
Жаннатга йўл очдим, деб югурди-елди ҳожи.*

*Бироқ ёлғиз қолганлар ҳар ва қилди, оқибат —
Ҳайридин бир аёлнинг қўйнида ўлди ҳожи.*

*Яна гуноҳларини қайта ювмоқчи эрди,
Ҳасрато, у оқибат, шармисор бўлди ҳожи.*

— Отангизга раҳмат, боплабсиз, бизда бундай ҳожичалар исталганча топилажак, — деди Миркомилбой мажлисда ёнма-ён ўтирган ҳожи дўстларидан узр сўраб.

Муқимий домла ёш шоирнинг қўлидаги жуда чиройли, ҳусни хат ила битилган қовозни қўлга олиб, ўқиб, маза қилди. «Ниҳоятда гўзал битилибди, дадилроқ бўлинг, шоир», деб Ҳасратийнинг қўлини қисди, кўпроқ мутаола қилишни ва бундай даврларда ҳеч тор-

тинмай шеърларини ўқиб беришни, дўстларнинг мас-лаҳатларида гап кўплигини таъкидлади.

— Ёнимдаги йигитча Тошкентнинг Кўкчасидан, Тўйчи ҳофиз ва Мавлоно Мискин домланинг шогирдларидан ҳофиз ва Мавлоно Мискин домланинг шогирдларидан бири Тавалло бўладилар. Бу йигитча ҳам ўз тенгдошларидан қолишмагай, устоз Муқимийнинг назаридан ўтказмоқчи бўлган машқлари бор. Агар руҳсат берсангизлар, — деди Завқий мажлис аҳлига му-рожаат этиб, — шоирнинг шеърларидан намуналар тинглаб, баҳо берсак.

— Бу йигитчанинг номларини эшитганман-у, ўзла-рини биринчи кўришим, — деди бой Таваллога меҳр билан тикилиб, — қани эшитайлик, меҳмон!

— Тавалло ғазалларида миллат ва давр дарди уфу-риб туради, эътибор берингиз, — деди Завқий.

Тавалло мавлоно Завқийнинг «миллат дарди уфу-риб туради,» деганидан кейин ана шу мавзудаги шеърни хотирига келтирди, сўнгра қўлларини шеър оҳангига қараб гоҳ кўтариб, гоҳ тушириб ўқий бошлади:

*— Фалак бизга хабар бер, не учун безътибор этдинг,
Жаҳонда жумла миллат ичра шармисор этдинг.*

*Фароғат боғида ағёрлар дастига гул бердинг,
Нагомат бирла бизни лола янглиғ доғдор этдинг.*

*Ҳаловат бошқа миллат топди, ирфон сунбули эсди,
Ҳарорат хорини санчиб, бизни кўп заҳидор этдинг.*

*Саодат тоғина кўйди қадамни ўзга миллатлар,
Сафолат кўчасида бизларни чун ҳокисор этдинг.*

*Фасоҳат бирла ғайрат бердинг онларга, бизга кулфат,
Нагомат эй фалак бизларни сен хўб бемадор этдинг.*

— Домла, — деди Завқий шогирдларидан мамнун бўлган оҳангда, — миллат ёшлари ҳуррият ва истиқ-лолни куйлайдир:

*— Тур, эй миллат, кўй эмди чиқ буён уйқу канориндан,
Кўзинг оч, ибрат ол сен ўзга миллат кори бориндан.*

*Жаҳолат чодирига бурканиб ётмоқни тарк айла,
Юр эмди, қолма шунда ўзга миллатлар қаторидан.*

— Ушбу тўртлик ҳам бу ёш дўстимнинг ижод намуналаридан.

— Гап бўлиши мумкин эмас, мени лол қилиб қўйдингиз, Тавалло. Келажақда адабиёт ҳам, санъат ҳам сизларники, бизлардан келажақка хабар берувчилар-да сизлар эрурсиз, — деди Муқимий.

— Агар Туркистон зиёлилари, бойлари, халқлари бирлашса, — деди бой, — ҳамманинг кўзлари очилгуси. Юртга, халққа, шу она Ватанга хизмат қиладур, мана шундай ундовчи шеърлар тараққиётни жадаллаштиришга хизмат қилажақ.

Бойнинг зуваласи пишиқ бу гапларидан ғоят таъсирланган Муқимий ўтирган жойида бир тебраниб олди ва деди: «Сухбатимиз борган сайин чуқурлашиб борадир. Навбат жанобларига етгандур, бир «Қаро кўзум»ни эшитайлик, тагин аввалгидек насия бўлмасин.»

Мулла Тўйчи дуторни қўлга олиб, «Қаро кўзум»ни куйлай бошлади. Тингловчилар қўшиқ оҳангида борлиқни унутишиб, кўзларини юмиб олиб, ширин хаёллар оғушига ғарқ бўлар, араб саҳросида оқ либосда, оқ туяларга миниб олиб, аста-аста гоҳ олдинга, гоҳ ортга эгилиб, чўл шамолидан юзларини беркитиб, ҳаж сафарига бораётгандай эдилар. Чўлда аёвсиз шамол думалаётган чўл султони бўлмиш бир дона қамғоқ сингари ва ёки иссиққа дош беролмай тамоқларини тақиллатаётган калтакесак ва ёки қумлар салтанатида из қолдириб қаёққадир шошаётган бечора илоннинг яшаш учун ўлжа қидираётган ҳолати кўз олдидан ўтарди.

Қўшиқ тугади. Дастурхонга қўй гўшти ва қўй ёғида тайёрланган қип-қизил палов Хитой чинни товоқларида тортилди...

Миркомилбой меҳмонларга бўйи-бастига қараб, Бу-хоро чевараларнинг қўлидан чиққан зарбоф тўн, Марғилон чеваралари тиккан белбоғ ва Андижон дўппиларини кийгизди ва катта ўғли Мирҳолиққа «Меҳмон азиз. Ҳурматларини жойига қўйиб, Қўқонгача кузатиб қўйишни» тайинлади.

Мирхолиқ бошлиқ йигитлар эртасига нонуштадан сўнг меҳмонларни кузатиб қўйдилар.

ВИСОЛДАН ОРТИҚ БАХТ БОРМИ?

Жавзо ойининг бошларида водийнинг олтин дарвозаси ҳисобланган Андижон шаҳри ва унинг атрофлари,

айниқса, Ҳакан ва Кулла адирлари шу қадар гўзал ва дилбар бўладики, таъриф-тавсифи учун тил ожиз.

Қайси бир сайёҳ водийни «уйқудаги малика», деган эди. Ҳар баҳор гўё ўша уйқудаги малика нозлана-нозлана уйғониб, дала боғ-роғларни, сой бўйлари-ю, адир-қирларни пинҳона кезармиш ва ўзининг хилма-хил бўёқларини суртиб, борлиқнинг ҳуснига ҳусн, чиройига чирой, бойлигига бойлик қўшармиш.

Жаннатмакон ҳуру парилар ўлкасининг ҳали севги нима эканини билмас навқирон йигит-қизлари юракларига ҳам уйғоқ малика ишқ-муҳаббат улашармиш. Ўша сулувнинг ҳусни-жамолини бир кўрган булбуллар гулларга боқмай қўярмиш, қумрилар, барча қушлар боғ-роғларни, дилларни сарафроз этиб, ўз тилларида ғазаллар тўқирмиш.

Миркомилбой Ҳакан яқинидаги қароргоҳида чўғдай гилам устига ёзилган бахмал тўшак устида думалоқ болишни ёнбошига тортиб, чой ичиб ўтирибди.

Бойнинг хизматкори Фуломжон томоғини қириб кириб келди:

— Ассалому алайкум, бой ота, чақиртирган экансиз.

— Ваалайкум ассалом! Кел ўғлим, соғлиқларинг қалай, ишларинг юришаяптими? Дунёда нима гаплар?

— Ҳеч гап йўқ, бой ота!

— Шундай дегин, қани ўтир-чи. Сенга муҳим гапим бор. Бошингни иккита қилиб қўймоқчиман, нима дейсан?

Миркомилбойнинг кутилмаганда «Бошингни иккита қилиб қўймоқчиман», дейиши Фуломжонни эсанкиратиб қўйди. Ҳозир у нима дейишни билмас, бой эса жавоб кутарди.

— Қуллуқ, бой ота, лекин мол-мулким, уй-жойим бўлмаса...

— Сен у ёғини ўйламай қўя қол. Шунча йил ҳалол ишладинг, бу ёғи менинг ишим, ўғлим.

— Менга ким қизини берарди.

— Ўтган куни Ёрқишлоққа борувдим. Дехқонали боғбонни биласан-а?

— Биламан, бой ота!

— Ўша одамнинг бир қизи бор. Қўли гул, ўзиям анча хушрўй. Исми Мунисхонмиди-ей. Отасининг қўйнига аста-секин қўл солиб кўрдим, ройи бордай. Берса сендай йигитга беради-да, ўғлим.

— Куллуқ, бой ота, тагин билмадим.

— Мунча қизариб кетдинг, айтдим-ку, у ёғини ўйлама деб. Кеча атай Деҳқоналига Қатортолдаги боғларга бир бориб келиш зарурлигини тайинлагандим. Эртага у, албатта Қатортолда бўлади. Сен фурсатдан фойдаланиб, қизини ўз кўзинг билан кўриб кел.

— Эртага-я? — деди Фуломжон сири фош бўлган боладай кўрқиб.

— Ҳа, эртага-да, кўрқяпсанми?

— Нима дейман?

— Нима дер эдинг. Деҳқонали тоға Андижонга борар экан, бой отам шу гапни етказиш учун мени атай юборди, дейсан. Э, бўлди-е, ҳаммасини белингга тугиб кўйишим керакми, бунча лалаясан, дадилроқ бўл, йигит!

— Ота, уяламан-да, тагин қувиб солишмасин, калтак тагида қоп кетмай.

— Об-бо, мунча аммамнинг бузоғига ўхшамасанг. Айтганимни қил деяпман-ку.

— Хўп бўлади, бой ота!

— Фуломжон, ўша қизни олдин ҳам кўрганмисан?

— Йўқ, кўрган эмасман! — деди Фуломжон ёлғон гапириб.

Бой буни сезиб турган бўлса ҳам уялмасин дедими, индамади ва оталарча меҳрибонлик билан сўзини давом эттирди:

— Яхшироқ кийиниб ол, сенга қиз ёқса бўлди. Тўйингда худо хоҳласа, ўзим бош бўлиб тураман. Бу менинг бурчим ўғлим, англадингми?

— Куллуқ, бой ота!

— Гап бундай бўпти-да. Йўлга яхшилаб ҳозирлик кўр, отлардан танлаганингди мин. Ўзинг ҳам қизга ёқадиганроқ бўл. Соқолларингни қирдир. Ишинг ўнги-дан келсин, ўғлим, омин!

Миркомилбой Фуломжон билан ҳайрлашиб чиқиб кетди. Ёлғиз қолган йигит ўзича хаёл суриб қолди.

— Ажойиб одам, менга ўхшаганларнинг қанчасини уйлади-жойлади, ҳовлили қилди. Ҳа, айтгандай, Мунисхон билан орамиздаги сирни биладиганга ўхшайди. Ёлғон сўзладим-а. Э Худо, ўзинг кечир. Йўқ, билмайди. Менга шундай туюлди, холос. Ҳа, майли, эртага йўлга чиқаман...

Шу куни Фуломжон ишлаб чарчамади. Ўзи қарайдиган боғни юз марта айланиб чиқди. Кўравериб кўзи

пишиб кетган ҳар туп олма, ўрик, гилос дарахтлари, узум токлари ҳам унга бугун тамоман бошқача бўлиб кўринди.

Ариқчаларда шилдираб оқаётган ўйноқи сувлар ҳам, дарахт шохларида сакраб-сакраб чуғурлашиб, бир-бирларининг кўнглини овлаётган чумчуқлар ҳам, майин эсаётган сарин еллар ҳам уни муборакбод этаётгандай эди.

Фуломжон тун бўйи минг хил ўйлар ила ухлай олмади. Мунистонга нима дейишини хаёлан такрорлаб чиқди...

У қуёш ўз заррин нурларини боғ узра дув-дув сочаётганда уйғониб кетди. «Тонг отиб қопти-ку, вафлатда ётма йигит, худонинг барчага тонгда улашувчи ризқ рўзидан баҳраманда бўлиб қол. Ахир, ёшлигингда бирга ўсган, бирга-бирга қувалашиб катта бўлган, тамом ихтиёрингни олган ўша қиз билан учрашасан», деган гапларни кўнглидан ўтказди. Дарҳол муздек ариқ сувида юз-қўлларини ювиб артинди-да, наридан-бери чой ичди.

Отхонага бориб, отлар билан ўзича суҳбатлашди: «Қани менинг учқурларим, қайсингиз менга хизмат қиласиз. Сўзларимга қулоқ тутинг, қиз кўргани бора-япмиз, тагин у ҳайдаб солса-чи, айтинг, менинг тулпорларим, ишим ўнгидан келадими, йўқми?» Фуломжоннинг сўзларини худди тушунаётгандай отхонадаги отлар ҳам қулоқларини диккайтириб, бошларини қимирлатарди. «Хўш боринг йигит, қайси биримизни танласангиз, хизматингизни бажо этамиз, агар қизни олиб қочиш керак бўлса, мени олинг, ортимдан қувганни ҳеч қачон етказмайман», деяётгандай «оқ қашқа» пишқириб ер тепинарди.

Фуломжон бекардай кийиниб, «оқ қашқа»да Завроқ қишлоғи бўйлаб Ўш шаҳрига олиб борувчи арава йўлидан кетар экан, бой ота айтган ўғитларни такрор-такрор эслади. Йигитнинг оромини олган қиз исми-жисмига монанд, одобу ахлоқда, пазандалиқда танҳо, гўзал Мунистондир.

Фуломжон отнинг жилловини қўйиб юборди. От Кўтарма, сўнгра Хўжаобод, улуғларнинг қадамжолари ҳисобланган Дилқушод ва Ордайдан ўтиб, Оқбура дарёси ёқалаб, Ёрқишлоққа кета бошлади.

Бир ёни тоғ, бир ёни бепоён баланд-пастлик дала-лар оралаб Оқбура дарёси оқади. Иқлими ва табиати-

га қараб, бу жойларнинг одамлари қандай бўлишини тасаввур қилгандирсиз. Аслида Муниسخоннинг ҳамда Фуломжоннинг болаликлари Ёрқишлоқ атрофида кечган.

Муниسخон ўн-ўн бир ёшида онаси дунёдан ўтгач, отаси тарбиясида бўлди. Фуломжоннинг эса на отаси, на онаси бор. У ҳам маълум вақтгача Дехқонали боғбонининг қўлида ўсди. Икки ёшнинг бўйлари чўзилгач, бой ота Фуломжонни Ҳакандаги ҳовлисига олиб кетди. Бой ота балки ўша вақтдаёқ уларнинг тақдирларини бирлаштириш ниятида бўлгандир...

Фуломжон йўл юриб, йўл юрсаям мўл юриб, Оқбура дарёсининг сутдек оппоқ сувларини кечиб, бойнинг Ёрқишлоқдаги боғига етиб келди.

Висол лаҳзалари яқинлашган сайин Фуломжоннинг юраги типирчилаб, қаттиқ-қаттиқ ура бошлади. «Дехқонали боғбон уйда бўлса-чи, бўлмаса-чи», бой ота уқтирган гаплар ҳозир унинг ёдидан тамоман чиқиб кетгандай эди.

Фуломжон ҳозир қўлга тушиб қолиши мумкин бўлган ўғридай оёқлари қалтираб, боғбон ота уйи занжирини тутди. «Дадил бўл, Фуломжон, шунча жойдан келдинг, бой отага нима дейсан каби ўйлар билан бошини ровлатди. Охири таваккал қилиб, занжирни қаттиқ қоқди.

— Дехқонали ака! Хов, Дехқонали ака, ким бор?

Ичкаридан:

— Ким, дадам йўғлар, — деган ипақдай майин овоз эшитилди.

— Бу менман, Фуломжонман, бой отам жўнатган эдилар.

— Вой, сизмисиз, келинг меҳмон, дадам Қатортолга эрталаб кетган эдилар, кечроқ келадилар.

— Биламан, йўғ-э, эртага Анжанга борар эканлар, шуни атай айтгани келувдим.

— Айтиб қўяман, ичкарига таклиф қилай десам уйда ҳеч ким йўқ. Хафа бўлмайсиз, меҳмон.

— Мунис, Муниسخон мени танимаяпсиз-а?

— Танимай ўлайми, танидим, ўзингиз айтдингиз-ку!

— Қаранг-а, Фуломжонман, деб қўйиб яна кимман, дейман-а.

Йигит билан қиз ўртасида енгилгина кулги чиқди. Сўнгра Фуломжон деди:

— Катта бўлиб бегоналашиб қолдик. Қани, яна бо-
лалигимизга қайтсак. Қандай соз бўларди. Мунисхон,
йўл юриб толиқдим, чанқадим, бир пиёла чойми, сув-
ми беролмайсизми?

— Ҳозир, ҳозир!..

— Ариқ суви ҳам маза-ку, бизга бўлаверарди, —
деди Фуломжон ўзига ўзи.

Мунисхон бўйи етиб янада гўзаллашиб, юзлари ўн
беш кунлик ойдай тиниқлашганди.

Фуломжон Мунисхон сув олиб чиққунча, қизни си-
намоқчи бўлибми, ўзини сал панага олди.

Мунисхон атлас кўйлагига ярашиқли нафис фа-
ранги рўмолини шамолда учириб, чинни косада сув
олиб чиқди. У Фуломжонни кўрмагач, таажжубланиб:

— Фуломжон ака, қанисиз, мана сув, қанисиз, ке-
тиб қолдингизми, Фуломжон ака? — деди атрофга
шубҳали боқиб.

Фуломжон гуллар ортига яшириниб олган эди. Ан-
чагача индамай, жим турди. Ахийри сабри тугаб:

— Мана мен, Мунисхон! — деб юборганини ҳам
ўзи билмай қолди.

— Вой ўлмасам. Олдинги шўхликларингиз ҳалиям
қолмаяпти-да, Фулом ака!

— Сизни кўрмай, васлингизга етмай, қаёққа кета-
ман Мунисхон!

— Кўрқиб кетдим, мана сув, ичингиз.

Мунисхоннинг қўлидан чиннини олиб гоҳ сувга,
гоҳ Мунисхонга боқиб, деди:

— Яшанг!

— Фуломжон ака, ичмайдиларми энди?

Фуломжон томирлари бўртиб чиққан қўллари ила
сув тўла чиннини кўтариб охиригача симирди, лабла-
рини енги билан артиб туриб:

— Сувдай сероб бўлинг, маза қилдим, чанқоғим
қонди, Мунисхон, — деди.

— Қуллуқ!

— Мунисхон, доим тушларимга кириб чиқасиз.

— Вой бечора-ей, унда буңдан буён ўнгингиздаям
кўринмайин, — Мунисхон араз қилгандай Фуломжон-
дан йироқлашиб кета бошлайди.

— Йўқ, йўқ, тўхтаг, кетманг.

— Мени бунча уялтирманг, ҳозир қочиб уйга ки-
риб кетаман бўлмаса.

— Мунистон, келганимни дадангиз зинҳор-базинҳор билмасин, айтманг, хўпми?

— Айтаман, ҳаммасини айтиб бераман.

— Қўрқитманг!

— Юракданам бор экан-да, тагин...

— Юрак қоптими бизда, биттагина юрагим бор эди, уям сизда, Мунистон!

— Фуломжон ака, биласизми, шу бугун эрта тонгдан худди сиз ҳовлимизга кириб келаётгандай, мени қақираётгандай бўлавердингиз, тавба!..

— Ана шу юрак дегани бўлади, мен эса сиз ҳақда кўп ўйлайман. «Эй Худо, соғинчларимни дилига солгин», деб тунлари илтижо қиламан. Яратганга ялиниб-ёлбораман. Мана, Худога минг шукурлар бўлсинки, дилингизга солибди.

Фуломжон Мунистоннинг қўлларидан тутмоқчи бўлади, қиз ўзини дарҳол четга олиб қочади.

— Тўхтанг, Мунистон, қаёққа?

— Вой анави кишини, бирортаси кўриб қолса гап қилишади-я.

— Мунистон, энди гап-сўзлардан, умуман, ҳеч кимдан кўрқмайман. Бу дунёда висолдан ортиқ нима бор? Рост айтдингиз, тагин бечора қиз гап-сўз бўлиб юрманг, бирортаси кўриб қолмасин.

— Хафа бўлдийизми?

— Йўқ тагин...

— Дадамга нима дей?

— Хабарчи келди, Анжанга, бой отага борар экансиз, дейсиз.

— Ким келди, десалар-чи?

— Фақат менинг келганимни айтманг.

— Ёлгончи, яна мени ёлгонга ўргатасиз-а?

— Йўқ, асло.

Мунистон уйи томон қочди. Фуломжон эса унинг ортидан қувлади, қиз тутқич бермади. Бироқ унинг ҳарир рўмоли гул шохига илиниб қолди. Фуломжон Мунистоннинг рўмолини олиб ўтдай ёниб, гупиллаб ураётган кўкрагига босди.

Мунистон қайтиб чиқиб, Фуломжонга ялинган оҳангда: «Жон Фуломжон ака, рўмолимни беринг» деса, Фуломжон: «Буни ўзим билан олиб кетсам-чи...» дея ҳазиллашди.

— Йўқ, йўқ, — деб ёлворди қиз.

Мунистон нозланиб, гўё йиғлай бошлади. Қўрқиб

кетган Фуломжон рўмолни қизнинг бошига ўраб қўйди...

Беғубор ёшликнинг сарҳад билмас ҳис-ҳаяжонлари, орзу-ниятлари, ўйлари ва изтироблари ҳамиша бор бўлсин. Ахир буларсиз ёшлик, ёшликми? Висолдан оптиқ бахт йўқ!

ХОРИЖГА ЙЎЛ

Хорижга чиқмай туриб ишбилармон, сармоядор, савдогар деган номларга муносиб бўлиш мумкин эмас. Миркомилбой бунга тўла англаб етган. Гарчи унинг 5 та пахта тозалаш заводи, 5 минг таноб ери, 500 га яқин дўконлари, 4 та катта узумзори, жуда катта миқдорда нақд пули ва бошқа мол-мулки бўлса-да, чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати жаҳонга чиқиши ва мавқеининг гуркираб ўсишига тўсқинлик қиларди.

Миркомилбой ҳар куни оқпошшо ва унинг оила аъзолари, буюк салтанати ривожини тилаб, мачит ва мадрасаларда фатво ўқиётган, ўз халқини эмас, келгиндилар манфаатини ўйлаб, юртни талашдан бошқа ҳеч нарсани билмас бойлардан тамоман фарқ қиларди.

Миркомилбойни қийнаётган муаммолар, жавобсиз саволлар беҳад кўп. Ўзи ва бошқалар етиштираётган маҳсулотларни рус савдогарлари гоҳ дўқ-пўписа қилиб, гоҳ алдаб-сулдаб арзон-гаровга олиб кетишарди. Бу унга алам келтирарди. Уни нега-нега деган саволлар қийнади.

Оқпошшо нега ўзбекларнинг бошқа мамлакатлар савдогарлари билан тенг ҳуқуқли алоқада бўлишларига йўл қўймайди? Ё ўзбекларнинг кўзлари очилиб, жаҳонга чиқишларидан кўрқадими? Нега пахтанинг чигитини чиқариб, тайёр қилиб сотамиз. Ахир, пахтадан Андижоннинг ўзида ип йигирилса, турли хил фабрикалар қурилиб, тайёр маҳсулотлар ишланса, маҳаллий саноат ривожлантирилса бўлмайдами? Ўзимиз жаҳонга чиқиб, маҳсулотларни сотсак ёки уларни бозоргирларига алмаштирсак, хорижда ҳам ўз дўконларимиз бўлса, компаниялар, ишончли воситачилар, буюртмачилар билан алоқа қилсак бўлмасмиди? Нега маҳаллий халқни менсимайдилар? Она тилимиз, русумларимиз тақиқ этилади? Нега ҳар бир хайрли

ишга қўл уришдан аввал келгиндилардан рухсат олишимиз керак? Ватан деган тушунчанинг қадр-қиммати қани? Нима учун илғор фикрли кишилар сиёсий жиҳатдан хавфли одамлар ҳисобланади? Нега ўзбек бойлари бир-бирларига, миллатдошию диндошларига, энди-энди тижорат ишларига қадам қўяётган ёки тажрибасизлиги натижасида қоқилганларга ёрдам беришмайди? Уларни сармоя билан таъминлашмайди?

Ватанда етиштирган бозоргир момик пахталар, ипакдай жунлар, қорақўллар, яна қанча-қанча қимматбаҳо, ноёб нарсаларни четга олиб чиқиб сотолмаймиз, агар шундай қилинса, икки-уч баробар фойда оламиз-ку! Бундан элга, юртга катта манфаат келади-ку!

Миркомилбойни ана шунга ўхшаш муҳим муаммолар қийнади. Ана шу саволларнинг ечими — мустақиллик, озодлик, ҳуррият деган инқилобий тушунчалар билан ҳал этилишини яхши биларди. Лекин бунинг учун эса Турон заминдаги туркий халқлар, қолаверса, исломдошлар бирлашишлари керак. Бунинг учун эса нималар қилиниши лозимлигини бой жанобларининг ўзи ҳам аниқ билмасди.

Савдо иши ҳалоллик, покликни талаб қилади. Аммо Туркистон ўрислар томонидан макру хийла ила босиб олингач, ҳамма жабҳада фирромлик, харом-хариш авж олди. Нима ҳалол-у, нима ҳаромлигини ажратиб берадиган бирор зот топилмай қолди.

Ўрислар келди-ю, дарвозаларга, дўконларга қулфлар осилди. Ўғирлик, бузгунчилик, маишатбозлик авж олди. Ўз юртига сиғмаган келгинди жиноятчилар, қаллоблар ҳар хил ниқоблар остида буюк Туронга юборилди.

Миркомилбой ҳар гал тижорат иши билан ёки бошқа мақсадда сафарга чиқиш олдидан катта бир маросим ўтказар, ўтган-кетганларни ёдлаб худойи қилиб берарди. Бугун ҳам худди шундай маросим ўтказмоқда.

Таклиф этилганларнинг барчаси ташриф буюришди. Фақат шаҳарнинг энг улуғ кишиларидан бири — Саид Муҳаммад эшон ҳазратлари келмади. Бундан анча азият чеккан бой файтонга ўлтириб, Саид Муҳаммад эшон жаноблариникига борди.

Ўз ҳовлисида майда-чуйда ишлар билан банд бўлган эшон жаноблари бойга пешвоз чиқиб, уни тавозе ила кутиб олди. Салом-алиқдан сўнг Миркомилбой ичка-

рига таклиф этилди. Бир пиёла чой ичгач, Миркомилбой деди:

— Тақсир, ҳузурларига бир муҳим саволга жавоб излаб келдим.

— Марҳамат, жаноби бой, ҳожатингизни чиқара олсам ғоят хурсанд бўлардим.

— Тақсир, фарзанд учун падари бузрукворидан қолган мерос ҳалолми ёки ҳаром?

Гап нима ҳақида кетаётганини эшон жаноблари дарҳол фаҳмлади.

— Отадан қолган мерос, у қайси йўл билан, қандай топилган бўлса-да, фарзанд учун луқмаи ҳалол ҳисобланадур, ҳа, шундай, бой жаноблари.

— Тақсир, ўзлари биладиларки, камина ҳар гал катта ва кичик сафар олдидан бугунгидай маърака ўтказиш одатим бор. Бу бизга отадан мерос. Маълумдурки, кейинги замонда ҳаром билан хариш аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Нима ҳалол-у, нима ҳаромлигини англамоқ мушкул бўлиб борадур. Аммо доим бу хил худойи ва маъракаларни фақат падари бузрукворимиздан қолган мерос ҳисобидан ўтказурмиз.

Сафарим олдидан Сизнинг дуоингизни олмоқчи эдим...

— Ҳа, ҳа, жаноби бой, рост айтурсиз. Сизнинг ҳалол инсон эканингизни яхши билурмиз. Биз ҳамиша Сизнинг дуоингизни қилурмиз...

Миркомилбой билан Саид Муҳаммад эшон жаноблари ўлтирган фойтон кўп ўтмай қўнғироқларини жаранглатиб, бойнинг ҳовлиси томон йўл олди.

Маросимни ўтказиб, эртасига Миркомилбой дўстлари Ёқуббек хўжа, Убайдулла жунфуруш, Искандар Тимофеев, Абдулҳаким Маҳсумлар билан кўзини даволатиш баҳонасида Лондон сафарига жўнашди.

Ёқуббек хўжа Миркомилга тенгдош. У доимо чиройли кийиниб юради. Ҳамиша ялтироқ маҳси-кавуш ёки этик кийиб, тилла кўзойнак тақади. Пахта харид қилиш ва четга сотишни ундан яхшироқ биладиган одам йўқ. Миркомилбой Ёқуббек хўжасиз ҳеч қаерга бормайди.

Убайдулла жунфуруш Миркомилбойдан йигирма ёш кичик, хушрўй одам. У араб, инглиз ва рус тилларида бемалол сўзлаша олади, гапдон, очиқ чехрали, оврупоча кийиниб юради. Бир қарашдаёқ Овру-

по аёлларининг эътиборини ўзига тортадиган, маданиятли киши.

Искандар — миллати рус, ўзбек тилида яхши сўзлашади, ислом динини қабул қилган, мураккаб шахс, Миркомилбойнинг ишончига кириб олган.

Абдулҳаким Махсум — лақаби «шайтон», жўраларини ҳар хил ҳангомалар айтиб зериктирмайди, хотинбоз, ёлғонни кўп ишлатади.

Сафардан асосий мақсад Лондондан Парижга, кейин Туркияга ўтмоқ, ўша юртларда йигирувчи, тўқувчи ва гул босадиган дастгоҳларни олиб келиш, хуллас, жаҳонга чиқиш ва ўзини бедор этаётган саволларига жавоб топиш эди.

Улар поездга ўтиришиб, ўн беш кун деганда Москвага етиб боришди. «Москва-ҳисоб» банки, «Рус-Осиё» банки, савдо бошқармаси ходимлари ўз ҳамкорлари Миркомилбойни ва унинг жўраларини самимий кутиб олишди.

Улар бир неча кун савдо марказларини кўздан кечиришди. Биринчи ва иккинчи даражали рус бойлари билан учрашиб, буюртмалар беришди ва буюртмалар қабул қилишди. Битимларга имзолар чекишди. Агар томонлар буюртмаларни хавф-хатарсиз ўз вақтида етказиб бера олмасалар катта жарима тўлаши ҳақида ҳам ҳужжатлар имзоланди.

Одатда, Марказий Осиёдан Ўрусияга иш битириш учун борганлар корчалонларга катта-катта ресторонларда зиёфат беришар, йирик ўрис савдогарлари ва уларнинг бола-чақаларига совға-саломлар тортиқ этишар эди. Миркомилбойнинг мол-мулки ўрис бойларниқидан кўп бўлса кўпки, кам эмас, шу боис бой жаноблари улар билан баландроқда туриб гаплашади. Ўрис бойлари Миркомилбойни ўз банкларига ҳамкорлик қилишларини жуда-жуда истайдилар. Ана шу мақсадни амалга ошириш учун ўрис бойлари Миркомилбой шарафига зиёфат уюштириб, унга совға-саломлар беришарди.

Уч кунлик Москва сафаридан кейин улар Санкт-Петербургга жўнашди ва марказдаги энг кўркам меҳмонхонага жойлашди. Александр Тимофеев ватанига келди. Ўзи туғилган уйига бориб келиш учун бойдан ижозат сўради.

— Ишларимиз битсин, сўнгра иккаламиз уйингга бирга бориб келамиз, — деди бой.

— Хўп бўлади, бой ота! — деди Искандар. Аммо у бу ерда керакли маҳкамаларга телефон қилиб, «иш»-ларини битирди. Бир куни у «ўз туғилган Ватанинг кўзингга ниҳоят гўзал кўринар экан, болалигим шу ерда ўтган, ҳар бир кўчада, ҳар туп дарахт менга «Ассалому алайкум Саша, деяётгандай бўляпти, бой ота!» деб юборди. Шунда Миркомилбой қувлик билан «Майли, истасанг юртингда қола қол, рухсат сенга» — деди.

Иш чапсасига айланиб кетишидан қўрқиб, ранги доқадай оқариб кетган Искандар бойни авраб юриб, аранг юмшатади.

Улар шаҳар айланишди. Ўз кийимини ўзгартириб, ўзбек миллий либосида Миркомилбой билан Искандар Нева дарёси бўйидаги олтин дўконларининг бирига киришди.

Бу ерда бойга аёлларнинг тилла тақинчоғи ёқиб қолди. Бой сотувчи қиздан тақинчоқнинг нархини сўраганда у жуда дағаллик билан «кучингиз етмайди, жуда қиммат туради», деб жавоб берди.

— Нархини айтаверинг, бир гап бўлар! — деди бой қизнинг менсимаётганига гаши келиб.

— Пулингиз етмайди дедим-ку, бобой, ўтаверинг! — деди қиз яна писанд қилмай.

Чидаб туролмаган бой қиздан дўконнинг хўжайинини чақириб беришни илтимос қилди. Хўжайин чиқиб, қошларини кериб, кибрлик билан сотувчи қизнинг гапларини тақрорлади. Шунда бой:

— Жаноб дўқондор, мен харидорман, сиздан айтиш, биздан сўраш, шундай эмасми?

— Шундай, шундай, — деди дўқондор димоғдорлик билан.

— Ундай бўлса, мен бутун дўқонингизни ўша сотувчи қиз билан бирга сотиб олмоқчиман, нархини айтинг!

Дўқондор баттар ажабланди. «Бу одамнинг эси жойидами, бу ахир тилла тақинчоқлар дўқони бўлса, бари бир кучи етмайди, кел бир ҳазил қилиб кўрай», — деди ичида ва охири «Элик минг сўм берсангиз, сотганим бўлсин, қўлни ташланг», деди дўқондор.

Миркомилбой ҳам қувлик қилиб:

— Арзимаган пул экан, тагин айниб юрманг, жаноби дўқондор, — деди.

— Айнига эркак эмас! — деди кулиб савдогар ҳам.

«Бир осиелик миллионер Морозовнинг олтин дўконини сотиб олмоқчи бўлиб савдолашяпти, кўриб қолинг томошани», деган овозани эшитган савдогар ва харидорлар бир лаҳзада тўпланиб қолишди.

— Тагин айниб қолманг, хўжайин!

— Айниган эркакмас деяпман-ку, қўлни ташланг, қаерликсиз ўзи?

— Қаерлик эканимнинг аҳамияти йўқ, мен бор-йўғи харидорман, холос.

Одамлар худди айиқ ўйинини томоша қилишаётгандай қараб туришарди.

— Эллик минг борми, чўзинг, — деди дўкондор Миркомилбойнинг қўлини маҳкам қисиб.

— Қўлимни қўйиб юборинг, одамлар огоҳ бўлингиз, мен дўконни сотувчиси билан бирга сотиб олдим, — деди-да, чўнтагидан чиқариб, эллик минг беш юз сўмни шартга санаб, дўкондорнинг қўлига тутқазди.

Ноилож қолган дўкондор пулни қўлига олди-ю, ҳушидан кетиб йиқилди. «Миллионер Морозов ақлдан озиб қолиб, ўзининг уч юз минг сўмлик олтин дўконини осиелик Миркомилбой деган сартга сотибди», деган шов-шувлар газеталарда босилди.

Энг қизиғи шундаки, «Нева» журналида «Миркомилбойнинг олтин дўкони» деб аталувчи мақоланинг шундоққина ёнида яна бир андижонлик сарт Аҳмадбой Ҳусайнов Санк-Петербургда яшовчи мўмин-мусулмонлар ҳамда ислом дунёсидан тижорат учун келиб-кетувчиларга атаб уч қаватли оврупоча мадраса қурдиргани ва бу мадраса мусулмонларнинг намозгоҳи бўлиб «Ҳусайния мачити» деб аталиши, бу икки кошона ҳам Санкт-Петербургда кўрк ва ҳусн эканлиги, улар доим одамлар билан гавжум бўлаётгани ҳақидаги хабарни ўқиганлар чиндан ҳам ҳайратга тушаётгани хусусида гаплар бор эди.

Ушбу мақолалар «Туркистон вилояти газетаси», «Тараққий», «Таржимон» ва бошқа газеталардаям босилиб, ўз замонасининг саховатпеша бойларига таъсир кўрсатди. Шундан кейин мусулмон бойлари Москва, Одесса, Киев ва бошқа шаҳарларда ҳам худо йўлига, исломга даъват этиш ва мусулмонлар эҳтиёжи учун мачитлар, мадрасалар қурдирдилар.

Санкт-Петербургда қиладиган ишлари қолмагач, Миркомилбой Тимофеевга «Энди туғилган жойларингни кўрсатасан, эрта тонгда Одессага жўнаймиз», деди.

Бу гапдан у ўзини тамоман йўқотиб қўйди.

— Сиздай улуғ зотни овора қилиб қўйишдан қўрқаман. Шу боис, рухсат берсангиз, шу бугун, ҳозироқ мен ўзим бир бориб келсам, ўтай укам бор эди, ҳеч бўлмаса уни топиб, огоҳлантириб, сўнгра дарҳол қайтсам.

— Огоҳлантирмоқчимисан, кимни, нимага? — Миркомилбойнинг бу сўроғи Тимофеевни гангитиб қўйди. Умуман, бу галги сафарда Миркомилбой Тимофеевга унчалик очилмади. Ўтган куни: «Майли, истасанг юртингда қола қол, рухсат сенга», деди. Энди эса... Тимофеевнинг ўтай укасиникига боришдан ҳам воз кечди...

— Бой ота, майли янаги сафарга борармиз, ўзимиз ҳам роса чарчадик.

— Ҳа, Сашавой, меҳмон қиларсан деганимга кўрқиб кетдингми?

— Йўқ, бой ота, энди бу ерда ўз олтин дўконимиз бор, келиб турсак керак, кейинроқ борармиз.

— Сўзингдан қайтдингми, ҳай майли, ихтиёр ўзингда. Унда бугун бир палов ясасак, йўлга чиққандан буён ўрисларнинг сўк оши-ю, боршини ичавериб, оёғимниям судролмайд қолдим.

— Соат нечага гатов қилайлик?

— Ёқуббек билан маслаҳатлаш, сен Махсум шайтон билан қозон-ўтинни топиб, оловини ёқиб берсаларингиз палов ест бўлади. Мен ош пишгунча озгина мизғиб олай. Яна бир топшириқ, дўконга бориб кел, номини ҳам ўрисча, ҳам араб ҳарфлари билан ёзишсин. Уни бутун тугатиш керак, кечқурун ҳаммамиз бориб кўрамиз, билдингми? Ўрис қиз майли ишлаб турсин, чаён экан, исми-шарифиниям сўрамапмиз-а...

— Исми Алёна, шарифи Сафронова экан.

— Исми жуда чиройли экан. Кўрдингми, Убайдулла дарров у билан тиллашиб кетди. Энди сенга рухсат, ишларни тезлаштир.

Сабрсизлик билан кутилган Убайдулла пазанданинг палови ҳам дамланди. Худди Андижондагидай барча

жам бўлиб ошхўрлик қилишди. Кечга тортиб «Миркомилбой» номидаги олтин дўконни бориб кўришди...

Бомдод намозини «Хусайния» масжидида ўқишиб, сўнгра йўлга чиқишга келишишди.

Тонгда улар ҳамшаҳарлари Аҳмадбек ҳожи Хусанов қурдирган мадраса-мачитни зиёрат қилишди ва бомдод намозини шу ерда ўқишиб, сўнгра ҳамиша гавжум вокзалдан Одессага йўл олдилар.

Поезд бир неча кундан кейин Одессага етиб келди. Одесса деган номни қадимги грек сайёҳлари беришган дейишади. Шу боис бўлса керакки, Қора денгиз ичига оролча бўлиб бўртиб кирган марказий портга тушаверишда қуёш худоси — Опшолонга қўйилган ёдгорлик неча асрлардан буён Қора денгизга келибкетувчиларга омад тилагандай тик турарди.

Миркомилбой ўз режалари ҳақида ўйлаб-ўйлаб, тонгга яқин қотиб ўхлаб қолди. Тимофеев эрталаб бойнинг каютасига оёқ учида кириб, уни аста уйғотди.

— Бой ота, бой ота дейман, етиб келдик. Тайёргарлик кўриш керак.

Уйқусизликдан қизариб кетган кўзини уқалаб туриб, «Ҳозир, йиғиштиравер!» дегандай имо қилди бой.

Шу вақт хонага Убайдулла билан Абдулҳаким Махсум кириб келишди.

— Бой ота, ассалому алайкум, яхши дам олдиларми?

— Ит ётиш, мирза туриш бўлди. Назаримда тонггача ер қимирладими?

— Качка! — деди Исқандар кулиб.

— Качка, у ниманг, — деди Миркомилбой.

— Тебраниш, чайқалиш, тўлқин дегани.

— Яхши, яхши, ўзимам шунақамикан, деб ўйловдим.

— Комилжон, форма оврупочами ёки миллийми? — деди Ёқуббек хўжа.

— Убайдулла нима деса шу-да. Энди ўзларининг ишлайдиган кунлари келди, — деди Миркомилбой Убайдулла хўжага қараб.

— Тайёрмиз, бой ота, келинг бир оврупоча кийиб олайлик. Бизни кутувчилар таний олмай қолсин. Улар бир-бирига қараб кулишди.

Миркомилбой эринибгина ўрнидан турди, ювинибтаранди. Жомадонларни очиб, кийимларни Тимофеев

тайёрлади. Унгача бой ота кўпчилик қатори бир пиёла чой ичиб, тамадди қилиб олди.

Меҳмонларнинг барчаси оврупоча кийинишиб, бир-бирларига разм соддилар. «Уст-бош одамни тамоман ўзгартириб юборади», деганлари рост экан.

— Ҳаммамиз инглиз бўлиб кетибмиз, — деди Миркомилбой шляпани қўлга олиб.

Кема қирғоққа яқинлаша бошлади. Ёз ойлари бўлса-да, ҳаво намроқ, Осиёнинг ёмғирдан кейинги баҳори ёки булутли эрта кузини эслатарди.

Миркомилбой бошлиқ меҳмонлар ўзларига оро беришиб, каюталардан чиқишиб, туманли Лондонни томоша қилишарди.

Миркомилбой қўлига олган энг зарур инглизча сўзлар рўйхатига қараб, Лондон Марказий банки бошқаруви бошлиғи Глей Жеймс жанобларига айтадиган сўзларини такрорлаб олди. Иложи бўлса, Андижонда ўша банкнинг «Лондон-Осиё филиали»ни очишни хаёлидан ўтказди. Банкка қўядиган ўз сармойасини хаёлида хомаки ҳисоблаб чиқди. Ўйлари ёришгани учун бой чарчовини ҳам унутди.

Кема қирғоққа етиб борганига анча бўлди. Аммо шоти қўйилганича йўқ. Шу боис тушишга ҳозирлик кўраётган хилма-хил либосдаги сайёҳлар навбат кутишарди. Шу вақт кема бошлиғининг буйруғи ила инглизча мурожаат янгради. Убайдуллага жон киргандай эди. «Бой ота, кемамизда ҳурматли Миркомилбой бошлиқ осийлик меҳмонлар расмий визит билан Лондонга келишди. Ана шу кишиларга ҳурмат билан биринчи бўлиб йўл берайлик», деб айтди дея улгурмасданок, одамлар икки томонга ажралдилар. Ўртада йўлак пайдо бўлди.

Миркомилбой олдинда, Тимофеев бир ёнда, Убайдулла хўжа бир ёнда, Ёқуббек хўжа ва Махсум уларнинг ортидан кемадан тушдилар. Кутиб олувчилар худди юз йиллик қадрдонлардек меҳмонларга гудасталар ҳаёда қилишди. Самимий кўришдилар ва портдан ташқарига чиқишди...

Меҳмонлар олдиндан тайёрлаб қўйилган Лондоннинг энг гавжум Марказий «Империял» меҳмонхонасига жойлаштирилди. Қизиғи шундаки, ҳали ўз хоналарига кирмасдан уларнинг жомадонлари етиб келган ва керакли жойларга қўйилган эди. «Овруполиклардан ҳали кўп нарсаларни ўрганишимиз керак», деган гап-

ни кўнглидан ўтказди бой. Ювиниб-тараниб, ўзбекона, миллий уст-бошларини кийдилар.

Марказий банк бошқармаси бошқарувчиларининг вакили меҳмонлар кийиниб бўлгунларича ҳар бир хонага кириб, «нонушта тайёр»лигидан хабар берди. Улар меҳмонхонадан ташқарига чиққанларида унча-мунчага ҳайратга тушмайдиган инглизлар ҳам уларга зимдан қараб қўйишар, уларнинг қайси элдан келганлигини билишмасди. Меҳмонлар ҳам ўзларини эл-юрт кўрган, инглиз тили ва урф-одатларини биладиган жаҳонгашта кишилардай тутишга ҳаракат қилардилар.

Улар кутиб турган енгил машиналарга ўтиришиб, бир лаҳзада кўздан ғойиб бўлдилар.

Марказий банк бошқармаси бошлиғи мистр Глей Жеймснинг шаҳардан унча узоқ бўлмаган дала ҳовлисига етиб келишди. Ноз-неъматларга тўла дастурхон атрофига жам бўлишди. Бир пиёладан ким кофе, ким чой ичди. Сўнгра ярим чиннидан чучварали угра ош ва шарқона палов тортидди.

— Убайдулла, худди ўзимизнинг Андижондагидай-а? Миллий таомларни ўзинг буюрдингми? — деди бой.

— Йўқ, бой ота, ҳозир биламиз, — у хизмат қилиб юрган йигит билан инглизчалаб, алланарсаларни гаплашди. Сўнгра давом этди, — биз келишимиздан олдин улар ҳатто ким қандай таомни яхши кўради, шуларгача ўрганишибди.

Таомдан кейин инглизларнинг одатларига кўра хилма-хил шарбатлардан татиб кўришди. Меҳмондорчиликдан сўнг банк бошлиғининг хонасига киришди. Глей Жеймс банкининг тарихи, тараққиёти, истиқболи ҳақида сўзлаб, шундай деди:

— Жаноби Миркомилбой, Сизнинг Андижонда банкимиз филиалини ташкил этиш ҳақидаги таклиф ва истагингизни қўллаб-қувватлаймиз. Филиални ташкил этишда ўртада пайдо бўладиган муаммоларнинг энг каттаси мамлакатингиз чор Россияси ихтиёрида бўлишидир. Англияда «Миркомилбой — Глей Жеймс» қўшма банки ташкил этиш ҳақидаги ниятингиз шу бугундан бошлаб рўёбга чиқди, деб ҳисоблайверишингиз мумкин. Лекин Андижон банки хусусида мен ҳукуматимизнинг махсус хати ила Россия давлати бошлиғига мурожаат қилиб, масалани ижобий ҳал этишга уриниб кўраман.

Маҳсулотлар айирбошлаш, Лондонда ўз дўконла-

рингиз бўлиши, ип йигириш фабрикаси, тўқув жиҳозларини Ватанингизга олиб кетиш ва у ерда ишга тушириш, мутахассис йигитларни ўқитиш, тайёрлаш ҳақидаги ташаббусларингиз бизни қоят хурсанд этди. Бу хусусда сизга амалий ёрдам беришга тайёрмиз.

Жаноби Миркомилбой, сизнинг Туркияга, Олмонияга кўрсатган ёрдамингизни газета мухбирларининг ахборотларидан ўқиб билганман. Отангиз Мирмўминбой ҳожи жаноблари ҳаёт вақтларида уддалай олмаган ва сизга ишониб ниҳоясига етказиш ҳақидаги васиятдан ҳам хабардормиз. У киши мусулмон оламининг муқаддас жойи Макка ва Мадинада тақя қуриш ниятида ўттиз минг тилла васият этганидан воқифмиз. Юртингизда қурмоқчи бўлган мачит-мадрасаларингиз ҳақида ҳам билурмиз. Биз инглизлар сиздай ишончли сармоядорлар билан мунтазам равишда алоқа ўрнатишни шараф деб билурмиз...

Шартномалар имзоланаётганда Миркомилбой кўп гапирмади. Инглизларнинг қўллаб-қувватлашларини, яқин келажақда ўзбек ишбилармонлари ҳам жаҳон бозорига чиқажаги ҳақида лўнда-лўнда гапирди. Тимофеев бойнинг «инглизлар қўллаб-қувватлаб турсалар, ажабмас, ўзбеклар ҳам жаҳонга чиқсалар», деган сўзларидан «бундан буён Россия босқинчиларига бўйсунмаймиз, уларнинг инқирози яқин» деган маъноларни уқди. Пешоналари тиришиб бораётган Тимофеев бундан янада баттар безовталана бошлади.

Мистр Глей Жеймс билан Миркомилбойнинг кичик доирадаги бу расмий учрашуви келажақдаги давлатлараро бўладиган катта дипломатик учрашувларнинг бошланиши эди.

Кечқурун Миркомилбой жаноби Жеймсга ўзининг биродарларини таништирди. Туркистонга, хусусан, Андижонга енгил саноатни олиб кириш, иложи бўлса бутун-бутун завод-фабрикаларни кўчириш ҳақида ҳам барча ишлар биттач, бойнинг азалий одати бўйича Лондон кўчаларига саёҳат бошланди.

Ўз кўзини етук мутахассисларга кўрсатиб, даволатиш, кўз қўйдириш ҳақидаги шахсий муаммолари ҳам хаёлидан кўтарилган эди.

Дўстларининг қистовларидан кейин Миркомилбой ўзи учун ҳам бир соат вақт ажратди. Ўша доврўғи Андижонга етиб борган кўз доктори билан учрашди. Бир ой касалхонада ётиш, операцияга тайёрлаш, сўнгра

кўз қўйиш ҳақидаги англиз олимнинг сўзларини диққат билан тинглади. «Хўп, албатта, келаман» деб шифохонадан чиқиб дўстларига: «Вақт топилиб қолар, кўз қўйдириш қочмас, вақт жуда тигиз, олдинда ҳали Фарангистон сафари, Қора денгиз орқали Ватанга қайтишдек машаққатлар турибди», — деди ва «Империл» меҳмонхонаси сари йўл олди.

Лондонда ўн кун туришди. Вақт шу қадар учқурки, уни сира тўхтатиб бўлмайди. Бой донишманднинг: «Дунёда бир бойлик бор. Буни Яратганнинг ўзи подшоҳга ҳам, гадога ҳам тенг тақсим этган. Бу бойликни на қўл билан ушлаб бўлади, на олтину жавоҳирларга сотиб олиб бўлади. Бизлар унинг қадрига етмаймиз. Бу — вақтдир. Умрим, вақтим бесамар кечаётганидан афсусланаман», деган гапини эслади.

Қаранг, ўн кун дўппини бир айлантиргунча ўтиб кетипти-я. Лондон дегани, албатта, бугун Англия дегани эмас. Бу ерда хилма-хиллик, қироллар, қироличалар, бойлар ва камбағаллар, тор ва кенг кўчалар ёрқин кунлар ва қоронғи кечалар худди ўзимиздагидек, фақат об-ҳавоси, осмони, қуёши, юлдузлари сал бошқачароқдир.

Меҳмонлар Лондон билан хайрлашиб, яна Талбер Ревирдага, бундан ўн кун аввал кутиб олинган портга Темза дарёси орқали кузатиб қўйилди. Меҳмонлар портда бир неча соат кўрган-билганлари билан ўртоқлашиб, вақтни ўтказдилар. Кейин кемага чиқишди. Кема аста-секин қирғоқдан узоқлашди. Сайёҳлар қаттиқ чарчаганлари учун каюталарга киришлари билан бошлари ёстикқа тегди-ю, қотиб ухлаб қолишди.

Француз миллий банкининг бош директори Шарл Пийер жаноблари меҳмонларни ўз кишилари билан Гавр портида самимий кутиб олдилар. Меҳмонлар Париж яқинидаги энг гўзал шаҳарлардан бири Версалнинг «Кичик қаср» деб аталувчи саройига жойлашдилар.

Биринчи куни меҳмонлар мўъжиза ва фаввораларга бой Версални томоша қилиб, хордиқ чиқаришди. Иккинчи куни гўзал Парижнинг диққатга сазовор жойларини: Озодлик майдони, Наполеон саройи, Бастилия арки, лотин квартали, рассомлар бозори, ҳатто Эйфел минораларини ҳам кўздан кечирдилар. Усмония хиёбони яқинидаги Плайсь Педаль кўчасига билмай кириб қолиб, уятдан юзу кўзларини беркитиб ўтишди. У

ерда одамлар купша-кундузи, уялмай-нетмай «муҳаббат лаззати»дан баҳраманд бўлишарди.

Миркомилбой гўзал Парижнинг мўъжизаларини кўриб, ҳайратга тушди ва Андижонда ҳам жаҳонга донғи кетадиган, сайёҳларни ҳайратга соладиган қасрлар, боғлар, миноралар барпо этишни ният қилиб кўйди.

Париж сафари жуда унумли ва қизиқарли кечди. Гарчи бу ерда кўплаб шартномалар имзоланмаган бўлса-да, асосан ишбилармон, тадбиркор, сармоядор кишилар билан танишилди. Улар билан Буюк Амир Темура алоқа боғлагани, Французнинг элчиси буюк бобомиз қабулида бўлгани ва дипломатик алоқалар ўрнатилгани ўша замондан бошлангани, бу анъаналарни ҳозир ва келажакда ҳам дадил ва мустақил ривожлантиришга қодир кишилар борлиги ҳақида ошкора фикрлар айтилди.

Бундан ташқари, ўзаро маданий алоқалар, китоблар, қўлёзмалар алмашиш, борди-келди қилиш, ҳар йили ёз ойларида улгуржи савдо кўриклари ташкил этиш, ёшларнинг бир гуруҳини ўқишга юбориш ва ҳоказолар ҳақида келишилди.

Миркомилбойнинг қатъий эътирозларига қарамай, бу учрашувлар ва айтилган гаплар Фарангистоннинг иқтидорли журналистлари томонидан жаҳон матбуотларига олиб чиқилди ва ёритилди.

Бундан хабар топган ўрис хуфиялари Миркомилбойнинг сафар натижаларини ўзларича шарҳлашиб ёзишарди. «Ўзбекнинг битта бойи бутун бир мамлакат номидан товламачилик қилиб иш юритур» деган мазмунда хуфиёна кўп жилдли томлар очилиб, улар кун сайин, соат сайин семириб, кўпайиб бораётганини Миркомилбой балки билмасди. Керакли одамлар, махсус топшириқлар олишиб, хориждан қайтиб келиши биланок ҳибсга олиш ҳақида тайёргарлик кўришарди.

Миркомилбой Франциядан Одессага қайтиб келди. Порт чегара назоратчилари жомадонларни яхшилаб титкиладилар. Улардан шубҳали ҳеч нарса тополмагач, «Оқ йўл» тилашдан ўзга иложи қолмади. Шундай бўлса-да, махсус тайёргарликка эга бўлган хуфиялар манзилга етиб келгунча гоҳ рус савдогари, гоҳ йўловчи, гоҳ вагон назоратчиси бўлишиб кузатиб келишди. Бу орада улар вақти-вақтида Тимофеев билан хабарла-

шиб ҳам турдилар. Саша хуфияларга: «Бой жуда ҳушёр одам. Сиз билан биз шоҳида юрсак, у баргида бўлади. Ундан асло гап олиб кўрамиз деманглар, сезиб қолгудай бўлса, кирадиган эшикларингизни тополмай қола-сизлар», деб уларни огоҳлантириб қўйди...

* * *

Бой энди Туркия сафарига ҳозирлик кўраётир. Сафар аъзолари: Убайдулла хўжа, Ёқуббек хўжа, Ориф хўжа, Асқар хўжа, Ёқуб шайх Нурон ўғли, Ёқуб саркор, Содиқ Восе, Мирали Умарбоев ҳамда Сулаймон Келчимбоев, Юсуфжон Чанишев.

Туркияга йўл Англия, Франция сафарларига мутлақо ўхшамайди. Бундай қараганда одий саёҳат, ўйнаб келиш холос, бироқ бу сирни фақат Миркомилбой, Убайдулла хўжа ва Ёқуббек хўжалар билишади. Яна Қора денгиз орқали Константинополга йўл олишлари керак. Энди Москвага борилса-да, Одесса шаҳридан эмас, Севастополдан тўппа-тўғри денгизга, очиқ денгизга чиқилади.

Константинополга бир кечада эмас, бир ярим кечакундузда борилди. Истамбул портига етганда вақт чошгоҳ эди.

Турк билан ўзбек бир ота-она фарзандларимиз. Динимиз, китобимиз, расм-русумларимиз ҳам, бозоримиз ҳам, мазоримиз ҳам бир. Меҳмонлар бу ерда худди ўзларини уйдагидай, қадрдонлари орасидагидай ҳис этиши, бозорларда бемалол, ҳеч қандай тилмочсиз савдо қилиши, кўчаларда истаган саволга жавоб бериши фикрларни тушунтира олиши мумкин.

Улар сафар боши жума кунига тўғри келганлиги сабабли ишни мусулмон оламининг машҳур тўртта мачитининг бири бўлмиш Истамбул шаҳридаги Сулаймон мачитида Жума намозини ўқишдан бошладилар.

Миркомилбой Туркия сафарига ҳамроҳ қилиб олган шахслар Андижон уезди, ҳатто Фарғона водийсининг энг пулдор бойларигина эмас, халқни етакловчи, мусулмонларнинг бу юртдаги сиёсий йўлбошчилари ҳам эдилар. Бу шахсларнинг ҳар бир сўзи маҳаллий, ерли халқ учун қонун бўлиб келган, ҳозир ҳам шундайдир.

Улар тушга меҳмонхонага кечга яқин бир одам

кириб келиб Миркомилбойнинг исмини атаб бу зоти улугни топиб беришларини илтимос қилди.

— Мана Миркомилбой афанди керакдурур? — сўради у.

— Ҳозир топамиз, — деди Орифхўжа бой ва меҳмонни Миркомилбой турадиган хонага етаклади. Йўқлаб келган одам у билан юз йиллик қадрдонлардай кучоклашиб кўришди. Анчадан кейин:

— Орифхўжа, бу киши билан бизни озгина ёлғиз қолдирсангиз! — деди Миркомилбой.

— Хўп бўлади, — деди Орифхўжа ва хонадан чиқиб кетди.

Улар хонани ичкарисидан маҳкам беркитиб олишиб, икки соатга яқин нималар ҳақидадир узоқ суҳбатлашишди.

Меҳмон чиқиб кетгандан кейин бой ўзининг ишончли дўстлари Ёқуббек хўжа, Орифхўжа ҳамда Убайдулла хўжаларни хонасига чақириб кичик кенгаш ўтказди.

— Дўстлар, — деди Миркомилбой, — ҳозир хузуримда бўлган фуқаро кийимидаги одам барчамизнинг халоскоримиз, Рус империяси ва русларнинг ашадий рақиби Анвар пошшонинг вакили генерал Сандорсдир. У киши эртага яна келади. Русия империясига ва ўрис кофирларига қарши Туркия қуроли кучларини қўллаб-қувватлаш мақсадида ҳар биримиз 250 сўмдан пул тўплаб беришимиз зарур. Лекин у кишининг генерал Сандорс эканлигини биз билдиг-у, бошқалар мутлақо билмаслиги керак.

— 250 сўмдан пул йиғишдан олдин ҳамроҳларимизга бор гапни айтмасак, улар пул беришдан бош товлашлари ҳам мумкин, — деди Убайдулла хўжа.

— Хўш, унда нима қиламиз, нима йўл кўрсатасиз? — деди Орифхўжа бойга яқинроқ келиб.

— Биз тўпланган пул жами икки ярим минг сўм бўлади. Менинг ўзим икки минг сўм бермоқчиман, бу маблағ Туркия ҳарбий денгиз флоти сотиб оладиган иккита ҳарбий кема учун сафраланажак. Ишқилиб вақти келиб оғзидан гуллаб қўядиганлар топилиб қолмаса бўлгани...

— Топдим-топдим... — деди Убайдулла хўжа ҳовлиқиб. — Туркия қизил ярим ой жамиятига, камдаромад, қаровчиси бўлмаганларга ёрдам деймиз, маъқулми?

— Чакки эмассиз, — деди Миркомилбой, — унда бу вазифани сизга топширамыз. Эрталаб ҳалиги одам яна келади, унгача бу маблағни тайёрлаб қўйишимиз даркор. Бу хизматимиз учун улар бизга Андижон шаҳри учун йигирма чақиримга етадиган темир йўли рельси билан конка-трамвай совға қиладиган бўлишди. Яна бошқа топшириқлар ҳам бор, уни Андижонга борганда айтаман.

Шундай қилиб, «кичик кенгаш» катта қарорга келди. Убайдулла хўжа сафардошларига Миркомилбойнинг саховатини сўйлар экан «Бизлар ҳам у кишидан ортда қолмаслигимиз керак» дея хонама-хона юриб, маблағ тўплай бошлади. Унча-мунча «тирриғли» қилганларга: «Майли, ихтиёр ўзингизда» деб кесатиб қўярди.

Охир-оқибат пул жамғарилди. Убайдулла хўжа Миркомилбойга: «Қўрқаман, шунча пулни сақлай олмайман, у ўзингизда турсин», — деди.

Миркомилбой эса бу иш муваффақиятли бажарилганлиги учун Убайдулла хўжа, Ёқуббек хўжа ҳамда Орифхўжаларга ўз миннатдорчилигини изҳор этди.

Эртасига кеча келган кўримсизгина одам яна пайдо бўлди. Генерал Сандрос билан Миркомилбой учрашди.

— Жаноби Миркомилбой, — деди генерал Сандрос, — энг аввало, бу яхшилигингиз ва саховатингиз учун мусулмон мамлакатларининг садоқатли йўлбошчиси Анвар пошшо ҳамда Туркия қуроли кучлари Вазирлиги номидан миннатдорчилик билдираман. Худо хоҳласа, яқин ойларда ота юртимиз Турони заминдан кофирларни супуриб ташлаб, миллатнинг чинакам фахри ва ифтихори бўлган Сизлардай кишилар билан учрашурмиз.

Миркомилбой жавоб тариқасида дўстлари иштирокида тик туриб, ҳарбийчасига деди:

— Жаноби Сандрос, Туркистондан келган Турон фарзандлари ҳамда шахсан ўз номидан буюк халоскоримизга миннатдорчиликларимизни баён айлағайсиз. Биз ватанга қайтгач, иншоолло, Анвар пошшо жаноби олийларининг башорат қилиб айтган сўзларини жами халқимизга етказурмиз, у кишининг муборак исми-шарифларини ёдга олурмиз. Ишларига ривож, ўзларига соғлиқ тилаб, дуо қилурмиз.

Жаноби олийларга бизнинг саломларимизни етказурсиз, илоҳо у кишининг қўллари доим баланд, дав-

латлари сарбаланд бўлсин, юртимиз бошига гурбатлар, кулфатлар ёддираётган ўрис кофирларига қиргин келтирсин. Улар боғларимизни ифлос оёқлари ила пайҳон қилмоқдалар.

Анвар пошшо жаноби олийларига шуларни маълум қилингим, агар керак бўлса, Туркистон халқлари қўлларига қурол олиб сизларни қўлаб-қувватлаб кофирларга қиргин келтириш учун ғазавот эълон қилиши ёки қурол-яроқ сотиб олишга халққа мурожаат этиб, ҳар қанча маблағ тўплашга ҳам тайёرمىз. Омма ўртасида тушунтириш ишлари бошлаганимизга анча бўлди. Яна нимаики топшириқ бўлса бажарамиз, Ватан истиқлоли йўлида ўз жонимиздан воз кечишга ҳам тайёرمىз. Биз сизлар биланмиз!..

Миркомилбой энди чўзилмоқчи бўлиб турганида Ёқуббек хўжа эшикни тарақлатиб кириб келди.

— Комилжон, меҳмонни яхши кузатдингизми?

— Раҳмат, ҳозир кетдилар. Омонатларингизни топширдим, йигитларга айтдингиз, бизнинг ортимиздан ваъда қилинган 5 та конка, 20 чақиримлик темир йўл релслар, уларни қуриб ишга тушириб берувчи муҳандиси билан Анжанга етиб борадиган бўлди. Ҳаммаларингизнинг номингиздан ташаккурлар билдирдим. Худо хоҳласа, иншоолло, бир неча ойлардан кейин Анжанда юз кўришадиган бўлдик.

— Комилжон, жаноб Глей Жеймс сизга совға қилган енгил автомашина ҳам биз бу ёқдалигимизда етиб боргандир-а?

— Билмадим, борса-боргандир, Ёқуббек, баъзан ёш болаларча юргизган мулоҳазаларингизга ҳайрон қолам, — бу гапларидан бой сал ранжигандай бўлди.

— Кечиринг, конка ҳақида гапирганингизда эсимга келиб қолди-да!

— Майли, кечирдим. Икки кундан кейин Ватанга қайтамиз, бола-чақаларга, ёру дўстларга пича совғамовға олсакмикан?

— Ёмон бўлмасди, бой ота!

— Пулларинг борми, ишқилиб?

— Бор, бой ота.

— Шундай бўлса-да, мана бу юз сўмни болаларга тақсим қилиб беринг. Кўнгиллари нима тусаса шуни олишсин. Мен ҳам ўзим бир Истамбул бозорларини кезиб, савдолашиб хумордан чиқай.

— Ёлғиз ўзингиз-а?

— Ҳа, нима қипти, кўрқмайсизми, демоқчисиз-да!
— Йўқ, шундай ўзим.
— Унда, майли, бирга юриб харид қиламиз.
— Хўп бўлади.
— Махсус шайтон хонимлар билан илашиб юрив-ди, чўнтаги қуриб қолмадимикан?
— Унинг саргузаштлари кўп.
— Нима экан?
— Уни биласиз-у.
— Айтиб кўйинг, эҳтиёт бўлсин. Бу қилиқларини ташламаса, иккинчи сафар ошқовоқ сайлигаям олиб бормаи кўяман, — деди Миркомилбой жиддий оҳанг-да.

— Бой ота, ана ўзиям келяптилар.
— Махсум бола, эртага уйга кетамиз, у-бу олдин-гизми, ё хонимларга парвона бўлиб юрибсизми?
— Йўғ-е, бой ота, кўрганларимни шеър қилиб ёзиб юрибман. Ўзимизнинг Ҳасратийга олиб бориб масла-ҳат олмоқчиман.
— Шоир бўлиб қолдим, денг.
— Унчалик эмас, бой ота!..
— Бўлди, энди дам оласизларми ёки бозор кеза-сизларми, ўзларингиз билинг.

Миркомилбой ўз хонасига кириши билан унинг ор-тидан меҳмонхона навбатчиси кириб келиб, бойга му-рожаат қилди.

— Жаноби бой, Сизга телеграмма бор, қабул қилиб олинг.

— Нима, телеграмма, қаердан экан?

— Ватанингиздан бўлса керак.

— Жуда яхши! — Миркомилбой ярақлаб турган нақшинкор мистовоқ устида телеграммани олди, ал-лақандай қоғозга имзо чеқди.

Навбатчи чиқиб кетгач, кўзойнагини дастрўмол би-лан яхшилаб артиб ўқиди: «Жаноб Миркомилбой Мир-мўминбоевга! Тезроқ қайтинг, муҳим муаммолар чи-қиб қолди. Сизсиз ҳал қилолмаяпмиз. Хурмат ва эҳти-ром билан Сизнинг Искандар. Андижон, 20 пайшанба. Буржи Норий-саратон».

Телеграммани бой ўзича қайта-қайта ўқиди. «Нега бунча ваҳима, нима бўлди экан» ҳар хил тахминлар қила бошлади. Эшик очилиб, Ёқуббек хўжа кириб ке-лиши билан бой телеграммани унга кўрсатиб: «Мана ўқинг, тинчликмикан ўзи» деди. Ёқуббек хўжа теле-

граммани тезда кўздан кечирди, ўқиб-ўқимай: «Соғинишгандир-да» деб кулиб қўйди.

— Телеграмма берсакмикан? — деди бой.

— Эртага кетяпмиз-у, яна ўзингиз биласиз.

— Керак эмас, кутишар! — деди бой. У кутишар сўзини аллақандай ўзига хос шиддат билан айтди.

ФИТНА

Уезд-шаҳар бошқармаси раиси, полковник Бржезицкийнинг Ҳакан яқинидаги боғига фақат Оврўпо миллатларига мансуб бўлган зодагонлар, уларнинг хотин-қизлари, ёшлар йиғилишмоқда. Четдан қараганда ўрисларнинг ҳар йили бир марта бўладиган диний маросимларига қадрдонлар ўзаро оилавий ҳозирлик кўришаётгандай эди. Стол устида хилма-хил нознеъматлар. Бу ерда маҳаллий миллат кишиларидан ҳеч ким йўқ, ҳатто хизмат қилувчилар ҳам руслардир.

Меҳмонлар жуфт-жуфт бўлишиб, сайр қилиб юришибди. Ёш аёллар, қизларнинг шўх-шўх кулгилари кўкка чирмашади.

Елкадор, кўкраги тўла белкурак соқол, тоқа мўйлов, хатти-ҳаракатларидан ҳарбийларга хос тезкор, ниҳоятда эҳтиёткор, ҳар бир гапни зодагонларга хос тавозе билан сўзловчи, вазиятга қараб ўзгариб турувчи полковник Бржезицкий сайр қилувчилар диққатини ўзига қаратиш учун ўртага келиб деди:

— Хонимлар ва жаноблар, жамоат жам кўринади. Таклиф этилганларнинг деярли барчаси келдилар. Фақат шаҳар халқ билим юрти инспектори жаноб Кудрявцев билан шаҳар абош шифокори жаноб Кашурниковлар етиб келганларича йўқ. Озроқ кутайлик, келиб қолишса ажабмас. Бу икки зот маданиятли, ўқимишли одамлар. Бундай одатлари йўқ эди. Уларга ҳамма тенг. Сартлар ҳам, ўзимизникилар ҳам. Бироқ ҳар нарса ҳам эви билан-да.

Бир вақтлар ҳарбий хизматда аскарлар билан қўпол муносабатда бўлганлиги, ахлоқий бузуқлиги учун истеъфога мажбуран чиқарилган шаҳар бош зоотехниги Куровский Бржезицкийнинг сўзларини маъқуллаш ўрнига: «Бу ерда тартиб-интизом борми ўзи?» — деб бирдан портлаб кетди.

— Битга сарт ўлди нима бўлди-ю, мингтаси ўлди нима бўлди! Кечаги ахборотга қараганда терлама ва

безгақдан бир кунда 55 киши ўлганмиш. Шундан 5 нафари оврўполик. Жаноб Кашурниқов бу қораялоқлар қатори кўчадаги дайди итларниям эмлаб юрган бўлсалар керак-да.

Шаҳар лойиҳалаш бошқармаси штабс капитани, бидирлаб, сўкиниб гапирувчи, ўзининг айтишича «авлод-аждоди буюк княз Тронинга бориб тақалувчи» жаноб Тронин:

— Э, ўша онангни... 5 нафар оврўполик, дедингизми ЧП-ку! Бу аҳволда ҳар куни бештадан кетадиган бўлсак, ҳаммамиз қирилиб кетмаймизми? — деди.

— Улар руслар эмас, қаердаги татар-патар, майда миллатлар. Шукур қилинг азизим! — деди Куровский қўли билан елпиниб.

— Ўргилдим ўшаларингиздан. Степан Степанович Кашурниқов сартлар томонда. Муҳим масалалар ўртага ташланиб ҳал қилинаётганда ўз фикрини айтмай, жим ўтиради, писмиқ, у кишини тушунмайман, ё ўзиям еврей-певрейми, майда миллатларданми? Кудравцев-чи, у ҳам бу осиеликларни саводхон қилмоқчими, дейман.

Жиддий тус олаётган бу баҳсинг олдини олиш учун жаноб Бржезицкий ўзини ҳаммадан кўп ўқиган, билагон қилиб кўрсатиш мақсадида деди:

— Бор-йўғи битта шоири бор. У ҳам афғонистонлик, билиб-билмай доим уни пеш қилишади. Ўша шоир айтганидек: «Кучук билан хўтикни қанча тарбият қилма, барибир ит бўлур, эшак бўлур, одам бўлмаслар». Бас шундай экан, жаноб Василий Васильевич нима қиларди чираниб, у киши айтганингиздай бу қораялоқларни ёппасига саводли қиладиганга ўхшайди. Минг ўқитма, минг ўргатма, ўзида бўлмагач, шоирлари айтганидек: «барибир ит бўлади, эшак бўлади».

— Ҳамма мулла бўлса, подани ким боқади, — деди Тронин яна «онангни» деб сўкиниб.

Ҳозиргача одоб сақлаб ўзбекона кийиниб олиб, юзларини яшириб, тескари қараб жим ўтирган Александр Тимофеев овозини ўзгартириб:

— Яхши айтдингиз, бу ўзбекларнинг ўз мақоли, — деди.

Қаҳрамонларимиздан бири Бидилиндир. Бидилин Андижонда зилзила кунлари ўғирлик қилган эди. Бугун ўша ўғри шаҳар терговчиси вазифасида ишлаяпти. Миркомилбойдан еган қамчилари эсида.

Бидилин гупуриб деди:

— Терговчи сифатида шуни айтаманки, бу халқнинг ўз гўштини ўзига едириш керак. Саша, мана сиз буларнинг тилини, урф-одатларини ҳаммамиздан кўра яхшироқ биласиз, ҳатто динини ҳам қабул қилгансиз. Айтингчи, сиз Миркомилбойнинг одамимисиз?

Гарчи савол Тимофеевга берилган бўлса-да, полковник Бржезицкий Саша учун дарҳол жавоб берди:

— Жаноб ёш терговчи, Сашани яхши билмас экансиз. Тимофеев бойнинг эмас, бой бу кишининг одами. Саша нима деса, шу бўлади. Номи Миркомилбой бўлгани билан, у Саша учун Миркалиш, билдингизми?

— Кечирасиз жаноб полковник, бу фақат Сашаники эмас, ҳаммамизники бўлиши керак. Миркомил ҳозир осмонда. Англияда жаноб Глей Жеймс, Францияда жаноб Шарл Пиъер билан олиб борган дипломатик муносабатлари кўпчиликка маълум. Бу одамни жуда-жуда ёмон кўраман, кўргани кўзим, отгани ўқим йўқ.

— Мен ҳам жуда ёмон кўраман Миркомилбойни,— деди Бидилин.

— Қасдингиз йўқми унда — деди Тронин.

— Нима қасдим бўларди?

— Жаноби Бидилин, ўзбекларда шундай мақол бор,— деди полковник Бржезицкий: «қуруқ савлатдан, қуруқ сават яхши». Кашурниковга ҳайронман. Писмик, доим жим ўтиради ёки бугунгидай уни-буни баҳона қилиб йиғинларга келмай қўя қолади. Охир бир куни бу одамнинг кимлиги, юзидаги ниқоби йиртилармикан, деб ҳадиқдаман. У гоҳида ўзбеклар катта халқ, улуғ халқ дейишдан ҳам тап тортмайди.

— Отаси ўзбекмасмикан, — деди Тронин ўкиниб.

— Жим бўлинг, балки шундайдир, — деди кимдир овозини пастроқ қилиб.

— Жаноб полковник Кашурников ўзимизнинг одам, биримиз сал кечроқ қолсак иғво қилсак, биримиз олдинроқ келиб озгина отиб олсак яна иғво қилсак, яхшимас. Ахир биз руслармиз-ку!

— Менимча, сал ошириб юбордингиз, ундай эмас. Кашурников ўзимизнинг одам, шубҳага ўрин йўқ. У не-не синовлардан ўтган. Ҳар ҳолда баъзи бирларимиздек думбул эмас, — деди Тимофеев кесатиб.

— Нима демоқчисиз, — ташланиб қолди Бидилин,— ўша сиз айтган думбул ким, менми, адашасиз. Бош

махкаманинг одами бўлсангиз ҳам мени ҳақорат қилишга йўл қўймайман.

— Бас қилинг, ўчиринг овозингизни! — деди полковник ғазаб билан.

— Терговчи сифатида шуни айтишим керакки, бу халқ бир умр бизларнинг ҳаққи-махримизга маҳкум этилган. Бизга хизмат қилиш керак. Булар улуғ ва қудратли Россиянинг қулваччалари, бизлар эса хўжайинларимиз.

— Жаноб терговчи ўйлаброқ гапиринг, э, ўша онангни, сўзи ботир бўлганнинг ўзи ботир бўлмас, деворнинг ҳам қулоғи бор. Яхшиям Кашурников йўқ.

Йиғилганларга ҳамон тескари қараб, сават ўриндиқда орқаси билан ўтирган Александр Андреевич офир-босиқлик билан:

— Жаноблар, бу ерда ҳар биримиз ўзимизча донишманд, қудратли Россиянинг тиргаklarимиз, деб оғзимизни кўпиртириб гапиряпмиз. Жаноби Бидилин бу халқ сиз айтгандай жуда гўл, анойилардан эмас. Агар булар сизнинг бу хил қарашларингизни озгина сезгудек бўлса, билиб қўйинг, бир кечада гумдон қилишади, ўта шашқалоқсиз. Касбингизга шашқалоқлик ярашмайди. Бу ҳунарда шашқалоқ бўлганлар касбини ўзгартирмаса қамчи эмас, тепки ҳам ейиши турган гап, — деди ва гапини давом эттириб, — булар сиз билан бизни яхши кўради деб ўйлайсизми, албатта йўқ. Мана мен Миркомилбойга ҳамроҳ бўлиб Англия ва Францияда бўлдим. Шундай бир оми одам у ерда совдагар сифатида эмас, балки буюк бир дипломат ёки етук сиёсий арбобдай манман деган дипломатлар билан мулоқатда бўлди. Бу одамнинг ўзини тутишлари, масалага дипломатик муносабатлари, очиги мени ҳайратга солди. Шу ерда қатнашаётганлар ичида бирортамиз ҳам Миркомил бўлолмаймиз. Улар биздан кўрқишади, деб ўйлайсизми, хато қиласиз, асло кўрқишмайди, биз улардан кўрқамиз. Уларни кўрқитган нарса бизнинг темир интизом ва қонунларимиз, керак бўлса, ҳар бирининг пешонасини нишонга олишга тайёр турган қуролларимиздир. «Ўрисдан ошнанг бўлса ёнингда ойболтанг бўлсин!» дейишади. Булар бизга ҳеч қачон ишонган эмас, бундан кейин ҳам ишонишмайди.

— Саша яшанг, бизга худди шундайлар керак. Император жаноби олийларининг ўта махфий қарори бор.

Бундай кишилар ҳибсга олиниши, Сибирь қилиниши керак.

— Стёпа, яна шошяпсиз, — деди полковник.

— Шошган шамол билан баробар, — деди Тронин, — бу ўлкага келиб хизмат қилишдан аввал пухтароқ тайёргарлик кўриш керак, жаноб Бидилин, сал ўзингизни босиб олинг. Ҳовлиқманг.

— Шошилмаган оқ қуш тутар, шошилган ўз-ўзини адо этар, — деди полковник Бидилинга ғазаб билан тик боқиб туриб.

Ҳар ёндан отилган ўқдай ёғилаётган дашномлар Бидилинни анча ўзига келтиргандай бўлди. Бироқ, ҳали у осмондан тушмаган эди:

— Бунча менга ҳаммаларинг тенг ташланасизлар! Айбим нима, айтиб берингиз?

— Айбингиз жуда кўп, ука, — деди Тимофеев ҳамон тескари қараб туриб, ўзингизга ортиқча бино қўйгансиз. Шаҳарда битта терговчисиз, энг катта одамсиз. Аммо бу касбда ким шошилса шамолдай учиб кетаверади.

— Мени ҳам учиб кетасан, демоқчимисиз?

— Шундай десам нима қилардинг, — деди Тимофеев ўрнидан туриб сенсираб. Ўзбекларда «шошилган қиз эрга ялчимайди» деган мақол бор. Тағин ўзлариям...

— Жаноблар, жаноблар! Бас қилинглар, — деди полковник тартибга чақириб.

— Ўтир, терговчи бўлсангам, э, онангни, — деб сўқинди Тронин. Бу сафсаталар, насиҳатлардан мақсад сени авайлаш-асраш. Терговчим шунақа бўлади-ми?

— Терговчи қанақа бўлишини ўргатиб қўймайсанми?

— Бас деяпман, бас қил Бидилин, ҳозир ҳайдаб чиқараман.

— Кечирасиз, тавба қилдим, жаноби полковник.

Қўлидаги алақандай калитни ўйнаб туриб Тимофеев деди:

— Жаноб Бидилин, ўзбеклар бир куни терингизни шилмаса деб қўрқаман.

— Мен учун ташвиш қилманг, жуда қўрқитиб юбордингиз. Сиз ва сизлар теримни шилдириб қўймассизлар, — деди кесатиб Бидилин ва сўзида давом этди, — ўша қораялоқлар ҳомийси менинг қўлимда, жаноб Ти-

мофеев гарчи сафарда бирга бўлсалар-да, ҳеч нарсадан хабарлари йўқ. Санкт-Петербургдаги Миркомилбойнинг олтин дўкони, Лондондаги «Миркомилбой Жеймс» қўшма банки, Париждан заводлар жўнатиш, совға қилинган машина, Андижонга трамвай келтириш режаси Туркиядаги пинҳона ишлари. Истасам шу бугун уни ҳибсга олишим мумкин.

— Катта кетма, Бидилин! Сен унинг совунига кир юлмагансан, қамчисини емагансан, ертўласида қамоқда ётмагансан-да, билмайсан!

— Балким қамчисини егандирман, балким қасдим бордир. Охири уни ўзим тинчитаман, қараб турасизлар.

— Ўзинг тинчиб қолмасанг бўлгани, гўдак, — деди Тронин.

— Жаноби Бидилин, ҳамма сирни ошкор қилиб юбордингиз, яхшиям ҳалиги Кашурников билан Кудрявцевлар йўқ. Бўлганида балога қолардингиз.

Тимофеевнинг бу гапидан Бидилин анча ўзига келиб, ҳушёр тортди. Бундан хурсанд бўлган полковник Бржезицкий дўқ ва насиҳатга ўтди.

— Жаноб терговчи ҳали жуда ёш экансиз, агар ўзингизни тута билмасангиз, огоҳ бўлинг, сиз билан ишлай олмаймиз. Баҳрингиздан ўтишга тўғри келади. Агар ҳозир сиз Миркомилга қарши ошкора бирон иш тутсангиз, билиб қўйинг, биз эмас, унинг одамлари эртагаёқ сизни ўйиндан чиқариб қўйишади. Император жанобларининг осиеликлардан аскарликка олмаслик ҳақидаги буйруқлари сирини кўпчилик билмайди. «Бу халқнинг қўлига қурол бермаслик лозим. Агар булар отишни ўрганишса борми, биринчи бўлиб ўзингни нишонга олишади», дейилган. Булар Амир Темур жаҳонгирнинг авлодлари-я.

— Шундай қарор борми?

— Ана шу-да, билмайсиз-да! Бас қилинг! Шу боис ҳозирча сал пастга тушиброқ юринг, — деди Бржезицкий, — сиз билан биз ўзгармаймиз. Император жаноблари ҳаёт эканлар, бизлар бу жаннатмақонда эркин-эркин нафас олаверамиз, бироқ бу қовоқ арилар инларига чўп суқмаслик керак. Агар ари қўзғалгудек бўлса, тамом, ўқ отсангиз ҳам бостириб келаверади.

Мана Дукчи эшон деганини кўрдингиз. Бостиришга бостирдик, аммо нима бўлди, ҳаммага тенг гап тег-

ди, шундай бўлмаслигининг олдини олиш керак эди. Биз эплай олмадик. Бу халқ ҳали кўп қўзғалиши мумкин, ҳамиша эҳтиёткор бўлиш керак. Александр Андреевичнинг ҳозирги гапи император жанобларининг адолатли сиёсати ҳақида эмас, маҳаллий халқ ҳақида кетяпти.

— Динига кирган, мачитига борган одам мақтайди-да, — деди Бидилин Тимофеевга яна тош отиб.

— Тимофеевни яхши билмайсиз, буларнинг тилини ҳам, дилини ҳам билувчи якка-ёлғиз ишонганимиз. Мунозарани шу ерда тўхтатайлик, энди асосий масалага ўтайлик! — деди полковник Бржезицкий.

Трониннинг «Қани ҳаммамиз ҳам Тимофеевдай тилини билсак» деган гапи айниқса Бидилинга қаттиқ ботиб кетди:

— Менга бу халқнинг тили ҳам, дили ҳам керак эмас, бундан буён ҳам билиб кўйингиз, барча тергов ишлари фақат улуғ рус тилида олиб борилади.

— Э, нодон, бу ҳақда император жанобларининг буйруғи бор, тилини ўрганишимиз керак, шунда уларнинг ичига кўпроқ кирамиз, иш битирамиз, — деди Тронин.

— Улар бизни ўрганишсин.

— Ўрганишади, мажбур ҳам қиламиз.

— Бу бошқа гап! — хурсанд бўлиб очилиб кетди Бидилин.

— Мана, Хўжаевни олайлик, у ниҳоятда саводли одам. Унга ҳавас қиламан, — деди Тимофеев кўкларга кўтариб, мақтаб.

— Э, онасини... Хўжаевга ўхшаганлар қанча кўпайса, ризқимиз шунча қисқаради.

— Энди бу маданиятли рус зиёлисининг гапи эмас, хато қияпсиз жаноб Тронин, — деди Тимофеев.

— Жуда тўғри айтдингиз Саша, тилимизни билувчилар қанча кўп бўлса, бизга содиқ қуллар, хизмат қилувчилар шунча кўпаяди.

Бидилин жазаваси тутган жиннидай гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа юрар, қўлини тез-тез пистолетига олиб борар эди. У ҳозир шу ернинг ўзида кимнидир отиб ташлашга шай турган кишидай, кўзларида ғазаб ўтлари чақнаб деди:

— Биз жаноблар ҳоким халқимиз, биз нима иста-сак шу бўлади. Дунёни оёғимиз остига сажда қилдиришга тайёرمىз, бу бизнинг қўлимиздан келади. Бас

шундай экан, буларнинг тилини билишимиз шарт эмас. Вақтлар келиб бизнинг тилга ҳавас шунчалар ортадики, ҳатто «Нега рус бўлиб туғилмадик экан», дегувчи сартлар ҳам топилажак. Ўшанда ўз исми-шарифини русча қилиб, паспортларига «миллати» деган жойига «рус» деб ёздиргувчилар ҳам ҳадсиз кўп бўлади.

— Қўлингиз калталиқ қилмасмикан, йигитча. Миркомил билан ҳазиллашманг, — деди Тронин сўкиниб.

— Ҳали кимдир мени Миркомилнинг одамисиз дегандай бўлди, бу гапда жон бор, — деди Тимофеев, — у менга қаттиқ ишонади, баъзан зарра ишонмайди ҳам, аммо менсиз ҳеч иш қилолмайди. Мана Туркияга менсиз кетишди. Қандайдир шубҳа пайдо бўлди. У мендан кўрқади. Бироқ мен ҳам ундан баттарроқ кўрқаман. Гоҳо бирдан менга қутирган шердай ташланиб қолади. Товба-тазарру қилиб юриб, аранг жон сақлаб қоламан.

— Искандарбек энди бутун умидимиз сиздан, дедил бўлинг, нимаики ёрдам керак бўлса, шаҳар бошқармаси, полиция ва ҳоказолар оёққа туриб хизматингизда бўлади.

— Миннатдорман, бу латта-путгалар жонга тегди, — деди Тимофеев ўзининг ўзбекча кийим-бошларини кўрсатиб, — жаноблар энг аввало ҳозиргидай бефойда тортишувлар сафимизга путур етказди. Қолаверса, рус русга ташланса, бу кечириб бўлмайдиган хато. Мендан хотиржам бўлингиз. Фақат бир илтимос, жаноб полковник, бундан кейин мени бу хил ўтиришларга таклиф қилмасангиз, уларда шубҳа пайдо бўлиши мумкин. Керак бўлса ўзим ҳаммангизни топаман. Генерал-губернатор жанобларининг айтганларини бажардим, хабар берилди. Икки оёғи ўтда қолган итдай эрта-индин ҳақкалаб Андижонга келиб қолади. Ана шундан кейин жаноб Бидилин сизга иш топилади.

— Жуда тўғри айтдингиз Александр Андреевич, бундан кейин буни ҳисобга оламиз, — деди полковник.

— Жаноби полковник, бу ерда маънавият, яратилажак тарих, тиббиёт ҳақида кўп гаплар бўлди. Маънавият ҳам энг олдин ташқи кўринишга қараб белгиланади. Биз қурувчилар ҳам мослаштиришга, шаҳарлар кўринишини оврўполаштиришга катта аҳамият беряпмиз. Фарғона қайта тикланди. Самарқанд, Бухоро,

Хевалардаги диний мадраса ва мачитлар минораларини олиб ташлаб, кўп қаватли бинолар қурмоқчимиз. Дукчи эшоннинг мингтепасини рус қишлоғи деб атадик. Энди навбат Андижон, Марғилон, Наманган, Қўқонга. Убайдуллага ўхшаганлар «Ўн йилдан кейин юртимизга келган сайёҳ бу ўлка руссиями, Туркистонми», деб ҳайрон бўлади, деб мақтаниб юрибди, — деди Тронин.

— Сиз яхши тушунмаяпмиз, — деди Тимофеев, — у «мақтаниб юрибди» денг, балки у «дод, руслаштириб юбордиларингиз», демоқчидир.

— Шундайми ҳали, онасини... чор деворларимизнинг ўзи яхши эди деб-а.

— Ҳа шундай, жаноби Тронин.

Бржезицкий сумкасидан «Андижон шаҳрининг истиқболи» деган харитани чиқариб Тронинга узатди. «Буни московлик лойиҳачилар чизган» деган маънода шундай деди:

— Кўриб чиқинг, фикрларингиз бўлса айтарсиз. Бу масалани бошқарма кенгашида муҳокама қиламиз, таклифлар тайёрланг. Энди Убайдуллага ўхшаганларнинг гапларини диққат билан эшитиб, хўп дейсиз-қўясиз, вассалом!

— «Ўзбеклар «хўп» дедими тамом, — деди Куровский, — кўп синовлардан ўтказдим. Қаранг, бу ибора ўз-ўзидан рус тили лексикасига ҳам кириб боряпти. Масалан, ўзимиз ҳам ўз тилимизда сўзлашиб, гапнинг якунида «хўп» деб қўямиз. Бу нима? Охири бизлар ҳам ўзбеклашиб кетмасак деб қўрқаман.

Куровскийнинг гапи Тимофеевнинг кўнглига тегди. У гапни бошқа ёққа бурди.

— Жаноблар бир куни Тошкентдан келган меҳмонни Миркомилбой ниҳоятда иззат-икром ила кутиб олди. Мен гоҳо уларга чой олиб кириб хизмат қилиб турдим. Бир меҳмоннинг бу хил гаплари қулоғимга чалингандай бўлди. У шундай деган эди: «Араблар бу юртни босиб олиб араблаштириш сиёсатини тезкорлик билан ўткази бошлашди. Ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда юзлаб, минглаб арабларни жойлаштирди. Ерли халқнинг эрларини қиличдан ўтказди. Арабларнинг маҳаллий аёлларга мажбурий уйланиши одат тусига кирди. Ҳар бир арабнинг тўрттадан ўнтагача хотин олишга ҳаққи бор эди.

Йиллар, асрлар ўтди. Бу юртларга диний таъсири

сингиб кетди. Аммо тили, баъзан урф-одатлари сингмади. Жойлик бўлиб қолган араблардан дунёга келган фарзандлар араб бўлиб эмас, ўзбек бўлиб шакллана бошладилар. Унча-мунча қолган араблар ҳам кейинчалик ўз тилларини йўқотишиб ўзбекларга сингишиб кетдилар.

Энди араблардан фақат «Араб маҳалла», «Араб қишлоқ» деган нурсиз атамаларгина қолди. Ўрислар ҳам худди шундай бўлади» деганини аниқ эшитган эдим. Наҳотки ўша жаҳид айтган кунлар биз ўрислар бошига ҳам яқинлашаётган бўлса.

Пайдо бўлган, тилимизга сингишиб, кириб келаётган «хўп»лар ана шунинг бошланиши эмасмикан?!

Бидилин ғазабидан:

— Вой итваччалар-эй, ит суяқдан оқ сарой солишни орзу қилар эмиш дегани шу-да! — деб юборди.

— Овозингизни кўтарманг, секинроқ жаноби Бидилин! — деди ҳазилга йўйиб Тронин.

— Гапни кавласанг, гап чиқади, ўтни кавласанг тез ўчади, деганлар, — деди полковник, — мавзудан чиқиб кетдик. Яхшиям бизлар йиғилган боғ атрофида керагидан кўпроқ соқчилар қўйилган. Бироқ, шундай бўлса-да, ўзбеклар: «Деворнинг ҳам қулоғи бор» дейишади. Бу атрофга сарт ҳам, ит ҳам яқинлаша олмай. Аммо эҳтиёт бўлайлик. Донолар «ҳеч қачон оғзингга эрк берма» дейдилар.

— Жаноби полковник, йиғилишдан мақсад недир, билсак бўладими? Ёки пойма-пой фалсафалар, ҳангомалар, мақташ ва мақталиш учун тўпландикми? — деди Бидилин.

— Ҳозир айтиб қўйсам қизиғи қолмайди. Бизлар кутаётган ўша икки дарбадар келишсин, албатта биласиз, озгина сабр қилинг.

— Тушунмадим.

— Айтадилар-ку сабрнинг тағи сариқ олтин, деб.

— Яна тушунмадим, олтин улашасизми?

— Албатта, олтиндан-да қимматли нарсаларни оласиз.

— Хўп яхши, унда кутганим бўлсин.

— Яна беш дақиқа кутамиз, келишмаса тарқалишга мажбурмиз, йиғилишни бошқа кунга кўчираемиз. Масала кўпроқ Кашурников билан Кудряевцев жанобларига алоқадор, шу боис уларсиз бу муаммони ҳал қилолмаймиз.

— Ўзлари шуни биладиларми? — деди Тронин.

— Албатта билишади, хайрият ана келишиб қолдилар, энди тарқаламиз, деб турган эдик, — деди полковник, уларни кўриб, — нима гап ўзи, тинчликми?

— Тинчлик, бироз кечроқ қолдик, узр! — деди Кашурников.

— Узр! — кечирим сўради Кудрявцев ҳам.

Кашурников ва Кудрявцевлар йиғилганлар билан қўл олишиб, баъзилари билан қучоқлашиб, ўпишиб кўришар эканлар, қўлларини кўкраklarига қўйиб, тавозе билан кутдириб қўйганлари учун такрор-такрор кечирим сўрашарди.

— Жаноблар, шум хабар, шаҳарда терлама ва қора безгак! Бу оддий касаллик эмас, — деди шаҳар бош шифокори Кашурников, — тезроқ чораси кўрилмаса, ҳаммага, жумладан ўзимизга ҳам, бола-чақаларимизга ҳам юқиши мумкин. Унга чалинган одам қалтираб туриб жон бериб қўяверади. Умуман, маҳаллама-маҳалла, уйма-уй юриб, ҳеч кимсани қолдирмай эмлаш керак.

— Бу одамга сартларнинг соғлиғи керак демадимми, — деди Куровский йиғилганларга.

— Жаноб Куровский инсонлар ҳақида бундай гапни айтишдан олдин сал уялинг.

— Инсон ёғоч ёки гишт эмас, ўйлаброқ гапиринг.

— Жаноб Куровский, сизда озгина одамийлик бўлса бундай демасдингиз. Билиб қўйинг, Кашурников айтгандек, агар терлама билан қора безгак тарқалгудек бўлса, энг аввало, ҳаммамизнинг бу ердан насибамиз кўтарилган бўлади. Ёки умуман шаҳар ёпиб қўйилади, ҳаммамиз шу заминга кўмиламиз.

— Бас қилинг, бунча ваҳима, — деди Куровский ҳеч гап ўтмагандай.

— Баҳслашишнинг вақти эмас, — деди полковник сўзида давом этиб, — жаноб Кашурников тўғри сўзлайдилар, бироқ огоҳлантириб қўйиш керак эди-да, биз сизларни соатлаб кутдик.

— Кеч қолишимизнинг иккинчи сабаби, дум борку, дум, — деди шаҳар халқ билим юрти инспектори Кудрявцев, — ундан аранг қутилдим. Бошимни қотирди ўша Убайдулла деганларингиз. Энди Лев Николаевич қолиб, нуқул Амир Темур, Навоий, Бедил, Бобур, Муқимий, Фурқатларидан сўзлаб кетди. Рус тилида чоп этилаётган Туркистон генерал-губернатори Фан

Кауфман жанобларининг «Туркистонда саводсизликни тугатиш» ҳақидаги туркум мақоласига қаттиқ эътироз билдирмоқда. «Ўзбеклар, тожиклар, умуман Туронда яшовчи миллатларни саводсиз дейишнинг ўзи саводсизликнинг ўзгинаси», дейди. Кирилл ёзувида ўқий олмаган ва ёза олмаганни саводсиз деб аташ, жиноят эмиш.

«Минг-минг йиллик тарихимиз бор. Бизда руслар каби ўқишни, ёзишни билмайдиган бирорта эркак ёки аёл бўлган эмас. Ҳар бир маҳалла, ҳар бир кўчада мачит ва мадраса, бундан ташқари ҳовлиларда аёллар ҳамда қизлар ўқитилган.

Арабча ўқийдиганларни саводсиз дейиш тўғри эмас. Бу энг аввало халққа ва жаҳон цивилизациясининг бешиги бўлган араб халқи ва ёзувига ҳурматсизлик. Оламнинг бешдан уч қисмини ташкил этувчи мусулмон дунёси, унинг гўзал ёзуви ва маданиятини менсимаслик бу» дея расо бошни қотирди.

Нимаки деса, ҳаммасини «ўроқдан тўғри», деб юриб аранг қутилдим. Хайрлашдим-у, бу ёққа чопдим.

— Ўша Асадуллами, Убайдуллами, — деди Бидилин, сизгаки шунча баланд парвоз гапларни айтган бўлса, бошқаларга нималар деяпти экан. У маҳаллий халқни ўзининг ўта хавfli ва зарарли фикрлари билан бизларга қарши қўйиб бўлди, деяверинг. Уни ўртадан олиб ташлаш керак.

— Қўлимиздан келмайди, шошилманг, — деди Бржезицкий, — унинг шаҳарда обрў-эътибори катта. Ҳамма нарса ўз вақти-соати билан. Ундайларга ҳозирча «хўп» дейишга мажбурмиз. «Хўп» денг, ишингизни битиринг. Азизларим, бутунги йиғилишдан мақсад, ҳали кимдир айтганидек, бир-биримизни мақташ, еб-ичиш, ўзимизни кўрсатиш, кайф-сафо қилиш эмас. Жаноби осиеликлар уйқудан уйғониб келишяпти. Россияда ур-йиқит, ички душманлар, инкилобчилар кўчаларда алақандай қон рангли байроқларни кўтариб, «ҳақ-ҳуқуқимизни берасанми, йўқми?» деб император жанобларини бурчакка қадаб туришибди. Агар олди олинмаса, Андижонда чақмоқ чаққудай бўлса, Тошкентда ёнғин пайдо бўлади. Сўнгра бутун Туркистон ловуллаб ёниши ва ҳамма ёқни ёнғин қамраб олиши турган гап.

Миркомилнинг Буюк Британия, Олмония, Франция ҳамда Туркияга қилган сафарлари, турклар, немислар,

инглизлар ва французларнинг Туркистон билан қизиқиши кеча ёки бутун пайдо бўлган масала эмас.

Миркомилбойнинг Лондонда очилган «Миркомилбой-Жеймс» номидаги банки, у ерда бир бой сифатида эмас, давлат доирасида музокаралар олиб бориши, шу қолоқ ўлкага завод-фабрикаларни кўчириб келишга уриниши, трамвай олиб келиш ҳақидаги уринишларини қандоқ тушунмоқ керак?

— Жаноблар, — деди Тимофеев, ўзбекча кийиниб юришлар жонга тегди. Ахир мен ҳам русман. Жаноб полковник сиз ҳозир айтган масалаларнинг баъзилари ҳали пишиб-етилган эмас. Озгина фурсати бор.

— Жаноб полковник, — деди Бидилин, — нима қилишимиз керак? Очиқ айтаверинг, у ёғи билан шуғулланадиган кишиларимиз етарли.

— Миркомил менга кейинги пайтларда бироз шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолди. Бойнинг омборларидаги нарсалар ётаверадими? Ҳар гал бой у томон қадам ташласа, кўкрагимни ушлаб тураман. «Қани оч, омборингни» деб қолармикан дейман, тезроқ уларни гумдон қилиш керак. Бутун-эрта ўзлари келиб қолгудек бўлсалар, иш чатоқ деяверинг.

— Ташвиш қилманг, Александр Андреевич, энди буёғи пишиб чирсиллаб боряпти. Яна озгина сабр қилинг, — деди полковник, — саноқли кунлар қолди. Сиз шундай иш тутингки, жаноб Бидилин айтганларидай, ўз гўштини ўзига едиринг, ўзингиз эса тегирмондан тирик чиқинг. Биздан қандай ёрдам керак бўлса айтинг, тайёрмиз, марҳамат!

— Жаноблар, сизлар билмайсизлар, — деди Тимофеев, — Миркомилбой Туркияда юрибди. Англиядан жаноб Глей Жеймс унинг номига енгил автомашинани юборибди, почтадан билдирув ва ишончли ёрлиғи келди. Эрта-индин вокзалдан тушириб оламиз. Бу балки Туронда биринчи енгил автомашина бўлса керак. Келажакда «Биринчи машинани ким олиб келган?» деб сўралганда «Миркомилбой» дейилса ажабмас.

— Азизлар, бой жуда хавфли одам. Туркиядан кела солиб, ҳисоб-китоб қилиши, «қани омборингни оч, булар нима, кимники» деса нима қиламан, мени тушунинглар ахир.

— Сиз билан сўроқ-савол қилишга ҳам вақти бўлмагай, Андижонга етиб келиши билан вокзалда қўлга олинади, — деди Бидилин.

— Тагин шошяпсиз, — деди Бржезицкий, — у сизга ким? Сиз биттани танисангиз, у ўнгасини билади. Сиз уни бу ёқдан олиб бориб қамасангиз, у эса бир соат ўтмай бошқа томондан чиқиб, ўзингизни жойига олиб бориб қўяди.

— Миркомилбой фойда-зиёни, ҳисоб-китобни яхши билади, шу билан бирга айёр одам. Сиз сопини ўзидан чиқаришингиз учун пахта заводи ишчиларидан фойдалансангиз бўлади. Жаноб Бидилин эҳтиёткорликни унутманг, бой ортингиздан хуфия қўйиб, юзингизга қора суртиб ташламасин, тагин.

Тимофеев «Миркомилбой келиши билан қамоққа олинади», деган «гупурвой»нинг кароматларига ишонмади: «Аслида ўша телеграммани бермаслик керак эди. Икки кун сабр қилсак бўларди. Агар полиция ва давлат хавфсизлигидаги жаноблар бирон иш чиқара олмасалар ҳаммамизнинг «кавушимизни тўғрилаб» қўйиши аниқ.

Бой аччиғи чиққанда ҳеч нарсани ичида сақлай олмайди, сўкиниб удағайлай бошладими, тамом, сен ҳақингда нима ўйлаб юрган бўлса, барчаси маълум бўлади-қолади».

Бидилин Тимофеевнинг сўзларини диққат билан тинглади ва ниҳоят деди:

— Демак, вақти келганда у кишининг аччиғини қаттиқроқ чиқариб қўйиб, ҳамма нарсани билиш мумкин экан-да.

— Шундай-ку, лекин аччиғи роса келиб қолса, Миркомил бир лаҳзада ҳамманинг калишини тўғрилаб қўйиши ҳам мумкин. Бу хил жинни одатлариниям биламиз, — деди Бржезицкий.

— Бойдан ҳамма нарсани кутиш мумкин. Мана бу хангомага бир лаҳза кулоқ тутинглар, — деди Александр Андреевич. — Кеч куз эди. Миркомилбой, унинг доим бирга юрадиган ҳамдами, пахтани яхши тушунадиган маслаҳатчиси Ёқуббек хўжа ва мен извошда Хўжаободдаги пахта далаларини кўргани кетаётган эдик. Извошга қўшилган отлар худди циркчиларнинг отларига ўхшаб, бир меъёрда алақайси мусиқа оҳангига мослаб қадам ташларди. Бўйнидаги хомутларга осиб қўйилган мис қўнғироқчалар ҳам бир меъёрда «жаранг-жаранг», «жаранг-жаранг», «такка-такка», «такка-такка» оҳангида йўрғалар, отнинг қадам ташлашию қўнғироқчаларнинг жарангида алақандай ҳам-

оҳанглик бор эди. Ёқуббек хўжа кўзлари юмуқ алланарсаларни хаёлидан ўтказиб мизғиб борар, мен ҳам озгина пинакка кетган эканман:

— Тўхтат извошингни, тўхтат! — деб қолди бой ота, мен ҳам, Ёқуббек хўжаям дарҳол уйғониб кетдик. Ордайга яқинлашиб қолган эканмиз, извошчи йигит жуганни тортиди. Бой извошдан ирғиб тушди-да, ўн қадамча нарида ҳали ўримга кирмаган буғдойдан ўриб елкалаб кетаётган одамнинг ортидан чопиб бориб тўхтатди ва унинг жағига қулочкашлаб тортиб юборди. «Бу нима аблаҳ, нима бу?» — деди.— «Буғдой, бой ота, — буғдой» — деди елкасидаги бир бор сап-сарик буғдойни ерга ташлаб ҳалиги одам. «Қаёққа олиб кетяпсан, куппа-кундузи ўғирлик қилгани уялмадингми, ҳали ўрим бошланмаган бўлса, баракаси қаёқда қолади, кўрнамак, номард?» — деди бой. Ҳалиги одам қаттиқ айб қилган гуноҳқор боладай ерга қараб юзлари уятдан қип-қизариб турарди. «Бу кунингдан ўлганинг яхши эмасми, ярамас, айтсанг бўлмасмиди» — деди-да, бизларга парво қилмай извошга келиб жойига ўтирди ва «ҳайда!» деди.

Извошчи отга қамчи босди. Бизлар ҳеч нарса тушунмадик. Сўзсиз жим кетяпмиз. Бойнинг қошлари бири баланд, бири пас, чимирилган, кайфияти бузуқ. Агар гап қотадиган бўлсак ҳозир бизларни ҳам сидириб ташлашига шубҳа йўқ эди.

Оқбура дарёсидан ўтиб, бойнинг пахтазорларига озгина қолганда Ёқуббек хўжа деди:

— Комилжон, ҳалиги одамни чакки хафа қилдингиз, жуда камбағалга ўхшайди.

— Ўғрига шафқат йўқ, у ўғирлик билан шуғулланган, ўғирлик қилиб бола-чақа боқиши маъқулми?

— Ҳаёти оғир, бола-чақалари кўпдир, ҳеч бўлмаса суриштириб ҳам қўймадингиз.

— Агар ўша камбағал йигит ҳузуримга келиб аҳволини тушунтириб айтса, мен унга янчилган қуртдай буғдойлардан бермасмидим, албатта берардим, соясини кўриб либос бичиб бўлмайди, — деди... Хуллас, жаҳди чиқса, бой аямайди...

Полковник Бржезицкий бир-бирларига навбат бермай бидирлашаётганлар бироз тинчигач, деди:

— Энди азизларим, асосий масалага келсак, Миркомил Мирмўминбоевдан яна ариза тушди. Тўғри, бой-

нинг ўзи ҳозир йўлда. Лекин биз у киши келгунлари-ча шошилинч равишда бу аризани кўриб чиқишимиз керак.

Йиғилганларнинг айримлари: «Ариза, қандай ариза!» дейишса, баъзилар «ариза, бизнинг устимизданми?» дейишиб, аллақандай ваҳимали ҳолатда бир-бирларига қараб олишди.

Бржезицкий ўзларини йўқотаёзган дўстларига бир қараб олди ва шу вақтгача сир тутиб, билдирмай келган масалани эълон қилди.

— Қойил-э, ҳаммангиз юраги йўқ, кўрқоқ одамлар экансизлар, эшитинг:

Маълумки, Миркомилбойнинг олдинги аризасига рад жавоби берган эдик. У яна ҳужумга ўтмоқда, диққат қилинг, бир бошдан ўқийман:

«Андижон уезди-шаҳар бошқармаси раиси Бржезицкий жанобларига ҳамда бошқарма кенгаши аъзоларига, камина Миркомилбой Мирмўминбой ўғли ўтган йили ўз ҳисобимдан Андижон шаҳрида бир мадраса қурмоқчи, икки мадрасани таъмирламоқчи, диний мактаб, ҳаммом қурмоқчи бўлиб ер сўраб хат ташлаган эдим. Илтимосим қондирилмади.

Андижонга конка олиб келмоқчи бўлдим. Бу ҳам рўёбга чиқмади. Шундай бўлса-да, умидим сўнгани йўқ. Яна бир бор ариза ёзиб, хас-хашақларга тўлиб, қаровсиз ётган Култепани менинг ихтиёримга берсангиз, мен бу ерга қирқ ўринлик, барча қулайликларга эга, турли миллат вакиллари, эркак ва аёлларга хизмат қиладиган шифохона қурмоқчиман. Шифохонада жарроҳлик, туғруқхона, ич касалликлари бўлимлари, мурда сақлаш ертўласи, шифохона бошлиғи ва бўлимлари учун махсус хоналар, иситиш тармоғи ва ҳоказолар бўлади.

Харажатларнинг ҳаммасини ўз зиммамга оламан. Керакки тиббий асбоб-ускуналарни хориждан олиб келаман, мутахассисларни ўзим танлаб, маошларини ҳам ўзим белгилаб, ўзим бераман.

Аризачи Миркомилбой Мирмўминбой ҳожи Мирноғирбой ўғли.

Буржи Ҳокий-Жагий ойининг жума 15 куну. Имзо.

Ана сизга ариза! Жаноблар тушунарлими? Сизларнинг эътиборингизга аризани ҳавола қилишдан мақсад, бойга бу сафар ҳам ер бермаслик. У ҳаддидан ошиб кетмоқда. Император жанобларидан ўз норози-

лигини ошкора изҳор этган. Марғилон шаҳрида эса ушбу қурилишларни бизда қуринг, деб жон-дил билан қўллагувчилар йўқ эмас.

Ариза ўқиб бўлингач, ўртада алақандай тушуниб бўлмас жимлик ҳукм сурди. Ҳар ким ўз ақли ва фаросатини ишга солиб ўйлай бошлади. Ҳозир баъзиларнинг кўз олдига қўлидан ҳеч бир иш келмайдиган бечора кимса келган бўлса, бошқаларнинг назарида ўтирганларнинг барчасини сариқ чақага ҳам қиммат деб, ҳаммани ўз оёғи остида билувчи, мағрур, ишбилармон, Бржезицкий нима, ундада каттароғини ҳам менсимайдиган, Андижонни ётқизиб турғизадиган ўттиз миллион эмас, миллиардларга қурби етадиган 5 та пахта заводи, кўплаб боғ-роғлар, дўконлар эгаси, шаҳардаги чор ҳукумати амалдорларию маҳаллий бойларнинг ўзини югурдаги ҳисобида кўрадиган, уларнинг барчасидан каттароқлар билан гаплашувчи, майдаларни писанда қилмайдиган жаҳоннинг энг тараққий этган мамлакатлари марказий, миллий банклар билан ҳамкорлик қилаётган, кучли сиёсатдон одам пайдо бўларди.

Эмиш чумчуқлар сор келгунча бир-бирлари билан чуғурлашиб «бир пар, бир пар», яъни агар сор келадиган бўлса, парларини юлиб, ўзини ўлдирамиз» дейишар эканлар. Осмонда сор пайдо бўлиши билан чумчуқлар тўғри келган бурчакка ўзларини уриб, ғойиб бўларкан. «Чумчуқ юракмисиз», «Чумчуқ юрак» деган гаплар шундан пайдо бўлганлигига ким шубҳа қила олади. Булар ҳам Миркомилбой келгунча «бир пар» дейишмоқда. У пайдо бўлиши билан қочарга жой тополмай қоладилар.

Бу чумчуқ юраклар фақат аризасини эшитиб шу аҳволга тушмоқда, ўзини кўрса қандай аҳволга тушини бир тасаввур қилиб кўринг.

Ҳозирги сўкиниб осмон-фалақдан келувчи шаҳар лойиҳалаш штабс капитани жаноб Тронин лабларини ялаб туриб, овозини пасайтириб худди енгилоеқ аёлларга ўхшаш ноз-карашма аралаш оҳангда деди:

— Лойиҳалаш ишларини ким бажарар экан? — Тронин аҳволини кузатиб турган полковник:

— Йўқ, яхши эшитмапсиз, жаноби Тронин, овозингизга нима бўлди, жуда майинлашиб кетдингиз, хотинчалиш экансиз-ку, ҳозирча гап фақат ер ҳақида кетяпти. Таклиф қилса бажарармидингиз, ўргилдим сиздақа арбоблардан, — деди.

— Ўлибманми, кечирасиз, полковник! — дея олди холос Тронин яна аллақандай ҳезимкаш овоз билан.

Куровский гапга аралашди:

— Миркомилбой қурадиган иншоат аризада айтилгандай қад ростлайдиган бўлса, шаҳар катталарининг обрў-эътибори бир чақа бўлади. У ҳатто император жаноблари бу ерда қуришга қодир бўлмаган ишни бажарган бўлади. Шу билан император жаноблари ва Туркистон генерал-губернаторининг обрўсини оқпошшо олдида оёқ ости қилган бўлади.

— Қойил-қойил, — деди ҳиринглаб Тронин, — бойнинг калласи ишлайди. Балки у лойиҳачиларниям четдан олиб келмоқчидир-а, жаноблар!

— Албатта, албатта, — деди Куровский.

Ҳайратга тушган атрофидаги одамларнинг барчаси юраксиз, бачкана кимсалар эканлигини англаган Бржезицкий расмий равишда деди:

— Эртага ариза бошқарма аъзолари ишгирокида кўриб чиқилади. Шунга тайёр бўлинглар. Ўз фикр ва мулоҳазаларингизни жамлаб, ўйлаброқ айтарсизлар. Балким Туркиядан келиб қолса ўзиниям таклиф этармиз.

— Миркомилни қамоққа оламизми ёки у кенгашга таклиф этиладими? — деди Бидилин ўз сафдошларининг аҳволини кўриб, — у қатнашмагани маъқул. Одамлар у томонга оғиб, иш чаппасига айланиб кетмасин тагин.

— Эндигина йўлбарс юрак эдингиз, сизга нима бўлди, жаноб терговчи, овоз берувчи, ҳал қилувчи кишиларнинг барчаси шу ерда. Тагин эртагаям эшилиб, гапларингиз мужмал, бачкана бўлиб чиқмасин. Бугунги йиғилишдан кўнглим тўлмади.

Жаноби Тимофеев бу гапларни хўжайинингизга келиши билан дарҳол етказиб қўйманг, тагин, — ҳазиллашди полковник Александр Андреевичга.

— Албатта етказаман, бундай муҳим гапларни етказмасам бўладими, ахир, мен бойнинг «ўғли Искан-дарбекман-ку!»

Йиғилганлар аста-секин тарқалишга ҳозирлик кўришар эканлар, полковник такрор огоҳлантирди:

— Жаноблар, мен сизларга ишонаман. Бирингиз лойиҳалаш, иккинчигиз халқ таълими соҳасида етуксиз, учинчигиз бош шифокор, тўртинчигиз тергов-

чи, жуда муҳим одамларсиз. Лекин асосий масалага келганда юраксиз чумчуқларга ўхшайсиз. Дадилроқ бўлингиз. Агар йиғилишда бир тўхтамга кела олмасак, яна кейинроққа қолдирамиз, кейин эса яна кейинга, вассалом!

— Ҳал қиламиз, вақтдан ютишни ўйламайлик, дадиллик ҳам бахт дейдилар, — деди Бидилин.

— Ақлингизга қойилман. Бир имо билан ҳамма нарсани одамлар худди сиздай англашларини истардим. Ҳа, билиб қўйинглар.

Полковник тарқала бошлаганларга яна алланиманидир уқтирмақчи бўлиб турганида шахардан унинг шахсий ёрдамчиси кириб келиб, қўлига бир қоғоз тутқазди. Полковник кўз югуртиб ўқиди. Унда Туркистон генерал-губернатори жанобининг қатъий ва яширин кўрсатмаси бор эди.

— Жаноблар, сўнгги соатда муҳим кўрсатма бор. Бир дақиқа ҳаммангиз ёнимга келинг, Миркомилбой ҳақидаги гаплар ҳозирча қолдирилади. Эртага бой жаноблари Туркия сафаридан қайтар эмиш. Марказнинг кўрсатмасига биноан шаҳар жамоатчилиги вакиллари иштирокида у кишини юқори савияда кутиб олиш ҳақида топшириқ бор. Ҳайрон бўлмангиз, хизматимиз шундай. Биз юқорининг кўрсатмаси ва топшириқларини бажаришга тайёрмиз. Туркистон генерал-губернаторининг ўзлари кузатиб келаётганидан кейин, уни қамоққа олиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас.

Олдинги гапларнинг барчасига саловат! Энди ҳаммангизга рухсат. Ким нима қилишини тайёрлаб келсин, тонг отгунча ҳамма нарса тахт бўлиши керак. Ҳозирча хайр, бир соатдан кейин кутаман.

Энди мажлис тугашини кутиб боғда сайр қилиб юрган хонимларни ичкарига таклиф этсак. Уларни ҳам эртага вокзалда бўладиган бой жанобларини тантанали кутиб олиш маросимига таклиф этмоқчиман.

Аёллар столларга ноз-карашмалар билан ўтирдилар. Бундан бир соатлар олдин юзларида жиддийлик, қовоқларидан қор ёваётган кишилар энди таниб бўлмас даражада очиқ чеҳра билан яйраб-яшнаб кулишиб ўтиришар эдилар.

Бржезицкий жаноблари ўрнидан туриб деди:

— Хонимлар, энг аввало барчангиздан кечирим сўрайман. Ундан кейин сўнгги соатдаги янгиликдан

хабардор этмоқчиман. Эртага соат ўнбирда қадрдони-миз, ўзбек миллатининг ифтихори, Россия фуқароси Миркомилбой Мирмўминбой ҳожи ўғли жаноблари сафардошлари Ёқуббек хўжа, Убайдулла хўжа, Ориф хўжа, Асқар хўжа, Ёқуббек шайх, Ёқуб саркор, Содик, Восе, Мирали Умаровлар билан Туркиядан қайтмоқдалар. Уларни гуллар ва қарсақлар билан кутиб олиш сизу бизларга топширилди. Миркомилбойни Туркистон генерал-губернатори жанобларининг ўзлари кузатиб келмоқдалар.

Бржезицкийнинг ёнида қадди-қомати келишган, кўзлари ўйнаб турувчи ёш хотини Тамара Сергеевна сафардошлар рўйхатида Убайдулла хўжанинг исми шарифларини полковник тилга олиши билан яйраб кетди. Буни ўтирганларнинг кўпчилиги сезмади. Полковник суюкли хотини Тамара Сергеевна Убайдулла хўжа билан вақти-вақтида учрашиб туришини хаёлига ҳам келтирган эмас. Уларнинг ишқий саргузаштлари ҳақида дўстлари унча-мунча шипшитсалар ҳам парво қилмаган эди. Бироқ ҳозир шу ерда полковник ёш хотиннинг бирдан чехраси очилиб, яйраб қарсақ чалиб юборишидан алақандай сир борлигини англагандай бўлди. Аммо ориятни қўлдан бой бермаслик учун ўзини йўқотмади. Ёнида пинжига кириб, эркаланиб турган хотинидан айрилиб қолаётгандай юраги шув этиб кетди.

Бржезицкий дўстларининг Тамара Сергеевна ҳақидаги «висир-висир»ларини «кўролмаслик»ка йўйди. «Ёш, бунинг устига келишган жувон бўлгандан кейин ҳали бундай фитналар кўп бўлиши мумкин» деб ўйлади.

АНДИЖОН, ЖАВЗО — 21

Бугун Турони азимнинг бутун диққат-эътибори Андижонга қаратилган. Шу юртнинг ажойиб фарзанди Миркомилбой Туркия сафаридан қайтмоқда. Уни тантанали кутиб олиш учун кенг жамоатчилик, диндорлар, зиёлилар, савдогарлар, ҳарбийлар, шаҳар раҳбарлари ва водий генерал-губернатори бошлиқ Фаргона ва Наманган, Ўш ва Ўзган, Хўжад ва Конибодомлик меҳмонлар қўлларида гулдасталар ила Андижон темир йўли вокзалига тўпланишган. Ҳарбийлар саф тортишиб туришибди. Аёллар, болалар, бойнинг қарин-

дош-уруғлари бари жамул-жам интизорлик билан кутишмоқда.

Маросим учун вокзал майдонига саҳнага ўхшаш баландроқ бир жой ҳозирланган, гиламлар тўшалган. Унинг шундоққина ёнида йиғилганларнинг эътиборини ўзига тортувчи Миркомилбойнинг англиялик компаниони Глей Жеймс томонидан совға қилинган ва куни кеча етиб келган енгил автомобил ярқираб турибди. Бундай автомашина Турон тарихида ҳозиргача Миркомилбойдан бошқа ҳеч бир бойда бўлган эмас.

Куни кеча бойга қарши фитна уюштиромоқчи бўлиб уни қамоққа олиш, уй-жойини мусодара этиш ҳақида кенгаш ўтказган жаноблар ҳам қонсиз, совуқ лабла-рида ясама кулгилар ила илжайишиб туришибди. Уларнинг кўпчилиги бўлаётган бу тантаналарнинг бош сабабини била олмай бошлари гаранг.

Одамлар орасида Миркомилбой Туркиядан Андижонга 5 та конкани темир излари билан олиб келаётган эмиш, деган «миш-миш» тарқалган.

Оқпошшо: «Туронда шундай ишбилармон, тадбиркор, ўз эли-юрти, подшосига садоқатли фуқаром бор экан, уни қўллаб-қувватлаш, керак бўлса, амалий ёрдам бериш ва рағбатлантириш лозимлигини» айтиб Туркистон губернаторларига ва ўрис тўраларига сим қоққанмиш, деган гаплар оғиздан-оғизга кўчиб, қулоқлардан-қулоқларга етиб борган эди. Ана шу сабабларга кўра барча катта-кичик уни кутиб олиш учун чиқишган.

Андижон вокзалига поезд яқинлашгани ҳақидаги хабарни поезднинг ўзи «дуа-дуа» деб етказди.

Маросим ташкилотчиси Миркомилбойнинг ўғиллари ва унинг энг яқин ёр-биродарлари, қариндош-уруғларини олдинга ўтказишди. Поезд тўхтаб бой вагондан тушиши билан шаҳар ва вилоят катталари кучоқ очиб, самимий кутиб олдилар.

Миркомилбойнинг сафардошларини йиғилганлар худди ҳаж сафаридан келган кишилардай силаб-сийпар, қўлларини ўпишар, баъзилари эса этакларини кўзларига суртарди. Ана шу кишилар орасида рус миллатига мансуб бўлган, куни кеча Миркомилбой устидан ифво ҳужжатларини ғарамлаб тўплаётган мансабдорлар, полициячилар ва уларнинг оила аъзолари ҳам бор эди.

Уезд-шаҳар бошқармаси бошлиғи, полковник Бржезицкийнинг ёш, гўзал хотини Тамара Сергеевна пастда турса-да, ҳозир Убайдулла хўжани еб юборгудай унинг кўзларига тикилар, Убайдулла ҳам у билан кўз уриштирар, икки кафтини ўз лабига олиб бориб бот-бот бўса юборарди. Ҳозир имконият бўлса Тамара Сергеевна, ёнида қари эри полковник Бржезицкий турган бўлса-да, Убайдулланинг кўксига ташланишга тайёр эди.

Йиғилишни Фарғона генерал губернатори Гишпиус қисқача кириш сўзи билан очди.

Император жаноби олийларининг сарт халқига ва унинг тадбиркор, ишбилармон миллионер ўғли Миркомилбой Мирмўминбоевга билдирган катта ҳурмат ва эҳтиромини сўзлаб берди.

Шундан кейин Миркомилбойнинг Англия, Франция ва Туркия сафарлари ҳақида ажойиб гаплар айтилди.

Бўлаётган ушбу тантаналарга Миркомилбойнинг ўзи ҳам ҳайрон. У билан яқиндагина «қирқишиб» юрган мансабдор шахслар ўзларини «дўст», «маслақдош» деб эслари оғиб, оғзидан оқ кўпик келиб, ётиб қолгунча кўкларга кўтариб мақтамоқдалар.

Бу мадҳиялар, иззат-икромлар ортида ҳали ғам-ғуссалар, қамоқлар, сургунлар борлигини Миркомилбойнинг ўзи ҳам, сафдошлари ҳам билишмас эди. Агар бу шодликларнинг ортида гурбат ва айрилиқлар борлигини бой билганида балки бундай тантаналарга тугурган бўлармиди?

Бойнинг Қатортолдаги оромгоҳига йўл олишди. Шу куни йўлдан ҳориб-чарчаб келган сафардошлар, уларни кутиб олган юқори мартабали мансабдорлар ва уларнинг хотинлари ярим тунгача меҳмон бўлишди.

Зиёфатда ҳозир бўлган эркаларнинг зимдан диққат-эътиборини ўзига қаратган Тамара Сергеевна Убайдулла хўжага яқин бориб:

— Жоним жуда соғиндим, висолингизга зор бўлдим, эрим Паша анаву генераллар кетмагунча бу ердан бир қадам жилолмайди. Ташқарида кутаман, — деди ва эрининг ёнига эркаланиб бориб, унинг мис товоқдай соқолига илашган бир дона гуручни олиб оғзига солди. Шу билан Бржезицкий кўнглида пайдо бўлган барча шубҳаю гумонларнинг ҳаммасини қалбидан сидириб, чиқариб ташлади.

— Паша, кетайлик, кеч бўлди, — деди Тамара Сергеевна эрига нозланиб, айттай.

— Биласан-ку, бу меҳмонлар ўринларидан қўзғалмагунча мен ҳеч қаерга кетолмайман.

— Унда бирортаси уйга ташлаб қўйсин, буюр, жоним! — деди.

— Яна бироз ўтир, балки қўзғалишиб қолар, ичишларини қара, чўчқалар, — сўкинди полковник.

— Хўп бўлади, жонгинам, жуда чарчадим-да.

— Майли, унда бора қол, — полковник ўрнидан туриб извош ҳайдовчи йигитлардан бирига:

— Тамара Сергеевнани уйга ташлаб кел, — деди. Ўзи уйга қачон қайтишини аниқ айтмади ва катталар чақириб қолмасин, деб дарҳол ортига қайтди.

Тамара Сергеевна чиқишини пойлаб, қоронғида яшириниб турган Убайдулла хўжа полковник ортига қайтиши билан извошчининг ёнига чопиб бориб:

— Э, Тамара Сергеевна, ўзларими, уйгами, яхши, йўлимиз бир экан, мени ҳам ола кетинглар, — деди.

— Майли, чиқа қолинг!..

Полковник Бржезицкий биринчи хотини ўлгандан кейин анча уйланмай юрди. Охири бўлмади. Мана Тамара Сергеевна билан турмуш қурганларига энди бир йилдан ошди. У кишининг аёллар билан унчалик иши йўқ. Хизматдан бошқасини билмайди.

Тамара Сергеевна ёш, хушбичим, ўйин-кулгини жондан ортиқ кўради. Уларнинг тўйларидан ўн кун ўтмай «асал оyi» эди. Убайдулла хўжа билан аллақандай бир маросимда, ҳа, айтгандай полковникнинг туғилган кунда танишган эди. Шундан буён улар тез-тез у-бу баҳона учрашиб, дон олишиб туришади. Улар аввал танишларнинг уйларида пинҳона дийдорлашиб юришди, одамлар сезиб қолмасин деб жойни тез-тез ўзгартириб туришди. Сўнгра полковник сафар ёки ишда бўлганида Тамара Сергеевна кундузлари Убайдулла хўжани ўз уйида ҳам қабул қиладиган бўлиб қолди.

Тамара Сергеевна билан Убайдулла хўжанинг ишқий романлари «Минг бир кеча»даги саргузаштларни эслатади.

«Асал оyi»нинг охири эди. Тамара Сергеевна дугонаси Раина Сметановна билан Ўшга қариндоши Фаина Фоминаларникига меҳмонга боражагини Пашага айтиб, рухсат олди ва йўлга чиқишди. Уларни Убай-

дулла хўжа билан Туронбек хўжа белгиланган жойда извошда кутиб туришди. Туронбек хўжа бошқариб бораётган извошда токи Ўш шаҳрига етиб боргунча ҳам улар бир-бирларини танимайдиган одамлардек жим боришди.

Ўш шаҳрида Фаина Фоминанинг уйларига тушдилар. Бироз дам олишиб сўнгра овқат буюришди. Келган извошларида шаҳарнинг жануб томонидаги Новқат йўли сари лола сайли баҳона-ю, дийдор ғанимат деганларидек, кўнгила хушлаш учун бир-бирларини қитиқлашиб, қиқирлашиб кулишиб йўлга равона бўлдилар.

Новқат адирларига буржи обий баҳор Андижон томонларга қараганда бир ойдан кейинроқ сепини ёяди. Табиатнинг чиройини ҳар қандай рассом ҳам бўёқларда яратганининг ўзидай қилиб чизиши жуда қийин. Одамни кўмадиган кўм-кўк ўт-ўланлар, паст-баланд адирлар эртақлардагидек киши ҳиссиётини қўзғаб ҳавасини келтиради. Борлиқ шу лаҳзаларда яшил барқут янглиғ майсаларини қизил рангларга чулғаб, ажойиб тароват бахш этганди.

Живалар оғушида майсаларга кўкрак бериб ётиш, уларнинг хушбўй ҳидларидан завқлана-завқлана баҳра олаётган диллар яшнагай, кўнгиллар яшаргай, умрлар узун бўлгай.

Бир меъёрда кетаётган извош отининг жоловини тутиб бораётган Туронбек атрофга суқлана-суқлана деди:

— Азизлар, оламнинг шу қадар гўзаллигидан баҳраманда бўлмоқ ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди. Агар қаршилиқ бўлмаса, отни ўнг муъолишдаги анови қип-қизил гилам тўшалгандай ястаниб ётган жилға томон бурсам, у ерда табиатта ўз ишқу изҳорларимизни баён этсак ва андақ ҳордиқ чиқарсак.

— Мен қарши эмасман, — деди Убайдулла хўжа.

— Биз ҳам, — дейишди Тамара Сергеевна билан Раина Сметановналар ҳам.

Туронбек хўжа от жоловини жилға томон бурди. Текис йўлларга мослашган извошнинг ғилдираклари кўтарилиб, пастга тушар, бу ҳол такрорланганда аёллар бараварига: «Вой, вой жоним» дейишарди. Жонларнинг бир оҳангда юқоридаги сўзларни такрорлашлари йигитларнинг ҳиссиётларини қўзғабгина қолмай, эр-хотинлар орасида бўладиган тунги алланарсаларни эсга ҳам келтирар эди.

Кимсасиз жойда жилғалар ёқалаб анча юрилди. Сўнгра улар извошни тўхтатиб сакраб-сакраб пастга тушдилар. Ўзлари билан йўлга атаб олинган турли ичимликлар, овқат ва ширинликларни пастга туширишди. Кўрпачалар солинди.

Туронбек извошдан отни чиқариб, узоққа кетиб қолмасин, дебми оғзидаги сувлиқни икки оёғига бошидаги жутан ипи билан тушов солди ва уни қўйиб юборди. Ақлли от олдинги оёғини жуфт ташлаб, сал нарига бориб ўтларни тишлаб кавшана бошлади...

— Хўш, хонимлар, — деди Туронбек хўжа, — мана кўнгил истаган жойга ҳам келдик, бир оз овқатлан-сак-да, бу яшил ўтлоқларга, зумрад осмонга боқиб томоша қилиб чўзилишсак, қаршилар йўқми?

— Йўқ, йўқ — дейишди аёллар...

Аёлларнинг бўлиғ оппоқ сонларига йигитлар бошларини қўйишиб озгина ором олгандай бўлишди. Бундай ётиш уларнинг юрак уришларини тезлаштириб, тинчини олганди. Туронбек хўжа ўрнидан туриб Раина Сметановнани ўнг қўлидан тутиб деди:

— Агар рухсат берсангиз, бу икки ошиқни холи қолдирсак-да, бизлар атрофни томоша қилсак.

Раина Сметановна ҳам худди шу таклифни кутиб турган эди. У ўрнидан сакраб туриб битта тўшакчани судраб Туронбекнинг ортидан юра бошлади...

* * *

Улар Ўшга етиб келганларида қоронғи туша бошлаган эди.

Кўчага чиқиб-киравериб кута-кута зериккан Фаина Фомина энди паловнинг гуручини солаётганда меҳмонлар шумшайиб кириб келишди.

— Лола сайли жуда соз ўтганга ўхшайди-а! Қўлларингизни ювиб дастурхонга ўтиринглар, — деди Фаина.

Меҳмонлар оч қолган бўрилардай дастурхонга ҳужум қилишди. «Қариндош»лари Фаина Фомина билан хайр-хўш қилишиб, кун қорайганда Андижонга йўл олишди...

* * *

Миркомилбойни тантанали кутиб олиш маросими Туркистонда катта воқеа бўлди. Бу хусусда бойнинг қаршилигига қарамай барча газеталар, журналлар ёздилар. Халқ ўртасида Миркомилбойнинг гарчи оқлошшо

билан учрашмаган, кўришмаган бўлса-да, «император жаноблари билан яқинлиги» ҳақида «миш-миш»лар тарқаб кетди. Ҳатто баъзи одамлар Миркомилбойга юз келишиб, бу ҳақда сўрашарди. Шунда у «менинг оқпошшо билан ҳеч қандай алоқам йўқ, у зоти олийларини узоқдан ҳам кўрган эмасман» деб жавоб қайтарарди.

Миркомилбойнинг Туркиядан қайтиб келишини кутмай, шошилишча телеграмма бердирган, келиши билан қамоққа олмоқчи бўлганлар кимлар эди?

Уезд-шаҳар бошқармаси бошлиғи Бржезицкий Туркистон генерал-губернаторлиги махсус ишлар бўлимларининг бошлиқлари подполковник Славин, подполковник Соттарий, подполковник Волковлар ҳамда бошқалар нима қиларини билмай, ўзларини-ўзлари тирсакларини тишлаб қолдилар. Лекин шундай бўлса ҳам Миркомилбой иши юзасидан кўп йиллик тўпланган расмий ва норасмий маълумотлар махсус темир сандиқларда сақланадиган бўлди.

АШУРМАТМИСАН?

Бир ҳафта давом этган келди-кеттилар, «Шов-шув»лар Миркомилбойнинг жонига тегди. Умуман, бу йил бир жиҳатдан серунум, баракали бўлса, иккинчи томондан удаланадиган, кечиктириб бўлмас юмушлар анча ортга сурилди. Қурилиш ишлари тамоман тўхтаб қолди.

Тўғри, барча соҳаларнинг ўз масъул одамлари, жавоб берувчилар бор. Аммо назорат сал бўшашдими, ишнинг пачаваси чиқаверади.

Миркомилбой бир ҳафта, ўн кун тинмай дала айланди, одамлар билан суҳбатлашди, ким нима сўраса ёрдамини аямади. Қурилиш-таъмирлаш ишлари анча юришди. Бироқ, Фуломжоннинг тўйини Дехқонали аканинг илтимоси билан кузгача тўхтатишга тўғри келди. Чунки «боғлардаги мевалар кечиктирмай йиғиб олинмаса, расво бўлиб кетиши мумкин». Бу гап бойга ҳам маъқул тушди.

Бугун ишлари сал енгиллашгандай. Бой Андижоннинг янги шаҳар қисмидаги пахта тозалаш заводига йўл олди.

Қўшқанотли нақшиндор дарвоза икки ёнга очиқ.

Миркомилбой қип-қизил гилам тўшалган сўричада ода-тича ёлғиз бир ўзи чой ичиб ўтирибди. Ёнида бир даста қоғоз, турли ёзишмалар, хориждан келган мак-тублар ва ҳар хил қутлов телеграммалари.

Ўтган-кетганлар қўларини кўксига қўйиб тавозе билан салом берадилар. Миркомилбой қоғозларни ти-тиб, алланарсаларни ҳисобламоқда.

Анча юпун кийинган Ашурмат бойнинг қаршисига келиб тўхтади. Миркомилбой қоғозларни четга суриб.

— Ашурматмисан, дўстим, кел, кўришайлик, бағ-римга босай, бормисан. Ҳў-ҳў, неча йил бўлди-я. Бола-чақаларинг қалай, қаердасан?

Ашурмат бир лаҳза ўзини йўқотиб, тахта бўлиб қолди. Сўнгра Миркомилбойга яқин бориб:

— Жон дўстим! — дея қучоқлашиб, сўрашди, — ўзингмисан?

— Ўзим бўлмай, ким? Сен ўшамисан? — деди Мир-комилбой.

— Сен сўрама, мен айтмай, ҳаёт дарёси мени оқизиб, қирғоқлардан-қирғоқларга урди, бошим айла-ниб, кўзим тинди. Ота-она дунёдан ўтгач, ўзимга ўхшаш бир камбағал қизга уйландим. Худойим фарзанддан аямади. Уч ўғил, икки қизим бор. Ҳузурингга бир неча бор келдим, аммо қабулингга киришга тортин-дим. Бир томони камбағалчилик, иккинчи томони та-ниса-ку хўп, танимаса ким деган бўламан, деб жазм қилолмадим.

— Ахир, болалигимиз бирга ўтган, бир кўчанинг икки бетида катта бўлганмиз, ундай дема?

— Эй дўстим, болалигимиз тоғ сувидек шарқираб ўтди-кетди. Ҳаммамиз ҳар томонга тирқираб, худо со-чиб юборган ризқи-рўзимизни териб еб юрибмиз.

Миркомил хаёлга берилди, беғубор болалигини, томма-том, деволма-девол ошиб, икки кўзи осмонда, хуштак чалишиб каптар учирганларини эслади...

— Об-бо, Ашурмат-эй, қани ёнимга ўтир, нега ерга ўтиряпсан, бу гилам-у тўшаклар сендан азиз эмас, ёнимга чиқ. Бир пиёла чой ич, нафасингни ростла! Ҳой чойхоначи бола, бу ёққа қара, у-бу олиб кел. Дўстим Ашурматни топиб олдим. Об-бо дўстим-эй, қаерлардан сўраймиз?

— Айтдим-у, қимаган ҳунарим, кирмаган кўчам қомади. Шу тирикчиликни деб мардикор бозоригаям

бордим. Ҳозир ишсизман, бунинг устига дурустроқ ҳунар-пунарим ҳам йўқ.

— Менга қара, Ашурмат, — Миркомилбой ўрнидан туриб чўнтагини кавлади ва бир даста пул чиқариб, дўстининг кафтига босди, — қўлингдан кеса қўлла, кемаса йўлла, деганлар. Манову пулни ол, тошганинга берарсан, топмасанг мен рози.

Бунча кўп пулни умрида кўрмаган Ашурмат ўзини йўқотиб қўйди, тили калимага келмай, қалтирай бошлади.

— Йўқ, йўқ! Мен буни ололмайман, олсам узолмайман.

— Айтдим-ку — деди Миркомилбой, — ол дўстим, ол, мен хафа бўламан ола қол.

Ашурмат пулни қўлига олиб пастга тушиб ўтирди.

— Пул учун раҳмат!

— Ашурмат, нега яна сўридан тушиб олдинг. Чиқ буёққа, ўзингга жа галати бўб қопсан.

— Раҳмат, катта раҳмат! Миркомил, даргоҳингда қанақадир қаланғи-қасанғилар у ёқдан бу ёққа ўтишиб бой-бойвачча бўлишиб юришибди. Менга ёрдам қилмоқчи бўсанг, ишга ол. Қўлда берганга қуш тўймас, деганлар.

— Об-бо Ашурмат-э, майли-майли, энди сен нима иш қилар экансан. Сенбоп иш топишим керак. Майли, ўйлаб, маслаҳатлашиб кўрамиз. Сенга дастлаб сал қийин бўлиши мумкин. Лекин кўрқмайсан, дадил бўласан. «Кўз кўрқоқ, қўл ботир» деганларини эшитгансан, шундайми?

— Шундай-шундай!

Миркомил нонларни синдириб чой қуйди. Чойхоначи болани ёнига чақириб қулоғига алланарсаларни шивирлади.

— Чойни мен қуяй, — деди Ашурмат хижолат бўлиб.

— Ҳечқиси йўқ, сен меҳмонсан, мен мезбон. Меҳмон отангдан азиз деганлар. Ҳалиги бирга ўсган Ҳасратмахсум ёдингда бордир. Ажойиб ҳажвиялар ёзарди-ю, ёзганлари Муқимий, Завқийларниқидан қолишмасди, биласан-а?

— Қайси, ҳеч эслолмаяпман.

— Нимага эслолмайсан, биласан.

— Бўлди-бўлди, ҳалиги кўп ўқийдиган-да.

— Яшавор, эсинга келди.

— Уни сал савдои бўб қопти, деб эшитувдим, шу ростми?

— Рост дўстим, ўқийвериб-ўқийвериб шунақароқ бўб қолган, дейишарди.

Миркомилбой бошини сарак-сарак қилиб, чойдан бир хўшлаб ичди-да, янгисини қуйиб Ашурматта узатди.

— Унга нима қипти? — деди Ашурмат.

— Айтарлик ҳеч нарса. Шўрлик аввал дуруст эди. Хотини Зарифабону ўлгандан кейин, сен айтгандай анча савдои бўб қолган экан. Ҳасратини одамларга айтавериб-айтавериб ўз исми Нусрат эди-ку, охири одамлар уни Ҳасратий ёки Ҳасратмахсум демаса танимайдиган бўб қоганди.

Ҳасратмахсумни Қўқонга олиб бориб ташлашибди. Бир вақт у томонларга йўлим тушган эди. Атай уни кўргани майда-чуйда қилиб бордим. У аввалига мени танимади. Ўзимни танитганимдан кейин бўйнимдан кучоқлаб олиб роса йиғлади, менам йиғладим. «Ҳажвияларим бошимга етди, бой ота, мени кечиринг, бой ота», дейди шўрлик. Унинг йиғлашлари юрагимни эзиб юборди. Ўшанда баҳорнинг ёғин-сочин кунлари эди. Ёғаётган ёмғирга тикилиб туриб нималар дейди, дегин.

— Хўш, нималар дейди?

— Бу ёғаётган ёмғир мен ва мен каби пешонаси шўр, ҳеч кими йўқ, дарбадар, бева-бечоралар кўз ёшидир.

— Унинг бу гапларидан ҳайратта тушдим.

Ҳасратий яна кўз ёшларини тўкиб туриб деди:

«Ҳамма нарсага йиғлаверадиган бўб қолдим. Одамларни одамлар ранжитганларини кўрсам, бир-бирларини йўқлаб меҳр-оқибат кўрсатганларини эшитсам, ота-оналари ўлганлар ва кўчаларда мен каби сарсон-саргардон юрганларни учратсам, фарзандсиз, ёш ота-оналарга дуч келсам, иши юришмаганлар зорини тингласам, барчани бахтиёр этишга интилаётган саховатпешалар-у, ўзим каби жинниларга уқтиролмамай жинни бўлаёзганларга ҳамроҳ бўлсам йиғлайман, йиғлайвераман. Йиғлаш ва йиғлайвериш менга бир умрлик касб бўб қолганигаям йиғлайман».

— Ҳасратийнинг менга атаб ёзган шеърини эшитгандирсан?

— Йўқ, қаёқдан эшитай?

— Тагин сенам йиғлаб юрма, ҳозир ёддан айтиб беришга ҳаракат қиламан, — деди Миркомилбой.

*«Чавангоз отингни нук,
Сенга эргашсин капалак.
Миркомилдан қарзим йўқ,
Ҳамиша гўппим чамбарак!*

*Кўчада отилди ўқ,
Қонга бўялди-ку фалак.
Миркомилдан қарзим йўқ,
Ҳамиша гўппим чамбарак!*

*Кун тутилган мисли чўғ,
Пишган эди кўк ҳандалак.
Миркомилдан қарзим йўқ,
Ҳамиша гўппим чамбарак!*

*Қўлим баланд, кўнглим тўқ,
Кийганим кимхоб, алак.
Миркомилдан қарзим йўқ,
Ҳамиша гўппим чамбарак!*

Шеърни Ашурмат диққат билан тинглади. Дўстини ҳажв қилган шоир Ҳасратий ҳозир шу ерда бўлганида ё унга таъзим қиларди ёки башарасига туширган бўларди. Анчадан кейин Ашурмат деди:

— Роса бошлапти, қойил! Ўша жиннини шеър учун лунжига туширмадингми?

— Э, дўстим, ана шу шеъри учун уни йўқлаб бордим, ўша шеъри учун ҳозир ҳам ундан хабар олиб тураман, билдингми?

— Шоирлар агар қофияси келиб қолса отасиниям аяшмайди, дейишади, шу ростми?

— Рост, ўшанда Ҳасратмахсумга совға-саломлар бериб, кўнглини кўтариб келдим. Шундан буён уни бот-бот эслаб кўяман.

— Азизим, биз ким бўлмайлик, амалдорми, бойми, барибир дунёга устун бўмаймиз. Аммо, шоирлар, олимлар дунёнинг устунлари, осмонни кўтариб турадилар. Улар ҳозирги замоннинг эмас, келажакнинг элчиларидир. Мендан балким ҳеч нарса қолмас, аммо, ўша шоирнинг ҳеч бўлмаса: «Миркомилдан қарзим йўқ, ҳамиша дўппим чамбарак» деган мисралари қоладик. Демак, ўша шеър мен учун ҳайкал, дўстим.

Ашурмат Миркомилнинг жуда очилиб-сочилиб гаплашаётганидан бағоят хурсанд эди. Миркомил яқин ўн йил ичида бунчалик ич-ичидан очилиб сирлашма-

ган. Ашурмат эса беғубор ёшликнинг беғубор йилларини кўз олдига келтирди. Миркомилбойдай бутун Туркистонни ўтқазиб-турғазадиган, ҳеч қачон ҳеч кимга яйраб очилмайдиган жиддий бир одам Ашурмат билан худди ёш болаларга ўхшаб, битта гапириб ўн марта кулмоқда.

Ашурмат ўзи билган Ҳасратий каби дарвиш дўсти Дилмурад ҳақида сўзлаб берди:

— Обтовочекда бир мўмин-мусулмон бандачиликни бажо келтирди. Ҳамма қатори бизга Дилмурад деган бир савдойи йигит ҳам ҳамроҳ бўлди, у маҳалладан қолмай эргашди. Азахонага кириб бордик. Қуръони Каримдан жуда гўзал тиловат қилаётган домла бизларни кўргани ҳамона ўрнидан туриб маҳалламизнинг димоғдор, ўзига ортиқча бино қўйиб юрадиган мулласи қолиб Дилмурад дарвишни юқоридаги сўрига таклиф этиб: «Қани марҳамат, ҳазрат буёққа ўтсинлар» деб қолди. Бизлар «Дилмурудни кимгадир ўхшатаётган бўлса керак», деб ўйладик. Ахир бу «жиннику», демоқчи бўлиб лаб жуфтладиг-у, гапимизни айтолмадик.

Дилмурад эса тўрға чиқиб ўтирди. Қуръони Каримдан шундай тиловат қилдики, ҳаммани лаҳзада сеҳрлаб қўйди. Дилмурад ўқиган оятни тинглаб туриб: «Ким жинни, уми ёки бизми?» деган фикр бошимизда айланди.

— Бекордан-бекорга одамларни айблаш, бадном қилиш, қоралаш, — деди Миркомилбой, — йўқ ердаги нарсаларни унга қадаш, соғ одамни жиннига чиқариш, иш битириш учун юз хил, минг хил қиёфага кириш, бировни авраб-алдаш, булар — соғ одамнинг ишими? Албатта, бу ўтакетган жиннилик-ку!

— Миркомил, Ҳасратмахсум ҳаётми?

— Билмадим. Агар Қўқон борсам, албатта, яна уни излаб кўраман. Қани энди, пошшонинг вазири: «Пошшо тезроқ ўлса-ю, тахтга ўтирсам, унинг хотинини олсам» демаса?! Қани энди, бутуннинг катта-кичик мансабдорлари зинадан-зинага кўтарилганда яна юқорироқни, унга етгач янада юқорироқни кўзламаса?! Қани энди пора олиш, пора бериш деган иллатлар бўлмаса?!

— Миркомил ҳақ гапларни айтяпсан, оммо, бу гапларингга ақлим етмайди.

Миркомил қаршисида кўзларини пирпиратиб жим

ўтирган бўй-бастаи жуда кичкина бўлиб кетаётган дўстига ич-ичидан ачинди. Бирдан ўзининг Буюк Британия тупроғида Глей Жеймс жаноблари билан бўлган юқори мартабали учрашувларида сўзлагани, ўшанда ҳам худди ҳозиргидай тўлиб-тошиб савдогарларга дунёнинг жуда кўп нуқталарида кенг имкониятлар яратилмагани, иложи борича уларни қисиб, камситиб, арзимаган нарсалар учун қийнаб-қамаб, юртларидан бадарга қилиб, охир-оқибат уй-жойларини тортиб олиб, ўзларини кафангадо қилаётганларни, савдогарларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи халқаро уюшган ташкилот тузиш лозимлигини айтганида уни очиқ-ошкора қўллаб-қувватлаганлари эсига тушиб кетди.

Гўзал Париж ва фусункор Туркияда танишган юқори мартабали ўртоқлари, уларнинг: «Агар хоҳласангиз бизнинг юртда қолинг?» деб илтимос қилганларини ёдига олди...

— Ашурмат, кечирасан дўстим, ҳа-я, аслида бу дунёнинг ўзи шунақа савдойи...

Ўзбекча кийинган фақат бошига жухудларнинг оқипдан тўқилган кичик дўпписини кийиб юрувчи Исохор пайдо бўлди. Бойнинг гапи тугаши билан томоғини қириб у ёқдан, бу ёққа ўтди. Шу билан ўзининг келганлигини бойга билдирди.

— Иби, келавер, — деди Миркомилбой.

— Келдим, хўжойин-жон!

— Дарров-а, — деди Миркомилбой.

— Дарров бўптими, анча чўзилиб кетди.

— Ҳечқиси йўк, хўш нима бўлди?

— Хўжойин-жон, Фуломжонийиз қўл қовуштириб турган эканда.

— Қайси Фуломжон экан, у?

— Тутинган ўғлийиз-да.

— Э, бўлди, бўлди. Ўша йигитти тўйиниям роса кечиктириб юбордим. У ўзимга айтолмай юргандир. Исохор, Фуломжонга айт, шу бугун кечқурун мени топсин, хўпми?

— Албатта айтаман, бой ота, — деди Исохор.

Миркомил билан Ашурмат кучоқлашиб хайрлашдилар. Миркомил болалик дўстини қўшқанотли нақшиндор дарвоза ёнигача кузатиб чиқди. У ортига қайтар экан, Ашурмат ва Нусратлар билан кечган бола-

лик даврларини кўчама-кўча ит уриштириб юрганларини бир-бир кўз ўнгидан ўтказди.

...Кучукларнинг тумшукларини бир-бирларига яқинлаштириб, уриштирмоқчи бўлиб, уларни ириллатаётган бир тўп болаларни кўрган ёш муллавачча извошдан тушиб болаларга яқинлашди.

— Ҳой болалар, кучукларингни сотасанларми? — деди.

— Мен сотаман, — деди Миркомил.

— Неча пул?

— Уч сўм.

— Қиммат-ку, уч сўмга битта қўй беради, арзонроққа бермайсанми?

— Йўқ. Кучугим катта бўлса бўрини оладиган бўлади.

Муллавачча уч сўм бериб кучукни сотиб олди. У кучукни олдинга тортади, у эса оёғини тираб, бир қадам ҳам юрмайди, болалардан ажралишни истамайди. Муллавачча етаклашни, кучук эса оёғини тираб фингшишни қўймайди. Шунда йигит болаларга:

— Кучук сотаман, ким олади, — деди.

Миркомил пулини қайтиб бериб, кучугини қайтиб олмоқчи эмас. Шунда болалардан бири:

— Менинг пулим йўқда, бўлганда олардим, — деди.

— Майлига, насияга ҳам беравераман, катта бўлганигда пул топсанг узарсан, — деди муллавачча ва кучукни болакайга тутқазди.

Муллавачча беш-олти одим нарида кутиб турган, ясан-тусан қўнғироқли извошга ўлтириб, болалар билан хайрлашди-да, кўздан ғойиб бўлди.

Ўша қайсар кучукни насияга олиб қолган бола ҳозиргина Миркомилбой ҳузуридан чиқиб кетган Ашурмат бўлса, муллавачча Миркомилбойнинг отаси Мирмўминбой ҳожининг болалик дўсти Мулла Муҳиддин жанобларининг кичик ўғли, Насрулло домла эди.

БИРИНЧИ ТЕРГОВ

Одам боласи катта йўлга чиққунча не-не сўқмоқлардан, катта-кичик норавон, машаққатли йўллардан урилиб-сурилиб боради. Сўқмоқдан борувчи ҳамиша катта йўлни кўзлайди. Афсуски, катта йўлга чиққач, унинг охири фақат йўқликдир.

Тоғ ирмоқлари ҳам худди шунга ўхшайди. Қорли тоғларнинг баланд чўққиларидаги асрий музликлар қуёшнинг тафтига бардош беролмай зарра-зарра томчиларга айланиб, тошларга урила-урила пишиб, сўнгра ўзига йўл очади. Бу янги йўлни ирмоқ дейдилар. Ирмоқлар ҳам бир-бирларига қўшилишиб сойларга, сойлар дарёларга, дарёлар эса тўлиб-тошиб унча-мунча тўсиқларни қулатиб денгизга шошади. Денгиз — тенгсиз. Унинг суви кўп, аммо уни ичиб бўлмайди.

Миркомилбойгача ўтган, қабрлари нурли, жойлари жаннатдан бўлгурлар Мирмўминбой ҳожи, Мирнодирбой ҳожи, Мирқосимбой, Мирюсуфбойларнинг дастлабки саъй-ҳаракатлари, вайратларини кичик ирмоқлардан пайдо бўлган тенгсиз уммонларга қиёсласак, асло хато бўлмас.

Минг бир йил хавф-хатар бўлса-да, барибир оқар дарё оқаверади.

Ота-боболарига насиб этмаган барча яхшиликлар, ҳурмат ва эҳтиромлар Миркомилбойга буюрди. У жаҳоннинг менман деган савдогарлари билан беллашди. Ота-боболарининг тушларига кирмаган элларда, мамлакатларда бўлди.

Йирик шахслар билан фикрлашди, ўз банкларига эга бўлди. Оламга доврўф солди. Бироқ, ҳеч қачон ўзгаларга насиб этмаган кўргиликлар, ғурбатлар унинг тақдирида борлиги-чи?

Буни ҳаёт дейдилар. Ҳамишяам кунлар нурли бўлавермайди. Бойнинг «Кетма-кет келган бахтдан кўрқаман. Чунки шодликнинг ортида алами бор, зори бор», ёки «Қуёшли кунларда ҳамиша ёнингда вафодор кишингдек ҳамроҳ бўлиб, эргашиб юрувчи соянг кўқда озгина булут пайдо бўлиши билан ўзини четга олади, сени ташлаб кетади», деган гапларида ҳам катта ҳаёт ҳақиқати, синовлари ва фалсафаси бор эди.

Миркомилбой элим-юртим, халқим деб яшади ва меҳнат қилди. Кўплар уни кўролмадилар, кетма-кет ҳасад тошлари ҳам отилди.

Жами оламини яратган замину замон эгаси, барча тирик мавжудотларга насиба берувчи, ошқору пинҳонни билгувчи аллоҳга ҳамду шукроналар бўлсин-ким, авлод-аждодига раво этмаган барча яхшиликларни, ҳурмату эҳтиромларни унга насиб этди. Бойнинг бошида ҳали қора кунлар, қийноқлар шунчалик кўпки,

бу ҳам тангрининг марҳаматидир. Бунинг учун ҳам шукроналар қилмоқ даркор.

Ақрабнинг охирлари, қавс ойининг бошлари. Ҳали дехқоннинг бир оёғи далада. Пахта терими охирлаб қолган. Сабзи, шалғам, туруллар энди кавлана бошланган. Сойлардаги шолиларга ўроқ тушганича йўқ.

Ҳали девол-тошларга навбат келмаган. Одамлар қишга ўтин, кўмир, чироқ ёғи ҳозирлашмаган. Уйлари сағал қурилмаган. Деразаларга ёпиштирилган қоғозлар ёзнинг иссиқ кунларида сарғайиб кетган, уларнинг ўрнига ойнак солишга ҳам улгурилмаган.

Миркомилбой тонгга яқин жуда ёмон туш кўрди. У алаҳсираб, чўчиб уйқонди. Ўпкаси тўлиб, оғзига тикилганда: «ёрдам», «ўғлим Мирхолиқ!» деб қичқирмоқда. Лекин ҳеч ким эшитмади, аниқроғи овози чиқмас эди.

Беҳуш одамлардай анча чўзилиб ётди, ўзига келгач, ушбу ғаройиб тушнинг таъбирини ўйлай бошлади. Бой-ўғли воқеаси етмасмиди?! Ақли бовар қилмас. «Худо хоҳласа, тонгда учраган биринчи гадога етти сўм эҳсон» қилмоқни кўнглига тугиб қўйди. «Товба, алҳазар, алҳазар», деб чопонини елкасига ташлаб ташқарига чиқди.

Ерлар оппоқ, кечаси бир қарич қор ташлаб қўйибди. Кечагина гулларнинг муаттар ҳидлари тутган ҳовлилар, боғларни қор ҳиди қоплаган. Оламни ўз атри ила хушбўй этган баҳор, ёз, куз ўрнини бутун қишга бўшатиб бергандай эди.

Миркомилбой ташқарида оқлик нишони бўлган қорни кўриб бир томондан хурсанд бўлса, иккинчи томондан ҳали мавруди етмай оқ чойшабини ёйган қишга «бефайз, каромати йўқ фасл» деб қаради. Учинчи томондан эса «шу тун кўрган даҳшатли тушининг ғурбатли таъбири эмасмикан», деб ҳам ўйлади.

Бир неча дақиқа атрофи баланд кўрғон, бир-бирига туташган шоҳона қасрларда фаришталардек ухлаётган ўғил-қизларига, хотинларига ойнадан узоқ-узоқ тикилиб қаради. Гарчи узун ойнали айвонларнинг бурчак-бурчагида пирпираб ёнаётган қирқ шамлик чироқ нурида эртаклардагидек сеҳрли бу ҳовли кўзларга шу қадар хунук, шу қадар фэйзсиз бўлиб кўриндики, олдинлари ўзи нима учун ғурур ила: «Бойнинг уйи шундай бўлиши керак-да» деганларига энди афсусланди. Эҳтимол, бу омонат қасрларга ҳам у сўнгги марта боқаётгандир.

Миркомилбой бўлмагур хаёлларни бошидан қувмоқ бўлиб бир лаҳзага бўлса-да, кўча дарвозасини очиб ташқарига чиқди. Нақшиндор дарвоза ёнида тунлари соқчилик қиладиган икки миршаб чошиб келишиб салом бердилар.

— Қалай, йигитлар, шаҳар тинчми, — деди Миркомилбой ҳар галгидай ҳеч нарсани ўйламай, йигитлар ҳам бой отанинг доим тунлари берадиган бу саволларига «тинч!» деб қўярди. Ҳозир ҳам ана шу расмий савол-жавоб тақрорланди, холос.

Бой ота соқчи йигитлар билан гурунглашгиси, ҳатто ҳозир кўрган тушини уларга «айтсаммикан» деган ўйга ҳам борди. Бироқ, буни ўзига эп кўрмади. Чўнтагидан пул чиқариб, ҳар икки соқчи йигитга ўн сўмдан узатди: «Олиб қўйинглар, ҳушёр бўлинглар йигитлар» деди да ортига қайтди. Йигитлар эса бир бойга, бир пулга қараб миннатдорчилик билдиришиб қолишди.

Уйдагилар ҳамон пишиллашиб, осуда ухлашар, Миркомилбой оромини йўқотиб кўчаларда девоналардек айланиб юриб келганини ҳозир ҳеч ким билмасди. Одати шундай. Гоҳо кечалари уйқуси қочганида ҳеч кимга билинтирмай ташқарига чиқиб ёлғиз юрар, у ер-бу ерда гулхан ёқиб ўтиришган соқчи йигитларнинг «Ким бу?» деган саволларига «шу ерлик», дея жавоб берар ва улар билан пойма-пой гапларни айтишиб, чарчоғи бир оз ёзилар, сўнгра уйга кириб ётиб ухларди. Бугун ҳам шундай бўлармикан, деб ўйлаган эди. Ундай бўлмади. Каравотга чўзилиб, кўзларини юмиб ётди. Уйқу келавермади. Бунга сабаб ҳозиргина кўрган даҳшатли туши эди. Бошини ёстикқа қўйиши билан «тушнинг таъбири нима экан?» деган ўй бошини ровлатларди. Бари-бир бой ота тонггача ухлай олмади. Ҳаммадан олдин туриб таҳорат олди, бамдоо намозини уйда ўқиди.

«Тушни бир донога айтма, бир нодонга», деган ҳикмат бор. «Агар ҳеч кимга айтишни истамасанг, сувга айт», деган матал ҳам йўқ эмас. Бой ота тушини шу вақтга қадар на донога, на нодонга, на сувга айтди. Тушнинг боши хумдай, бўйни қилдай бўлармиш. Таъбир айтувчининг таъбирига қараб, у ўзгариб кетаверар эмиш.

Миркомилбойни безовта қилган туш мазмуни шундай эди:

«Бой Туркиядан қайтган куни вокзал майдонида

рўй берган тантанали маросим такрорланаётган эмиш. Ҳамминг диққат-эътибори унда, гуллар, қарсақлар.

Маросим ниҳоясига етай деганда гарчи баҳор фасли бўлса-да, бирдан қуёш тутилармиш, ҳаво айниб шамол-тўполон бўлармиш.

Ҳар ким ҳар томонга қочар, бой эса селда қолмайин деб, англиялик дўсти Глей Жеймс совға қилган, ярақлаб турган машинага ўтириб уйи томон қочармиш. У юртидан, еру кўқдан шамол тўполон билан ваҳима солиб, қувиб келаётган қора булутлар, шамолларга етказмай деб машинасини тезлатармиш, шу вақт осмонда икки бошли, тирноқлари ханжардай, қанотлари қилич янглиф ниҳоятда даҳшатли бургут пайдо бўлармиш. У машинага ҳужум қилармиш. Ўткир тирноқлари ила машинани осмон-фалакка кўтариб, бойнинг дод-фарёдларига қулоқ солмай ерга ташлаб юборармиш».

Бир кун, икки кун ўтди. Ҳеч қандай ўзгариш йўқ. Ҳаёт олдингидай бир текис давом этмоқда. Ҳар тонг қуёш чиқмоқда, кечқурун ботмоқда. Сўнгра юдузларга тўла осмон, ойдин кечалар, шилдираб оқаётган сувлар тўхтаб қолгани йўқ. Биров туғиляпти, биров уйланыпти, биров ўляпти. Хуллас, ҳамма нарса ўз тартиби, ўз қойдаси, ўз йўлида. Фақат Миркомилбой безовта. У қандайдир бахтсизлик рўй беришини кутяпти.

Учинчи кун генерал-губернатор Гиппиус жанобларидан чопар келиб, уни эртага Фарғонага бориб келишини таклиф этганди. Бу хабарни эшитган Миркомилбойнинг юзлари қоғоздай оқариб кетди. Бироқ шер юракли одам эмасми, у ўзини ҳеч нарсадан таф тортмайдиган одамдай дадил кўрсатишга ҳаракат қилди. Бунга фақат кўз очиб кўргани Тўпахон фаҳмлади, холос.

Миркомилбой Фарғонга чақиртирилганини, агар бугун қайтиб келмаса, хабар олиши кераклигини ўғли Мирхоликқа тавалло қилди.

Мирхолик отасини тушуниб бўлмас кайфиятда эканлигидан уч кун аввал мерос маросимида англаган эди.

— Ота, агар хўп десангиз ўзим сиз билан борсам, нималар бўляпти ўзи, — деди Мирхолик.

— Кераги йўқ, тинчлик, — деди Миркомилбой ўғлидан ниманидир яна яширгандай ва сўзида давом этди,

— тирик жон, ким билади, кўнглим хижилроқ, умуман оёғим тортмай турипти.

— Отажон, айтинг, бирор гап бўлди, ўрнингизга мен бориб келсам, нима дейсиз?

— Йўқ, улар сени эмас, мени чақиртирибди. Нима учун эканлигини билмайман, аммо кўнглим дов бермайроқ турипти. Яна ҳалиги ифлослар бирон нарсани ўйлаб топмадимиканлар?

— Отажон, ахир, губернатор сиз ҳақингизда ўша куни, темир йўл вокзали майдонида нималарни айтиб мақтамади, ким ифво қилса, ўшанга ишониб кетадиган одамларга ўхшамайди-ку!

— Э, ёшсан, билмайсан, амалдорлар худди кунгабоқарга ўхшайди. Кунгабоқар қуёш томонга ўтса, юзини ўша томонга буриб яшайди, булар ҳам шундай.

Ниҳоят Миркомилбой уч кун аввал кўрган тушини биринчи бўлиб ўғлига айтди. Мирхолиқ ўзича тушнинг таъбирини яхшиликка йўйди. «Мартабангиз бундан-да баланд, ризқингиз ҳозиргидан-да улуғ бўлар экан» деди. Бироқ, унинг ҳам кўнглида аллақандай ғашлик пайдо бўлди. Буни отаси дарҳол фаҳмади. Бой: «бу ғашликни бир ўзим тортганим етарди, нима қилардим айтиб» деб ўз-ўзини койиди.

Хуллас, ота-бола янги извошни кўштириб Фарғонага йўл олишди.

Миркомилбой Асакадан Қува йўлига чиққунча отлар жоловини бошқариб олдида кетаётган суюкли фарзанди, бирдан-бир ишонган тоғи Мирхолиққа бир оғиз ҳам сўз қотмади ва Қувадан ўтиб, Марғилон йўлига эмас, адир томон жоловини буриш кераклигини айтди. Мирхолиқ шундай қилди, ўртада яна жимлик.

— Ўғлим, — деди Миркомилбой, — юрагим ниманидир сезиб турибди. Сен дадил бўл. Тушнинг таъбири яхши эмас, яратганининг ўзи балким буни менга шу туш орқали олдиндан айтиб қўйгандир. Ўша кутиб олиш тантаналари «ура-ура»ларнинг оқибати бу. Албатта, адолатсиз иш бўлмагай, аммо сен укаларинг, сингилларингга доим бош бўл. Шошилма, авлодларимизга иснод келтирма. Агар яхши нияти бўлганида губернатор ўзи уйимизга бола-чақаси билан ҳар доимгидай иржайиб кириб келарди. Чақирув қоғози билан йўқлаш яхшилик аломати эмас.

Мен жуда кўп ишларни бажардим, режаларим ҳали

анча эди. Фақат бир ишни вақтида уддалай олмадим. Ваъда бериб қўйган эдим, уларнинг олдида хижолат-даман.

— Нима экан?

— Фуломжон уканг бор-у, ўзимизнинг Фуломжон-да.

— Билдим, билдим.

— Баракалла, ўша йигитга Қатортолдаги Деҳқонали боғбоннинг қизи Мунисхонни олиб бериш ҳақида офиз очиб қўйган эдим. Бунгаям ярим йилдан ошиб кетди. Ўша ғарибларнинг тўйларини яхшилаб ўтказиб, қовуштиролмадим, бу иш сенга қолди шекилли.

— Отажон, нега ундай дейсиз, бу ҳеч нарса эмас, ўзингиз устида турасиз, сиз қаёқда-ю, биз қаёқда?!

— Ўғлим, айтдим қўйдим-да, ҳар ҳолда эсингда тут буни. Шаҳримизда оврўпоча бир шифохона қурдирмоқчи эдим, шаҳар марказидан ер сўраб хат ташладим, розилик бўмади. Таркиядан 5 та трамвай келади, қурадиган, таъмирлайдиган иншоотлар кўп эди. Жойлари жаннатда бўлгур муҳтарам отамиз Мирмўминбой ҳожининг Макка ва Мадинада ўттиз минг тилло турадиган таъя қурдириш ҳақидаги васиятларини урдасидан чиқолмадим. Бу менинг энг катта армоним эканлигини билиб қўй. Албатта сен буни қуришинг ва ниҳоясига етказишинг керак.

Мирхолиқ отасининг ҳар бир сўзини тинглабгина қолмай, уни юрагининг туб-тубига муҳрлаб борарди.

Ота-бола Фарғона шаҳрига етиб борганларида соат 11 лар чамаси бўлган эди. Бой тўғри қоғоз йўлаган генерал-губернатор Гишпиус жаноблари қабулига кирди. Миркомилбойни кутиб ўтирган губернатор уни дарҳол қабул қилди. Ўғли Мирхолиқ эса ташқарида отасини кутарди.

Бой чақирув қоғозини Гишпиусга узатар экан, унинг юз-кўзларида ҳеч қандай ўзгаришни кўрмади.

— Хўш, жаноби бой, келдиларми, — деб гап бошлади Гишпиус, — соғлиқлари, уй-ичлари қандай? Ўша кутиб олиш маросимидан кейин, бизлардан хабар олишни ҳам унутиб қўйдилар, қоғоз юбориб чақиртирганим учун кечирим сўрайман.

— Ҳечқиси йўқ! «Бу ҳали гапнинг даромади, шунчаки дипломатия, асосий гап энди бошланади», деб ўйлади кўнглида.

Агар чақирув қоғози юборилмаганда бой одатича: «Хўш, бизга нима хизматлари бор?» деган бўларди. Ҳозир у генерал билан юзма-юз жим ўтирибди. Улар ишга алоқаси бўлмаган тамоман бошқа масалалар, шаҳар мансабдорлари Бржезицкий ва унинг янги командаси ва бошқалар ҳақида узоқдан-узоқ сўзлашди. Ниҳоят генерал деди:

— Жаноби бой, айбга буюрмайдилар, хизматчилик, биз тантаналар билан бўлиб бир нарсани унутган эканмиз. Хорижга чиқувчилар сафардан қайтиб келишгач ўз таассуротлари, кўрган-билганлари, кимлар билан учрашганлари, кимлар билан мулоқотда бўлганликлари ҳақида кичик бир баённома ёзиб берадилар. Биз қайси мамлакатларда бўлганингиз, кимлар билан учрашиб, кимлар билан нималар ҳақида сўзлашганингиз ўзаро ҳамкорлик корхоналари, «Жеймс — Миркомилбой» қўшма банклари тузганликларингизгачи биламиз. Шундай бўлса-да, бизлар билмаган, эшитмаган нарсалар ҳақида ўз қўлингиз билан ёзиб, қўл қўйиб беришингиз керак. Сиз буни «Губернатор жаноблари сўраяпти», деб ўйламанг. Бу давлатнинг иши, азизим!

— Шутиними?

— Ҳозирча шутина.

— Уйга бориб яхшилаб ўйлаб ёзиб келсам майлими?

— Нима дердик, аслида шу ерда ўтириб ёзишингиз керак эди. Жаноби бой, Андижондан машинангизда келдингизми ёки извошдами?

— Извошда!

— Яхши, ундай бўлса, мен сизга рухсат ёзиб берман, бу ҳам расмиятчилик, агар ёзиб бермасам, эшик ёнида турган ясовулар сизни чиқаришмайди.

Гиппиус тортмасидан бир парча қоғоз олиб ёзди ва имзо чекиб Миркомилбойга тутқазар экан:

— Майли, жаноби бой сизга рухсат, фақат яхшилаб ёзиб, эртага соат 10 ларда машинангиз билан келасиз, иккимиз ўша хат билан Туркистон генерал-губернатори жаноблари ҳузурида бўлишимиз керак, тушунарлими? Ҳозирча хайр, саломат бўлинг, эртага айтилган вақтдан кеч қолмасинлар.

— Хўп бўлади жаноб, — деди бой ва орқасига ўтирилиб хонадон чиқа бошлади. У ҳозир: «Тўхтанг!»

деб қолармикан деган ўй билан ташқарига чиқди. Хайрият ҳеч ким, ҳеч нарса демади.

Чинорлар соясида усти очиқ извошда Мирхолиқ сабрсизлик билан отасини кутар, отлар эса бошларига кийдирилган ем тўрвасидан бош кўтармай, гоҳо-гоҳо пишқириб кавшанарди.

Мирхолиқ отасини кўриши билан извошдан сакраб тушди ва яқинлашди:

— Тинчликми, ота?

— Тинчлик, кетдик ўғлим, эртага яна келадиган бўлдик, қолган гапларни йўлда айтиб бераман, — дедида, извошнинг орқа ўриндигига ўзини ташлаб, икки қўлини икки томонга ёзиб хордиқ чиқараётган одамдай бир эснаб керишди.

— Хайрият, тинчлик экан, — деди Мирхолиқ, — кўрқитиб юбордингиз. Фарғонага кеп-кетаётганимизни ҳеч ким билмайди.

— Эртагаям билишмагани маъқул, — деди Миркомилбой.

Қува йўлига чиққанда Миркомилбой деди:

— Гиппиус Скобелевдан ҳам анча тулки одам, у менга усталик қияпти, ҳаммасини сезиб турибман. Бу ерда мен билмайдиган бошқа бир гап бўлиши керак. Эртага «Тошкентга борамиз» деди, менинг у ерда қиладиган ишим йўқ. Бугун ўша мен билан Англия, Франция сафарида бўлганлар билан учрашасан, секин гап олиб келсанг, ҳаммаси аён бўлади, қолади.

— Ота эртага мен ҳам бирга бўлайми?

— Керак эмас, «машина билан келинг» деди-ку, ҳалиги ҳайдовчи ўрис бола билан келарканмиз. Яна битта гап, уйга борганда бу ҳақда гапириш анча қийин, аяларинг билишмасин, токи масала у ёқ-бу ёқлик бўмагунча уларниям ташвишга қўймайлик, хўпми ўғлим? Фарғонага эртага бирга борасанми, йўқми бўғини кечқурун айтаман.

Искандар икки кундан буёғи кўринмайди, сен иш буюрган эмасмисан?

— Йўқ, мен ҳам кўрмадим.

— Унда қаёқларда юрибди, экан?

Буниям бугун биламиз.

Ота-бола Андижонга етиб келиб, худди ҳеч нарса бўлмагандай, ишдан ҳориб-чарчаб келгандай уйга кириб боришди. Мирхолиққа рухсат берди. «Ишингта

боравер, ҳали гаплашамиз, ўғлим» деди. Мирхолиқ кийимларини алмаштириб заводга жўнади.

— Бизни ҳеч ким йўқламадими? — деди Миркомилбой хизматкорларидан билмоқчи бўлиб.

— Ҳеч ким сўрамади, бой ота, — дейишди улар.

— Менга Искандарни топиб беринглар, унга муҳим гапим бор, дарҳол етиб келсин, — Миркомилбой хизматкорларидан бирини физиллатди.

Шу куни бой уйдан бир қадам ташқарига чиқмади, хорижга қилган сафари таассуротлари ва унга дохил ҳужжатларни тилла кўзойнагини тоқиб олиб, бир бошдан кўздан кечирди. Андижондан чиқиб Тошкент — Қозоғистон — Москвагача, Москвадан Санкт-Петербурггача, Одесса-Лондон-Париж таассуротларигача соатма-соат ёзди. Кимлар билан учрашди, нима ҳақида кенгашилди ва ҳоказолар хусусида араб имлоси ила ўз қўлида ёзиб чиқди. Энди буни ишончли одамга русчалаштириш лозим. Бу иш Искандарбекнинг қўлидан келишидан кўра келмаслиги аниқроқ.

Миркомилбой маҳкамасида ишловчи, бир оёғи оқсоқроқ нўғай бола бор. Исми Ризо бўлса ҳам уни ҳамма «Обзи» дейишар. Обзи эса бундай таржима ишларини қотирар, ҳатто машина ёзувда ҳам чиқиллатиб унча-мунча қоғозларни кўп нусхада босиб чиқарар эди. Миркомилбой Ризони топиб келишни буюрди ва унга ўз қўли билан ёзилган таассуротлар ҳисоботини топширди. «Иложи бўлса, шу бутун уч нусхада кўчириб бериш»ни илтимос қилди. Обзи бойнинг шахсан ўзи топширгани учун унинг гапини икки қилолмади. «Сафар таассуротлари»ни ўқиб тўппадан-тўғри машина ёзувда чиқиллата бошлади.

Кеч соат еттиларга қолдирмай топшириқни адо этиб бойнинг ўз қўлига тутқазди.

— Отанга раҳмат, обзи! — деди Миркомилбой, унга чўнтагидан бир тутам пул чиқариб узатди. Ризо олмади. Бой отанинг ранжиётганини сезгач, пуллардан икки донасини олиб «рози бўлинг, шу етади, сизники табаррук» — деди-да рухсат сўраб, уйига жўнади.

Шу вақт ҳовлида пилдираб Тимофеев пайдо бўлди.

— Қаёқларда юрибсан, — деди Миркомилбой ҳеч нарса бўлмагандай.

— Шу ердаман, ишда!

— Икки кундан буён излайман, кераксан, йўқсан, ё уйингда ишларинг кўпайиб кетдими?

— Йўқ, ота!

— Нима қиласан ёлғонни, мен ҳаммасидан хабардорман, қаердасан?

— Шаҳар бошқармасидагилар чақиртирган экан. Бржезицкий мендан сафар ҳақида ахборот ёзиб беришни сўради, шуни ёзиб бердим, топширдим.

— Нега ўша гапди менга айтмадинг, ёки бойга айтмагин, дедиларми?

— Бой ота, сизни тополмадим, Мирхолиқниям.

— Яхши, нималарни ёздинг, ҳеч бўлмаса менга кўрсатиб ҳам қўймабсан-да!

— Бойга кўрсатамиз, ўзимиз розилигини оламиз, — деди Бржезицкий.

— Тушунарли, умуман сенинг қадам олишларинг сал бошқачароқ бўб қолди, сўрамай йўқолиб қоласан, ё мендан хафамисан? Агар хафа бўсанг, айтиб қўя қол.

— Нега хафа бўлай, бой ота?

— Бу даргоҳда ҳозирча борман. Бу ерда менинг розилигимсиз ҳеч нарса нари-бери бўмаслиги даркор, билдингми?!

— Кечирасиз, бой ота!

— Кечирим сўраш билан иш битмайди. Боравер э, ўша сени ўргатган устозингдан!

Тимофеев бойнинг ҳузуридан аранг қутилиб чиқди. «Ҳайдаб юборса-я, унда нима қиламан, бошлаган ишларим-чи?»

Эртасига Миркомилбой Мирхолиққа энг зарур ишларни тайинлаб, хотинлари ва болалари билан хайрлашаётиб: «Фарғонадан сизларга нима олиб келай?» деб ҳазиллашди. Хотинлари: «Эсон-омон бориб келсангиз, биз учун бундан каттароқ совға йўқ» дейишди.

Бу гап бир жиҳатдан бойнинг кўнглини тоғдай кўтарган бўлса, иккинчи томондан юрак-бағрини эзиб юборди...

Ўрис шофёр бола енгил машинани қувиб, ҳайдаб белгиланган вақтидан ярим соат олдин Фарғонага етказиб келди. Генерал-губернатор жаноблари маҳкамаси ёнида тўхтади. Бундай машинани биринчи кўраётган фарғоналиклар унинг атрофида гирди-капалак бўлишиб томоша қилишди. Ҳар ким ўзича машинанинг таъриф-тавсифини қотирарди.

Миркомилбой роса соат ўн бўлганида Гиппиус ҳузурга кириб борди.

— Келдиларми, бой ота?

— Айтган вақтингизга етиб келдик.

— Жуда яхши, тушунтириш тайёрами?

— Албатта! — Миркомилбой қора қайиш сумкаси-дан уч нусхада машинка қилинган тушунтириш хатини узатди.

Гиппиус хатни кўриб юзлари ёришгандай бўлди:

— Раҳмат, ҳатто печатлатиб келибсиз, бизга иш қолдирмапсиз. Рухсат берсангиз мен бир ўқиб чиқай, кейин гаплашамиз, сиз қабулхонага чиқиб, ўтириб турунг, — деди. Миркомилбой генерал айтганларини сўзсиз бажарди.

Бир соатлардан кейин губернатор Миркомилбойни хонасига таклиф этди.

— Ҳаммаси шуми, бирон нарса эсдан чиқиб қолмадими, ҳеч нарса қўшмайсизми, машинада келдигизми?

— Менимча эсдан чиққани йўқ, машинада келдим, ҳайдовчи йигит ташқарида кутиб турипти.

— Жуда яхши, унда йўлга чиқсак бўлаверар экан-да. Тошкентга неча соатда етарканмиз?

— Бунисини билмайман.

— Яхши, сиз яна озгина чиқиб турунг, ҳозир мен бир телефонлашадиган ишларим бор. Кейин кетсак-кетаверамиз.

— Биз билан яна иккита йигит бор, ола кетсак қаршимасмиз?

— Бўлаверади, машина кўтаради. Гиппиуснинг «иккита йигит» дегани фуқаро кийимидаги жандарма хонимлари эди.

Олдинда Гиппиус, орқа ўрнида Миркомилбой, унинг икки ёнига худди уни кўриқлаб кетаётгандай ҳалиги икки йигит ўтиришди.

Кўп ўтмай машина кўчаларни чангитиб Қўқон, сўнгра Тошкент йўллари сари елиб югурди...

Тошкентга кечқурун эл ётар пайтига яқин кириб боришди. Туркистон генерал-губернатори маҳкамасига яқинлашган сайин Миркомилбойнинг юрагини аллақандай ваҳималар боса бошлади. «Наҳотки мени ҳозир қамаб қўйишса!».

— Бой, — деди Гиппиус, — энди бироз йигитлар

билан шу ерда кутиб турасиз, мен дарров кириб чиқай, ишқилиб кетиб қолишмадимикан?!

Гиппиус Миркомилбойни ҳар доим «Бой ота» ёки «Миркомилбой» деб мурожаат қиларди. У негадир ҳозир «бой» деб мурожаат этди.

Губернатор машинадан тушиб маҳкамага кириб кетди.

— Йигитлар, бироз оёғимизни ёзиб олайлик, — деди Миркомилбой қўзғалиб. «Қўриқчи» йигитлар бир-бирларига қарашиб олди, сўнгра ёши сал каттароғи:

— Майли, — деди.

Миркомилбой машинадан тушиб қўлларини у ён, бу ёнга ёзиб керишди.

Орадан анча вақт ўтгач, Гиппиус кўринди. У йигитларга қўллари билан ишора қилди. Шунда улар: «Қани олдимизга тушинг, кирар эканмиз» дейишди. Миркомил ҳеч нарса демай олдида, йигитлар эса ортидан юришди. Ичкари киргач, Гиппиус йигитларнинг бирига пичирлаб ниманидир айтди, ўзи эса жандарма кийимидаги ўрис йигитга жамадонини кўтаргизиб қаёққадир кетди. Нотаниш йигит: «Энди бой, бугунча шу ерда меҳмон бўласиз» деди. Миркомилбой: «Тошкентда менинг қадрдонларим кўп. Орифхўжа бойга телефон қилинса, ўзи етиб келади, ҳаммамиз уникига бориб меҳмон бўлсак» демоқчи бўлиб энди лаб жуфтлаган эди, ҳалиги йигит: «Кетдик, олдимизга тушинг» деб бинонинг энг пастки қоронғи хонасига олиб тушди, темир эшикни шарақлатиб очиб, қўполлик билан: «Бугун бой шу хонада ётасиз» деди ва иккинчи йигит эски пахталари тўзиб, титилиб ётган кўрпача ҳамда ичига сомонми, пахтами тикилган болишни узатди, темир эшикни ташқарисидан ёпиб, чиқиб кетди.

Миркомилбой энди қамалганини билди. Тун бўйи ухламай, айби ва гуноҳи нима эканлигини ўйлаб ўйининг охирига етолмади. Яхшиям баъзи ҳужжатларини ўзи билан олган эди. Тушунтириш хатиданам бир нусха бор.

Бирдан машина ва уни ҳайдаб келган ўрис бола эсига тушди. «У нима бўлди, ортига қайтиб кетдимикан?», «Йўқ, машинани маҳкама ҳовлисига тортиб қўйиб, шу ерда ухлаётган бўлса керак, бир кеча, минг кеча бўлмас, худо хоҳласа тонгда юз кўришамиз». Бу хил бир-бирига боғланмайдиган ўй-хаёллар билан бой тонг отқизди. «Бошга тушса кўз тортади». «Вақтики

барманаст» деганларидай таямим билан бамдод намо-
зини қамоқхонада ўқиди.

Соат саккизларда битта тунука идишда сув, нон ва шилдираган суюқдан-суюқ овқат киритишди. Буниси-
гаям шукур! Бундан ҳам баттар бўлиши мумкин эди! На чора, тақдир азалда битилган экан, ундан қочиб қутилишнинг иложи йўқ.

Орадан кўп ўтмай темир эшик шарақлаб очилди. Жандарма қиёфасидаги бир ўрис: «Тур кетдик!» деди ва Миркомилбойни олдига солиб бошқа хонага олиб чиқди. «Тергов бошланар экан-да» ўйлади бой. Лекин кутганича бўлиб чиқмади, уни бу ердан бошқа хонага кўчиришди. Бир зум ташқарига чиққанида кўчада на машина, на шофёр ўрис бола кўринди. «Балки губернатор билан Фарғонага қайтиб кетишгандир».

Шу ётганича уч кеча-ю, уч кундуз сўзсиз, сўроқсиз, эшикнинг «тириқ» этишига зор бўлиб ётди. Бой «Тергов қилувчилар ўрганишаётган бўлишса керак, эртами, кечми, барибир сўроқ қилишади, мендан кечирим сўрашиб, албатта қўйиб юборишади», деб ўзига ўзи далда берарди.

Бир ҳафтадан кейин Миркомилбойни Туркистон генерал-губернаторининг буйруғи билан «тош турма»-нинг махсус хоналаридан бирига ўтказди. «Хайрият энди тергов бошланади», деб ўйлади Миркомил, бироқ ишлари юришавермади».

Бир куни қамоқхона назоратчиси бойни ҳақорат қилди. «Сен овқатти сарасини еб ўргангансан, энди бунақасини татиб кўр-чи, золим бой». Миркомилбой бу ҳақоратларга чидамади ва болахонадор қилиб она-сини қўшиб сўқди.

Қамоқхона назоратчиси ўз бошлиғига Миркомил устидан шикоят қилди. «Жиноятчи»дан сўралганда у «ҳа, сўқдим», нега мени ҳақорат қилди» деб жавоб берди. Шу баҳона Миркомилбой уч кун очик ҳавода сайр қилдиришдан, икки кунлик овқатдан, уч кунгача яқинлари билан учрашувлардан маҳрум этилди.

Дастлаб Мелников деган терговчи унга ўзини таништириб, «бутундан бошлаб мен сиз билан ишлайман, тергов олиб бораман» деди. Тергов вақтида Сологуб, собиқ уезд-шаҳар бош терговчиси Зверовлар қатнашдилар. Албатта, уларни кўпроқ Миркомилбойнинг Англия, Франция, Олмония, Туркия сафарлари чоғларида қилган ишлари қизиқтирди. Миркомил эса: «Мен

сафар таассуротларимда ҳаммасини батафсил ёзиб, қўл қўйиб берганман. Унга ҳеч нарса қўшолмайман» деб гапни тутатиб қўйди.

Шундан кейин терговчилар хизмат юзасидан бўладиган майда-чуйда гаплар, Миркомилбойнинг одамларни бекордан-бекорга калтаклашлари, ҳатто ўз ертўласига қамаб қўйишлари, Андижонда ноқонуний қурилишлар бошлагани, император жаноби олийлари ҳақида тўй-маъракаларда ҳар хил гаплар тарқатиб юрганлари, Дукчи эшон қўзғолонига ҳомийлик қилгани, ўрис халқини ёмон кўриши, миллатнинг мустақиллиги йўлида, истиқлол деб курашаётгани, Андижон зилзиласида император жаноблари шаънига бўлмагур гапларни тарқатиб, «оқпошшо бошпанасиз қолган халққа ёрдам кўрсатмаганлари ҳақида» деганларини сўрашди. Миркомил саволларга улар кутганидан ҳам аъло даражада аниқ жавоб берди. Айрим мантиқсиз саволларга эса рад жавоби қайтарди.

Тергов жуда қизғин кетар, терговчининг: «оқловчи олиши мумкин»лиги ҳақидаги гапига жуда қисқа ва лўнда қилиб «керак эмас» деб қўя қолди. Бу орада Туркистон генерал-губернатори махсус жандармага бўлим бошлиғи Соттарий эксперт-тиломочлар Мамед Рашидов, Одил Мамедов, Ҳасан Хусановлар иштирокида Миркомилбой оқпошшо ҳазратлари шаънига айтилган «пошшо бўлсаям кофир-кофирда, ўрисларни кўргани кўзи йўқ, ўрислар босиб олгач аҳволимиз танг бўлди, тилимизни таҳқирлашяпти. Англия, Франция мамлакатларида буюк Туронни ўрислардан халос этишга кўмак сўрагани ва ҳоказолар ҳақидаги саволларга қониқарли жавоблар қайтарди.

Миркомилбой ўғли Мирхолиққа хат ёзиш ва уни жўнатиш ҳақида «тош турма» бошлиғининг рухсатини олди. Мактуб Миркомилбойнинг ўз қўли билан араб ёзувига кўчирилиши шарт, шундай қилинмаса икки дунёда ҳам ташқарига чиқарилмайди. Мактубни Миркомилбойнинг ҳамхонаси император жанобларини ҳақорат қилган ўта хавfli жиноятчи рус миллатига мансуб саратовлик Виктор Простомолото айтиб туриб, ёздирди.

Жуда кўп мактублар Мирхолиқнинг қўлига бориб етмади. Мана ўшандай қалам билан ёзилган мактублардан бири. Бу мактуб ҳам ўғлига бориб етган-етма-

гани маълум эмас. Биз ана шу хатнинг тўла матнини эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз:

«Қадрли ўғлим Мирхолиқ! Мен ўз қўлим билан қаламда ёзган махфий хатимни олдингми? Шу вақтга қадар хатимга жавоб йўқлигидан хавотирдаман. Агар олган бўлсанг, нега сўраган нарсаларимни юбормаяпсан. Хатимни танийсан, ҳеч қандай шубҳаларга борма.

Мен сени тушунмаяпман, бирорта хатимга жавоб қилмаяпсан ёки менинг қамоқда қолишимни истайсанми? 23 октябрдаги хатимга ҳамма нарсаларни ёзган эдим. Ана шуларни уюштир, жўнат, акс ҳолда бу ғурбатхонадан мени чиқармайдиганга ўхшайдилар.

15 ноябргача посылка жўнат. Мен сенга ниманики илтимос қилсам, барчасини бажар, ўғлим!

Агар ўша қаламга ўз қўлим билан ёзилган хатимни олмаган бўлсанг, телеграмма орқали хабар бер.

Кўп хат ёздим, наздимда мактубларим юборилмаётганга ўхшайди, ўзинг биласан. Тошкент вилоят қамоқхонаси менинг номимга бирорта хат ёки посылка олгани йўқ. Мен буни текширтирдим.

Ушбу хатим ҳам махфий бўлиб қалам билан ёзилган. Ўқиб чиқиб дарҳол йиртиб ташла. Агар ўқий олмасанг уни сутга солиб ҳўлла, шунда бемалол ўқишинг мумкин.

Яна такрор айтаман, ўша қалам билан 23 октябрда ёзилган хатда кўрсатилган нарсаларни бажар.

Оналарингга, қизларимга ва барчангизга, дўстларга, содиқ хизматчиларга мендан кўпдан-кўп салом айтгин. Кўришгунча хайр.

Салом билан сенинг жафокаш отанг Миркомил.

26 ноябрь 1915 йил.

Ушбу тарихий мактуб сақланиб қолинишининг ўз тарихи бор. Хатни эсингизда бўлса керак саратовлик хавфли жиноятчи Виктор Простомолотов — Григорий Фирсов қўли билан рус ҳарфида кўчириб ёзган. Ана шу «хизмати учун» «Простомолотовнинг қамоқ муддати узайтирилди ва Тошкент турмасидан бошқа қамоқда кўчирилди.

Қизифи шундаки, 5504 сонли 27 ноябрь 1915 йили подполковник Соттарий имзоси билан Саратов қамоқхонасининг бошлиғига юборилган ўта махфий хатда Виктор Простомолотов аввал ҳам шу хил ишлар би-

лан машғул бўлган ва бўлмаганлиги ҳақида ёзиб юборилиши сўралган.

Миркомилбой — Англия, Франция, Олмония, Туркия разведкасининг агенти деган гап тарқатишиб, бунга ҳатто император жанобларини ҳам ишонтиришга муваффақ бўлишганди. Энди гап ўша асосланмаган, фақат ифво-бўхтонларни исботлашга боғлиқ бўлиб қолди. Буни асосламоқ учун Миркомилбой билан сафарда бирга бўлган кишиларни ишга солиш, уларни кўрқитиш, калтаклаш, мажбур қилиб ёздириб олиш йўли билан папкаларни семиртириш керак эди. Шундай қилинди. Кўп ўтмай Ёқуббек хўжа, Тимофеев, Убайдулла ва Махсумлар ҳам қамоққа олинди. Буларнинг ичида Александр Андреевич Тимофеев биринчи бўлиб Миркомилбойга ташланди, бўлмаган ишларни ҳам бўлди деб ёзиб берди. Шаҳар-уезди бошлиғи Бржезицкий билан аввалдан тил бириктириб ўзининг «хуфиёна» ишлари билан жандармага яқиндан ёрдам берди. Тимофеев қамоқда ҳамхона дўстларини сотди. Бржезицкийга садоқатли қулвачча сифатида кўмаклашди.

Миркомилбойнинг Санкт-Петербургдаги олтин дўкони, Лондондаги «Жеймс-Миркомилбой» қўшма банки, узоқ муддатга тузилган шартномалар, англиялик ҳамкасби Глей Жеймс томонидан совға қилинган енгил автомашинага алоҳида урғу берилди. Қайси мамлакатда бўлмасин, ҳамма ерда «чириб бораётган Россия ва унинг охириги кунлари яқинлашаётгани, император жаноблари шаънига айтилган ножўя гаплари ҳақида далилу ашёлар билан кўрсатмалар берди.

Миркомилбой генерал Сандорсга Истамбул шаҳридаги катта меҳмонхона ҳовлисида ўз чўнтагидан 2 та ҳарбий пароходга етадиган пул берганини, Андижонга қайтиб боргач, яна керак бўлса халқ орасида юриб маблағ тўплаб Туркияга жўнатиш ҳақида ваъда берганини айтди. «Миш-миш»чилар гапи бўйича кўрсатма берган Тимофеевга баъзи иродаси бўшроқ кимсалар ҳам қўшилишиб кетишди.

«Миркомилбой чет эл разведкасининг агенти эмиш», «унинг сафардошлари улуғ Россия ҳамда оқпошпонинг душмани эмиш», «уларнинг барчаси қамоққа олинганмиш», «Миркомилбой Тошкентда, бошқалар Андижон, Фарғона қамоқхоналарида ётишган эмиш» деган хилма-хил «миш-миш»лар кирмаган ҳовли, эшитмаган қулоқ қолмади.

Андижоннинг менман деган бойлари, тадбиркорлари бугун қамоқхоналарда ётишибди. Албатта, бу кўнгилсиз воқеа халқ орасида норозиликлар келтириб чиқариши аниқ. Қамалганларнинг қариндош-уруғлари кўлларида келган барча воситаларни ишга солишиб маҳбусларни озод этишга уринишмоқда.

Афсуски, Миркомилнинг олдига кириш қатъий тақиқланган. Шу вақтгача на Мирхолиқ ва на бошқалар бой билан учраша олди.

Ниҳоят, Мирхолиқнинг қайнотаси бутун авлод-аждоди зодагон ўтган Иброҳим Асфандиёрович Чанишев Туркистон генерал-губернатори махсус ишлар бўлими бошлиғига ариза ёзиб, уч ойдан буён қамоқда ётган қудаси билан учрашишга рухсат сўради.

Чанишевнинг бу аризаси оқибатсиз қолдирилмади. Миркомилбой бир неча дақиқа Чанишев билан учрашди. Шунда бой ўғлига ёзган хатларига жавоб олмагани ҳақида куйиниб гапирди. Аслида унинг хатлари қамоқдан ташқарига чиқарилмаган эди. Қамоқдан озод қилиш учун 100 минг сўм пул кераклиги ҳақида ҳам гап бўлди. Чанишев учрашувдан кейин бу масалаларга ҳамма қариндошлар тенг киришди. Мирхолиқ одамларнинг гувоҳлигида тегишли маҳкамага 50 минг сўм пул тошпирди. Отаси тамоман қутилиб чиққандан кейин қолган қисмини ҳам беришга ваъда қилди. Шуниси характерлики, Миркомилбойни «Халқаро разведканинг агенти» деб расмийлаштирилган ҳужжатларнинг барчаси сохта, асоссиз эди.

Шаҳар бошқармаси бошлиғи Бржезицкийнинг уйда кейинги уч-тўрт ой ичида тинчлик йўқолди.

Бржезицкий билан унинг севимли рафиқаси Тамара Сергеевна ўртасида совуқлик пайдо бўлди. Тамара Сергеевна эрига:

— Агар битта маҳбусни озод этолмасанг, нима қиласан бу вазифада ишлаб, — деди.

— Сен рус, у сарт, мен ўртага тушсам одамлар нима дейди?

— Одамлар билан ишим йўқ, Убай ака, энг аввало, менинг устозим. У кишидан мен инглизчани ўрганяпман. Мана уч ойдан буён машғулотларим тўхтаб қолди.

— Яхши, — деди полковник, — мен сенга бошқа ўқитувчи топиб, ёллаб бераман. Ахир, у жиноятчи, тушун.

— Бекор айгибсан, у киши маданиятли, ўқимишли, қанақасига жиноятчи, чет эл разведкасининг агенти бўлсин. Мен Миркомилбой ҳақида ҳам шундай фикр-даман. Миркомилбойнинг пули, моли бор. У ҳар қандай темир панжараларни ҳам синдириб чиқиб кета олади. Аммо менинг шўрлик устозим-чи, бунга қодир эмас, шунинг учун сен ва мен унга ёрдам беришимиз керак.

— Тамара тушун, бу менинг қўлимдан келмайди. Уларнинг барчаси хавфли, давлат жиноятчилари ўртасига тушмоқ улар билан бирга бу ишларга шерик бўлмоқ деган гап.

Миркомилбой мендан олдин «Анджон уезд-шаҳар бошқармаси бошлиғи бўлиб ишлаган полковник Ивановнинг ишдан кетишига мен сабабчиман, у лўттибоз, қўлидан иш келмайдиган, порахўр одам эди, мен уни катталарга болаб сотдим. Шундан кейин ишдан қувилди», деган эмиш.

— Демак, бу амалга ўтишинга катта ҳисса қўшган одамни сен қувғин қилдирыпсан, бу кўрнамаклик эмасми? Сен унга ёрдам беришинг, қўллаб-қувватлашинг лозим экан-ку!

— Энди кеч бўлди. Аллақачон «чет эл разведкасининг агенти» деган тамға унинг нақ пешонасига урилди. Энди уни ҳеч ким ўчира олмайди.

— Азизим, агар мен билан яшамоқчи бўлсанг, марҳамат қилиб Убай акага ёрдам бер, уни қамоқдан чиқар.

— Агар ёрдам беролмасам-чи?

— Унда менга жавоб бер. Мен хотинини менсимайдиган, хизматни ҳамма нарсадан устун қўядиган сендай эркак билан яшай олмайман.

— Тамара Сергеевна, иложим йўқ. Агар сен айтгандай қилмоқчи бўлсам, барча ҳужжатларни қайтадан ёзиб чиқиш керак.

— Нима қилти, истасанг мана мен ҳам кўмаклашаман. Азизим, ёрдам бер, уни қутқазиб олайлик! — деди эрининг бўйнидан кучоқлаб эркаланиб, — сенга нима деган гап. Кел, бир яхшилик қил, жонгинам, ўтиниб сўрайман.

— Очиқ ваъда беролмайман-у, лекин ҳаракат қилиб кўраман. Бунча сен ўша Убайдуллани тилдан туширмай қолдинг, ўртаҳарингда бирон сир йўқми?

— Азизим, қўйсангчи, бу рашкми? У ахир қўйдаи

қўрқоқ одам. У билан мени яқинлаштирган нарсани ўзинг яхши биласан, яна такрорлайми?

— Ҳар ҳолда айтиб қўйдим-да. У сарт бўлса ҳам чиройли, ёш, гапга чечан, тилни билади.

— Жоним, яна битта, сўнги илтимос. Убай ака Андижон қамоқхонасида эмиш, рухсат бер, уни кўриб қўй. Мен сенинг хотининг эканлигимни миршаблар қаёқдан билсин?! Ҳар ҳолда устозим, эрта-индин қамоқдан чиқади, уялиб юрмайин. Ҳеч бўлмаса, беш дақиқага рухсатнома олиб бер?!

— Бржезицкийнинг хотини қамоқхонада юрибди, деган иснодларга қолдирма, Тамара, тушун?!

— Айтдим-ку, улар мени танймайди. Рухсатномани Бржезицкая номига эмас, Иванова, Петрова номига ёзсин, бунинг аҳамияти йўқ-ку! Агар мендан рашк қилаётган ёки шубҳаланаётган бўлсанг, майлига, ўзинг олиб борсанг, яна яхши.

— Энди шу етмаётган эди, — деди полковник.

— Жоним, шу бугуноқ озгина иссиқ овқат қилиб, дарров физиллаб бориб кела қолай. Рухсат олиб бер, илтимос!

— Майли розиман, фақат мени шарманда қилмасанг бўлди. Эртага эрталаб рухсатнома жўнатвораман, иш вақтида бориб кел. Аммо соқчилар билан алжи-рашма, бўлдимиз энди.

— Бўлди жоним, ҳаммаси учун катта раҳмат!..

* * *

Англия, Франция, Германия, Туркияда чиқадиган барча газеталар ва журналларда бирин-кетин «Миркомилбойга озодлик!», «Миркомилбой озод қилинсин!», «Миркомилбой ва унинг сафардошларига озодлик!», «Миркомилбой халқаро разведка агенти эмас!» деган сарлавҳалар остида қатор мақолалар берила бошланди. Мақолаларда ўзбек халқининг асил фарзанди, иқтидорли савдогар Миркомилбой Мирмўминбоев тадбиркор савдогар, ишбилармон, банкир, йирик иқтисодчи, сайёҳ сифатида хорижий элларда ҳамкасблари билан олиб борган ишлари ҳақида ёздилар. Шахсан Миркомилбойнинг ташаббуси билан Лондонда ташкил топган жаҳон савдогарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш уюшмаси номидан Англия марказий банки ҳамда Лондонда ташкил топган «Миркомилбой-Жеймс» қўшма

миллий банкининг бош директори Глей Жеймснинг Миркомилбой «Халқаро разведка агенти» деб қамаб қўйилишига қарши норозилик ҳамда унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, зудлик билан озод этилишини сўраб жаҳон савдогарларига мурожаати ҳамма-нинг диққат-эътиборини қаратди.

Худди шу мазмундаги норозилик чиқишлари Германия, Франция, Туркия ва бошқа мамлакатлар савдогарларини ҳам оёққа турғизди. Миркомилбой ва унинг шериклари озод этилиши ҳақида жаҳон савдогарлари имзо тўплашни ташкил этдилар. Кейинчалик бошқа йирик мамлакатлар ҳам бу ишга фаол иштирок этишди.

Англиялик Глей Жеймс, франциялик Шарл Пиъер ўз ҳамкасблари Миркомилбой ва унинг шерикларини халқаро ташкилотлар орқали ўз мамлакатларига таклиф этишди.

Миркомилбой ва унинг шерикларини озод этишдан бошқа йўл қолмагач, чор жандарми Миркомилбойни Москванинг «Варварьевск уголок» деган чекка жойга бир йилга сургун қилишга мажбур бўлди.

«Варварьевск уголок»да Миркомилбой бир йил назоратда яшади. Жаҳон савдогарларининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро уюшмаси ёрдами билан бу жойда у дала ҳовли қурди. Ҳали-ҳали Москванинг бир четида бунёд этилган бу кошона «Миркомилбой дала ҳовлиси» номи билан юритилиб келинади.

Глей Жеймс ва Шарл Пиъер жаноблари таклифларига Миркомилбойнинг ўзи мактуб ёзиб раддия билдирди...

Уезд-шаҳар бошқармасининг бошлиғи Бржезицкий жанобларининг хотинлари Тамара Сергеевна хонимнинг ёрдами билан инглиз тили ўқитувчиси Убайдулла хўжа ҳаммадан олдин қамоқдан озод этилди. У ўшандан буён Тамара Сергеевнага инглиз тилини «ўргатмоқда».

Бой ёшлигидан падари бузруквори Мирмўминбойнинг: «дўстга хор, душманга зор бўлма, қасд қилганлар паст бўлсин, ер билан яксон бўлсин» деган дуоларини кўп олган эди. Ўша дуоларнинг самараси ўлароқ Миркомилбой ҳам бугун озод қилинди. Балки у кўрган ўша машъум тушнинг таъбири ҳам шу билан ниҳоясига етгандир!

ОЗОДЛИККА НИМА ЕТСИН?

Миркомилбой «Варварьевск уголок»да дала ҳовлиси битгунча турди. Бу орада Лондондан «жаҳон савдогарларининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро уюшмаси» вакиллари «Варварьевск уголок»ни қидириб топиб келишди. Миркомилбой билан учрашиб, суҳбатлашдилар. Унинг банки ҳисоб-китоби ҳақида ахборот беришди.

Ур-йиқит, тўс-тўполон авж олган, Россия ва унинг императори таҳлика остида қолган бир вақтда Туркия, Германия ва жаҳоннинг бошқа мамлакатлари савдогарлари, бойнинг таниш-билишлари, дўстлари Россияга келишди. Миркомилбой билан юз кўришдилар. Туркияликлар Миркомилбойнинг бундан буён Россияда қолиши ва яшаши хавfli эканлигини сезишиб, уни Истамбулга доимий яшаш учун таклиф этишди. Туркия делегацияси аъзоларидан бири бўлган Сандорс жаноблари Анвар пошшонинг ғойибона саломларини етказди ва унинг Туркияга шахсий таклифини ҳам топширди.

— Жаноби Сандорс, — деди Миркомилбой, энг аввало «жаҳон савдогарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро уюшмаси» раҳбарияти ва унинг кўп минг сонли аъзолари, қолаверса, менга ҳамкасб ҳисобланган бутун жаҳон савдогарларидан ғоят хурсандман. Улар менинг ҳақ-ҳуқуқимни ҳимоя қилишди. Мен бундан кейин ҳам ўз нуқтаи назаримда қатъий тураман, халқимнинг фаровон ҳаёти, истиқлоли учун курашавераман.

Энди менинг Туркияга бориб яшашим масаласига келсак, бу асло мумкин эмас, одамнинг онаси ҳам, Ватани ҳам битта бўлади. Киндик қоним тўкилган тупроқ мен учун ҳам она, ҳам Ватанимдир. Ватандан узоқда яшаш нималигини шу «Ваҳшийлар бурчаги»да ҳар куни, ҳар лаҳзада сезиб турибман.

Азизларим, инсон дунёга озод келади, кейинчалик тобелик бошланади. Аммо умрининг охиригача ҳуррият деб, интилиб яшайди. Ҳеч ким Ватандан айри тушмасин, бу дунёда мусофирчиликдан ортиқроқ қийноқ бўмаса керак. Мен кечирган савдолар ҳеч банданинг бошига тушмасин. Туғилган Ватаним икки қадам, аммо боролмайман. Соғинчларимнинг чек-чегараси йўқ. Тўғри, бу «Ваҳшийлар бурчаги»га сизларга ўхшаш

дўстларим, қадрдонларим, ўз оила аъзоларим, ўғил-қизларим йўқлаб келишиб туришибди, бунинг ўзигина етмас экан. Болалигим ўтган гўзал Андижон, унинг боғлари, дарёлари, ариқ бўйларидаги ялпизлари ҳамма-ҳаммаси мен учун бир яхши эртақдай, афсонадай кўзларимга кўринаверади, Ватан соғинчлари деганлари балки шудир.

Чет элик меҳмонлардан бири:

— Жаноби Миркомилбой, сизни «чет эл разведка-сининг агенти» деб қоралашди, энди оқландингизми?— деб сўраб қолди.

Миркомилбой бу расмий саволга жавоб беришдан олдин деди:

— Жаноблар, мен сизлар билан ахборот бериш йиғини ўтказаяётганим йўқ, шу сабабли бундай саволларни бермаслигингизни сўрайман. Мен ўз юртини ҳимоя қилолмай, Россия империясига топшириб қўйган халқнинг фарзандиман, энди эса Россиянинг фуқаросиман, шу сабаб оғзимдан қолипга сиғмайдиган бирон гап чиқиб кетиб, жойим яна ҳибсхона бўлиб қолмасин...

Энди «Миркомилбой халқаро разведканинг агенти», деган тамғага келсак, ҳеч қачон разведка ишларига алоқам бўлган эмас. Чет эл разведкаси ва унинг агенти, деган сўзлар ва шундай касб эгалари борлигини ҳам яқинда эшитдим. Аммо бу касб эгалари нима ишлар билан шуғулланишини ҳанузгача билмайман.

Тергов ҳужжатларида қайта-қайта қайд этилганидек, мен саводи йўқ, ҳеч қаерда ўқимаган омий бир одам қандақасига разведканинг агенти бўлай, бу жуда кулгили гап-ку!

Энг қизиғи шундаки, ўз Ватандошларим орасида ҳам «у агент, у сотқин, у халқига хиёнат қилди, халқни талаб кун кўрди, халқ душмани, Миркомилбойга шафқат йўқ!», «Миркомилбой сутхўр, у зўравон!» каби фақат туҳматлардан иборат гапларни тўқиб, қоғозларни тўлдириб кўрсатма берган ва бераётган ночор кишиларга раҳмим келади. Ундайлар бу хатти-ҳаракатларини фақат кун кўриш ва яшаш учун қилмоқдалар, деб тушунаман. Улар бир куни ўзларининг бу хатти-ҳаракатларидан кўп пушаймон бўладилар. Улар халқи, юрти олдида бош кўтаролмай қоладилар. Аммо мен ўшанда ҳам уларни асло-асло айбламайман, бошда айт-

ганимдек, улар фақат амал-мартаба деб, тирикчилик деб шу ишларга қўл урмоқдалар...

«Варварьевск уголок»да Миркомилбой билан ўтказилган бу кичик дийдорлашув маросимида савдогарлар, журналистлар, турли партияларнинг вакиллари ҳам қатнашдилар. Улар ўз Ватанларига қайтиб боргач, Миркомилбойнинг жасурлиги, оила аъзолари ҳақида кўплаб ёзишди.

Миркомилбой Москвага сургун қилинганча, у ётган «Тош тўрма» ҳибсхонасида сочилиб ётган қоғозларгача қамоқхона бошлиғининг буйруғи билан териб олинди. Ушбу қоғозларда арабча ҳарфда Миркомилбойнинг ўз қўли билан алланарсалар битилган эди. Ҳибсхона эксперт-таржимонлари Мамедов, Ҳусайнов ва Ўраловлар ушбу хатларни ўқиб, оққа кўчириб чиқдилар.

Келинг, ана шу кўчирмалардан баъзиларини бир-галашиб ўқиб чиқайлик ва мағзини чақайлик.

* * *

«Жанобир прокурор! Мен айбдор эмасман, адолат қилинг. Кўрсатмаларнинг деярли барчаси тухмат, бўҳтон.

Нима истасангиз тайёрман, фақат мени озод этинг!»

* * *

«Мен сутхўр эмасман, йиқилганларни доим турғашга, синиб бораётган савдогарларни қўллашга ҳаракат қилдим».

* * *

«Мирхоликни чақирингиз, дарҳол етиб келсин. Қалам билан ёзилган хатларимга жавоб йўқ».

* * *

«Мен дўкондорларнинг майда-чуйда ишлари билан шуғулланган эмасман. Бу ҳақда дўкондор Абдуваҳобнинг ўғли, ёш дўкондор Абдуғофурбек Орзиқулбеков, Собирбойвачча Муҳаммадисабоевлар гувоҳликка ўтиши мумкин».

* * *

«Нуъмон ва Шокир нотўғри кўрсатма беришди. Менда ҳеч қандай варақа бўлган эмас. Улар хуфиялар

эканлар. Менинг иш столим устида ўрисларга қарши Турк тилида Қўқонда чоп этилган варақаларни кўрган эканлар, нега ўша вақтдаёқ полицияни огоҳлантиришмади».

* * *

«Қизларим Зухраҳон, Адолатхон, Хосиятхон, Иноятхон! Оталарингиз ҳалол одам бўлган. Сизларни жонимдан ортиқ севардим.

Ўғилларим Мирхолиқ, Мирҳошим, Мирмақсуд, Миррахим! Мен хиёнатчи эмасман. Сизларни фақат ҳалол меҳнатим, ҳалол ақчам билан кўрқмас, дадил йигитлар қилиб ўстирдим, ўқитдим. Ҳалол бўлингиз. Ўшанда ҳеч қачон қаддингиз букилмайти дард қолмайсиз!»

* * *

«Ўғлим Мирхолиқ, жойинг жаннатда бўлгур отам Мирмўминбой ҳожи Макка ва Мадинада така қурдириш ниятида менга васият қилиб, ўттиз минг тилло қолдирган эдилар. Ўша ишнинг уддасидан чиқолмадим.

Ўғлим, васиятим шу: бу иншоотни қурдириш илоҳо сенга насиб этган бўлсин».

* * *

«Мен отам ва бобом Мирмўминбой ҳожи, Мирнодирбой ҳожилар каби ҳаж қилишни орзу қилган эдим. Бир неча бор отландим. Насиб қилмаган экан, боролмадим. Бу менинг армоним.

Жидда шахригача бордим. Бундай сафарларда фақат ҳалол пул бўлиши керак. Ўрислар юртимизга келгандан кейин ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Пулнинг қайси бири ҳалол-у, қайси бири ҳаром эканлигини билолмай доғдаман.

Жидда шахрида ўн кун турдим. Иккита кемада келаётган юкларим орасида отам раҳматлидан қолган ўттиз минг тилла васият қилинган мерос пули ҳам бор эди.

Фурсат ўтиб борапти. Кема келавермади. Жиддалиқ дўстлар иззат-икромимни жойига қўйишди, бирга ҳажга боришни, пул ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмаслигини айтишди. Бироқ ўзгаларнинг ақча-

лари ила ҳажга борсам, бу мендай бадавлат одам учун уят-ку!

Худо насиб этса бошқа сафар келаман дедим-да, Жиддаи Муборақдан ортимга қайтдим. Мен Қизил денгиздан ўтгач, кема Жиддага етиб борибди. Шундай қилиб ҳажга бориш насиб этмади.

Сен эҳсонли, оқибатли бўл, мен орзу қилиб етолмаган яхши кунларга ет!»

* * *

«Мени ким нима деса десин, лекин ҳеч қачон юртга, дўстларимга, оиламга хиёнат қилган эмасман. Менинг фарзандларим ҳам шундай бўлишини жуда-жуда истаيمان».

* * *

«Оғир тошга тошқин ҳам, шошқин ҳам кор қилмагай. Аммо арзимас бир ҳаром томчи тошни ёриб юбориши мумкин».

* * *

«Ўзбек деҳқонига ҳеч ким халақит бермаса, тек қўйса, ана-мана дегунча ҳар бир ўзбекнинг остонасигача тиллодан бўлиб кетади. Афсуски, меҳнат бизга-ю, тиллоси бошқаларнинг хазиналарига қуйиляпти».

* * *

«Қамоқда ҳамма нарсани таъқиқлаш, ман этиш, чегаралаб қўйиш мумкин. Фақат бир нарсани — худо берган ўйни, хаёлни ҳеч ким тақиқлай олмас экан».

Ўғилларим ва набираларим, билиб қўйинг: Агар мен дунёдан ўтиб кетсам, менинг энг яқин дўстларимни йўқлаб туринг. Булар жуда кўп, шулардан баъзиларини ёзпман: Ёқуббек, Орифбой, Асқар, Убайдулла, Назарқуламин, Ўринбой саркор, Ниёзмат саркор, Аҳмадбек ҳожи, Мусабек ҳожи, Маҳмудалибой, Тўхтабой, Султонхон тўралар».

* * *

«Хушомадни бандасига эмас, худога қилган маъқул».

* * *

«Бекордан топилган пул бекорга кетади».

* * *

«Бу дунёда мард мардни, номард номардни ҳимоя қилади. Ҳеч қачон мардни номард ҳимоя қилган эмас».

* * *

«Қадрли дўстлар, ҳамкасблар, охираат дегани охири-оқибат деганидир. Балки бу кунлар менинг охириги оқибатимдир.

* * *

«Ғам-ғуссалар ўткинчи бўлганидек, шодликлар ҳам, байрамлар ҳам ўткинчидир. Қани энди менинг ушбу ҳибсхонадаги кунларим ҳам ўткинчи бўлса, иншооллоҳ шундай бўлиб қолажак».

* * *

«Эр-хотиннинг, хотин эрнинг либосидир. Фарзанд — оиланинг, оила эса бутун бир маҳалланинг либоси ҳисобланади.

Азиз фарзандларим ор-номусимизни сақланг, фурурингизни йўқотманг, меҳнатдан ҳазар қилманг, ҳамиша ўз иззатингизни билинг. Фарзандларингизни, айниқса, қизларингизни сизланг. Шунда маҳалланинг либоси ҳисобланган оилангиз, бутун вилоятнинг чиройи, кўрки бўлиб қолиши мумкин».

* * *

«Агар сен тўплаган мол-мулкдан эл-юрт наф кўрма-са, ўзинг ҳам вақтида фойдаланишни билмасанг, унинг ҳаромлиги шудир».

* * *

«Донишманд депти: егандан кўрқ, тўплагандан кўрқма, тўплаган асраб-авайлаб бир куни ўз қўли билан давлатта топширади, еган эса сингдириб юборади. Шу боис мол-мулкнинг бор экан, ундан эл-юрт наф кўрсин. Савобли-хайрли ишларга сарф қил! Икки дунёнинг обод бўлади.

* * *

«Нортуянинг кўзидай тешикдан кўкка боқиш, ҳибс-хонанинг эмас, осмоннинг эшигини қидириш, токи қоронғи тушгунча қуёш йўлига боқиб соат санаш, мен каби бахтсиз маҳбусларнинг кундалик ишидир. Илоҳо, бундай вазифа душманингга ҳам насиб этмасин».

* * *

«Шоһ-шуҳратим, мол-мулким, мансаб ва молларим, ҳаттоки жисму жоним ҳам ўзимники эмас. Буларнинг барчаси Худоники. Демак, яратганнинг ўзи агар истаса буларни бир лаҳзада олади, истаса беради. Ўз мулки бўлгач, ихтиёр ҳам ўзида-да, азизлар!»

* * *

«Бойликларим, давлатим, балки менинг номим ҳам қолмас. Аммо шоирнинг.

*...Миркомилдан қарзим йўқ,
Ҳамиша гуллим чамбарак!*

деган мисрасидаги «Миркомилдан...» сўзининг ўзи келажакка мендан, менинг кимлигимдан хабар беражак. Шоир ва шеър олдида барча бойликлару мендек бойларга суф!»

* * *

Миркомилбойнинг никоҳида Тўпахон, Энабиби, Ойимнисо, Тожихон исмли хотинлари бўлган. Бу санамларнинг барчаси бир-бирларини отишга ўқи, кўришга кўзи, айтишга сўзи йўқ кундошлардай эмас, улар опа-сингиллардай жуда иноқ, аҳил яшардилар. Тўпахон одоб-ахлоқда, озодалик ва пазандалиқда тенгсиз, Энабиби чеварлиқда, ақл-фаросатда беқиёс, Ойимнисо илму фан, байту ғазалда, нафосат ва азалий санъат ҳисобланмиш дутор чертишда шаҳар аёлларининг барчасидан устун, қўшиқ куйлаганда булбулларни ҳам ром эта оладиган дилбар, энг кичиги Тожихон эса, икки ўрим сочи кўйлаги этагидан бир қарич узун, киприклари қалин, ошпоқ юзларига соя солиб тургувчи, қошлари зулуқдай, овозлари қаймоқдай ёқимли, кўзлари шахло, гўзаллиқда танҳо эдилар.

Миркомилбойнинг хотинлари жасоратда эридан, садоқатда шерлардан қолишмас эдилар.

Не-не бало-офатларга нишон бўлган тўнғич ўғил Мирхолиқнинг онаси Тўпахон кўз очиб кўргани Миркомилбойга ҳужумлар бошланганда хонадонни бошқарди, кундошларининг чеккан изтиробларига шерик бўлди. Энабиби, Ойимнисо, Тожихонларга: «Эрларидай улуғ зот бу дунёда йўқ», деб сабр-қаноатда ҳамиша ибрат бўлишга даъват этди.

Кечки овқатдан кейин тўрт хотин Тўпахоннинг хужрасига жамланишди. Уларнинг ҳар биттаси бир дунё, бир-бирларига айтадиган сиру асрорлари ҳам йўқ эмас.

Хонтахтанинг тўрт томонида чўнқайишиб ўтиришган, пешоналарига оқ шойи дурраларни дол қўндирган тўрт малика, тўрт жувон бир-бирларига ёшли кўзларини тикиб ўтиришибди.

Жимликни ёши эликдан ошиб қолса-да, кўриниши ёш келинчақларни эслатувчи, хипча белига нимчаси, узун, кўркам сочлари ярашиб турган Тўпахон бузиб деди:

— Бойбегимнинг севимли рафиқалари, бу ёруғ дунёга аёл бўлиб келганимиздан, бойбегимиздай одамга хотин бўлганимиздан, қўш-қўш ўғил, қизлик бўлганимиздан хурсандмиз. Бу кунлар ўтиб кетажак. Умрнинг шундай лаҳзалари бўлиши табиий. Сиз билан биз эса ана шу синовларнинг синовларига дош беришимиз керак. Бизлар ўтиб кетгач, номимизни одамлар ҳурмат билан тилга олсинлар, шу боис дадилроқ, бардамроқ бўлишларингиз даркор.

— Тўғри айтдингиз, — деди Энабиби бошидан сирғаниб тушиб кетаётган дуррасини тузатаётиб, — бизлар сабрни улуғ бобомиз Амир Темурнинг рафиқалари Сароймулкхоним — Бибихонимдан ўргансак арзийди.

— Худо бизларни яратганда энг аввало гўзаллик ва ҳаё билан бирга сабр-тоқатни ҳам ҳаммадан кўпроқ берган бўлса ажабмас, — деди Ойимнисахон.

Опалари сўзларини тинглаб, тиззаларини қучоқлаб, хаёл уммонига фарқ бўлиб ўтирган Тожихон бир «ух» тортди-да, ўзига хос майинлик билан деди:

— Опажонлар, сиз билан биз Улуғимизнинг сояларимиз, Соя ўз соҳибининг қуёшли кунларида ҳамиша ёнида бўлади, осмонига булут чиқиши билан кўздан ғойиб бўлади. Бизнинг эса ўша соядан фарқимиз шун-

даки, ҳар қандай шароитда, булутли кунларда ҳам ўз бойбегимизнинг ёнидамиз.

Миркомилбойнинг рафиқалари шу кундан бошлаб ўз ҳужраларида эмас, балки бойнинг кўз очиб кўрган хотинлари Тупахоннинг уйларида қатор жой солишиб, сирлашиб, суҳбатлашиб ётадиган бўлишди. Уларнинг ҳар бири бошларини болишга эмас, совуқ ва қаттиқ тошга кўйишиб ётишар ва тунларни бедор ўтказардилар.

Кундузлар болаларнинг қий-чуви, бойбекларининг йўлларига кўз тикишлар, кўш қанотли дарвозанинг «тиқ» этишига мунтазир боқишлар, кечалари қатор ётишиб, йиғлашиб-сихташлар тақрорланадир.

* * *

Миркомилбой «Варварьевск улоқ»га келгач, эртасигаёқ қўлига белкурак ва арра тутиб ишга чиқиб кетди. Агар бу ерда ўзини бирон юмуш билан овутмасо соғлиғи ёмонлашиб, хароб бўлишини англади. Шу боис назоратчининг буйруғисиз ҳам ишлаб тинмади. Қарағай кесди, қишга ўтин жамғарди. Ўзидан олдинги «хавfli жиноятчи»лар экиб қолдирган картошқаларни ковлади. Омборхонага ташиди, музлаб қолмаслиги учун устини яхшилаб ёпди.

Миркомилбойнинг ушбу хатти-ҳаракатини кўрган полиция назоратчилари ҳам бу оддий меҳнаткаш одамни «қонхўр, муштумзўр бой»га ўхшамаслигини кўришиб ҳайратга тушардилар.

Кўп ўтмай Миркомилбойнинг номини шу ерга сургун қилинган барча «хавfli жиноятчи»лар билишди. Уни эса маҳбусларга бошлиқ этиб тайинлашди.

Шундай қилиб, «Варварьевск улоқ» «Ново-варварьевск»га кейинчалик эса «Дача Миркамиля»га айланган эди.

Миркомилбой Андижондаги «ур-йиқитлар», Бржезицкий ва Тимофеев, қадрдон дўсти Ёқуббек хўжа, ўғли Мирхолиқ ва бошқалар билан хаёлан ҳар куни узоқ-узоқ суҳбатлашарди. Гўё ҳамма тўполонлар тинчигандай эди.

Кунаро олисдан меҳмонлар килиб туришибди. Ёқуббек хўжанинг келганига уч кун бўлди. У Андижонда ўтказилган тергов вақтида айрим ишонган одамларининг «Миркомилбой энди тугади» деб унинг ортидан ифвою бўҳтонлар қилиб юришганини айтди.

— Ўзингизга қандай айб қўйишди, — деди бой.

— Мен сизнинг соянгиз эмишман. Сиз қаерда бўлсангиз, шу ерда эмишман, одамлар бизни жуда ёмон кўрармиш, ўзингизга маълум бўлган баъзилар «ер-сув бойники эмас, биз ишлаб етиштирганимиздан кейин бизники» деб томоғларининг томирлари бўртиб, овозлари бўғилиб, йиртилиб кетгунча бақиршимоқда. Халқ эса бундайларни «сайратма»лар деб аташмоқда. Худойим ана шундай субутсиз номардлардан сақласин. Тузингизни ичиб, тузлуғингизга тупирган, «ислом динини қабул қилдим», деб ҳаммамизни лақиллатган ҳароми кофир Тимофеевни айтмайсизми?

— Нима қилди унга?

— Тимофеев барча ишнинг бошида шекилли?

— Йўғ-э.

— Ҳали кўрасиз.

— Терговда эл кўзига, у-бу деб тургани билан...

— Очиқроқ айтаверинг.

— Биз билан битта ҳибсхонада туради. Орамизда бўлган барча гапларни эртасига терговчидан эшитдик. Охири унинг олдида ҳеч нарса демай қўйдик. Назаримда у терговчининг айғоқчисига ўхшайди.

— Ишонмайман.

— Энди у ёғини ўзингиз биласиз, лекин у барибир сиз билан менга дўстмас.

— У нима қилиб юрибди?

— Ҳозир Мирхолиқнинг пинжига кириб олган.

— Шунақа денг, бек?!

— Ҳа, шундай.

— Убайдулла келувди, ўша кунлари хориждан меҳмонлар бор эди, у билан очилиброқ гаплаша олмадим.

— Хорижликлар «Агар Миркомилни озод қилмасангиз оламга ўт қўйиб юборамиз» — дейишди азаматлар, Улар «ноҳақлик, сизни сургун қилганларнинг ўзлари сургун бўлиши керак» дейишиб, давлат думасигача боришди.

— Комилжон, шундай қилиши керак эди.

— Убайдулла хўжа ҳақида гап бошладингиз-у, индамадингиз?

— Уни ҳаммамиздан олдин ҳибсхонадан чиқаришди, кейин билсак, озод қилган одам Бржезицкийнинг хотини Тамара Сергеевна экан.

— Оҳ шайтон, черт возми? — деди бой.

— Бу хизмталари учун Убайдулла хўжа ҳар куни

Бржезицкийнинг уйига бориб хотинига инглиз тилини ўргатяпти эмиш.

— Орифбой хўжани эшитмадингизми?

— У ҳам чиқди. Энди қачон Андижонга қайтасиз?

— Худо хоҳласа оз қолди. Жуда соғинганман, у ерда қиладиган ишларим кўп. Мирхоликқа қайта-қайта тайинлаган эдим. Фуломжоннинг тўйини ўтказмагандир?!

— Бу ҳақда бир гап бўлувди, Фуломжон бой отам келмагунича тўй бўлмайди, деб унамаяпти.

— Бек, уларга айтинг, мен Андижонга фақат муддатим битгандан кейингина боришга ҳаққим бор. Унгача боролмайман, Мирхоликқа айтинг, мени кутмай ўзингиз бош бўлиб, тўйларини ўтказинглар.

— Ёрқишлоқдаги янги уй ҳам, боғ ҳам уларга, ўша ерда Дехқонали боғбон бағрида яшайверишсин. Худо хоҳласа ўзим боргач, яна қайтадан тўй қилиб берман...

Миркомилбой юртдошлари дунёнинг бир чеккаси бўлган бу қалин ўрмон ва ботқоқ, пашшаларнинг масканини қандай қилиб топиб келаётганига ҳайратланиб деди:

— Ҳар сафар келганлардан сўрайман дейман-у, эсимдан чиқиб қолади, мен-ку ўрмонда пашшалар билан яшашга мажбурман. Нима қиласизлар овора бўлиб. Бу ғурбатхоналарни қандай топасизлар?

— Московга келиб тушишингиз билан навбат кутиб турган қатор извошчилар: «Откуда ты, ўзбек да? — деб сўрайди ва «да» дейишингиз билан «К даче Миркамиля? Садитесь! Я отвезу» дейди-да, қўлингдagi юкларни олиб фойтуннинг орқасига жойлаштира бошлайди. Комилжон бу ерга келганингизга ҳеч қанча бўлмай бутун Московга танилиб кетибсиз, — деди Ёқуббек хўжа.

Миркомилбой ўзига хос оғирлик ва салобат билан мийғида бир кулиб қўйди. Балки бу бандиликнинг бир неча ойдан кейинги биринчи жилмайишидир.

— Комилжон, оғир кунлардан кейин одамга жилмайиш қандай ярашади-а?

— Афсуски, бизнинг замонда савдогарлар учун жилмайиш ҳам қимматга тушаётир. Жуда ҳушёр одамсиз, бек!

— Баъзан одам чин юракдан жилмайганда бутун олам кулиб юборармиш.

— Илойим доим шундай бўсин! Кулгига, озодликка нима етсин!..

Ёқуббек хўжа «Ново Варварьевск»да ўн кундан ортиқ турди. У Миркомилбой билан ёнма-ён жойнамозда туриб намоз ўқиди. Охири кетадиган куни Миркомилбой Ёқуббек хўжага Фуломжон билан Мунисжоннинг никоҳ тўйлари ҳақида қаттиқ тайинлаб, қулоғига алланарсаларни шивирлади.

УЗОҚ КУТИЛГАН ТҶҲ

Ёқуббек хўжа Московдан қайтиб келгач, эртасигаёқ Мирхолиқни қидириб топиб бойнинг саломини топширди ва муҳим гапи борлигини билдирди.

— Отамнинг соғлиқлари яхшими? — деди Мирхолиқ.

— Жуда яхши. «Ново варварьевск» энди «Миркомилбой дачаси» номи билан машҳур бўлиб кетибди. Фақат биз эмас, у ерни чет элик савдогарлар, ишбилармонлар, отангиз Лондонда ташкил этган жаҳон савдогарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро уюшмасининг аъзолари, журналистлар ҳам топиб олишибди. Айтишларича, отангизнинг қадами етган кундан бошлаб «Ново варварьевск»дан меҳмонларнинг кети узилмаётган эмиш. «Бой келди-ю, бу ерга қут келди, барака келди» дейишмоқда маҳаллий халқ.

Отаси гоҳо «бек» деб мурожаат қилгани учунми Мирхолиқ ҳам болалиқдан уни «Бек ака», «Бек амаки» деб ўрганган. Шунинг учун ҳам одати бўйича деди:

— Бек амаки, кечқурун ҳовлига борасизми, ё ўзим ўтайми?

— Гап шундай, эртага ўнларда идорангизга борсам, бўлармикан?

— Жуда соз, унгача ишларни бир ёқлик қилиб, сизни кутаман.

— Келишдик, — деди Ёқуббек хўжа...

Ёқуббек хўжа Андижон кўчаларида бир ўзи ёлғиз кетар экан, дўстининг барча гапларини ўз-ўзича такрорларди: «Фуломжоннинг тўйи, машинани суриштириш, ўрис савдогарлари билан иложи борица алоқа қилмаслик, олдин бирга сафарга чиққанлар билан учрашмаслик, ишчиларнинг маошларини кечиктирмай вақтида бериб туриш ва ҳоказолар».

Қатортерак бўйлаб тош терилган кўчадан кетар

экан, хўтан ариққа етганда ортидан икки от қўшилган извош шарақлаб етиб келди.

— Бек амаки чиқинг, — деди Мирхолиқ извошни тўхтатиб, — ташлаб қўяман.

— Раҳмат, — деди Ёқуббек ва Мирхолиқнинг ёнига ўтирди.

— Сиз кетгандан кейин ҳечам кўнглим тинчимасди. Отам: «Ўғлим, бутунги ишни эртага қолдирма» деганлари эсимга тушиб эртага қолдиришнинг нима кераги бор, деб ҳозир тўғри уйингизга кетаётган эдим. Яхши бўлди, бек амаки, уйга кирамиз, бир пиёла чой устида гаплашсак бўладими?

— Албатта-да, яхши бўлади.

Ёқуббек хўжа Миркомилбойнинг эски шаҳардаги уйига етиб боргунча бир сўз демади. Извошдан тушиб дарвозахонанинг шундоққина ёнгинасидаги дўсти меҳмонларни қабул қиладиган махсус хонага киришди. Мирхолиқ хизматкорларга чой буюрмоқ учун чиқиб кетди.

Ёқуббек бу хонада бир неча ой аввал бўлган. Хона ҳамон ўшандай. Деворда Миркомилнинг зарбоф тўни, ипак салласи, тоқчаларда китоблар, тўрга қоқилган араб гиламининг устида Миркомилбой гоҳида ишдан чарчаб келганда қўлига олиб чертадиган дутори осифлиқ.

Хона соҳиби гўё ҳозир ялтироқ кавушини ташқарига ечиб кириб келаётгандай, Ёқуббек билан одати бўйича ҳазиллашиб Ёқуббек эмас, «Бек» деб мурожаат этишлари қулоғи остида жаранглаётгандай эди.

Кўп ўтмай хонага Мирхолиқ кириб келди.

— Ассалому алайкум, бек амаки, зерикмай ўтирибсизми?

— Ваалайкум ассалом! Қани ука, ўтиринг.

— Ҳозир, ҳозир.

Хизматкор йигит дастурхон олиб кириб ёзди. Нознеъматлар, чой қуйилди. Мирхолиқ нон синдириб, чойнинг олдини ўзига, сўнгра «бек амаки»сига узатди. «Олинг, еб-ичиб ўтиринг» деди, сўнгра отаси ҳақида эшитишни жуда истаб гап очди:

— Московларда об-ҳаво қандай экан?

— Уёқдаям куз, қор йўқ.

— Отам нималарни тайинладилар?

— Отангиз тайинлаган гаплардан энг муҳими, кечиктириб бўлмайдигани шулки, ўзингизга ҳам Фуломжоннинг тўйи ҳақида айтган эканлар. Ўшани қишга

қолдирмай ўтказиб юборишни, тўй бошида туришин-
гизни тайинладилар. Агар Деҳқонали боғбон билан тўй
куни ва юз очди кунини аниқ белгиласаларингиз Ко-
милжон ҳеч кимга билинтирмай Анжанга келиб-кети-
шини ҳам айтдилар. Шунинг учун аввал Деҳқонали
ака билан маслаҳатлашамиз, Фуломжоннинг розилиги-
ни оламиз-да, тўйни бошлаб юборамиз.

— Жуда соз, Деҳқонали амаки ва Фуломжон билан
гаплашиб жавобини эртага ўзингизга айтаман, — деди
Мирхолиқ.

Бундан кейинги суҳбатлар отасининг савдо-тижо-
рат, ишчиларнинг маошларини кечиктирмай бериб бо-
риши хусусида бўлди.

Тўйга алоқадор гапларни мухтасарлаб, уни шанба
ёки якшанба кунга белгилашга қарор қилишди.

Мирхолиқ Ёқуббек амакисини Кўтактегирмондаги
ҳовлисигача пиёда кузатиб қўйиб, сўнгра уйига қай-
тиб келди.

Эртасига Мирхолиқ заводдаги ишларни ташкил этиб
қўйиб, Фуломжоннинг ёнига борди. Фуломжон пешо-
насини танғиб олиб ҳовлидаги майда-чуйда ишларни
қиларди. Мирхолиқни кўриши билан у дарҳол пешо-
насини танғиб олган оқ дуррасини ечиб артинди-да:

— Мирхолиқ ака, ҳуш келибсиз. Московдан, бой
отамдан хат-хабар йўқми, жуда соғиндим, — деб гап
бошлади, — одамлар бориб келишяпти. Жуда хижо-
латдаман, эрта-индин келиб қолсалар нима деган одам
бўламан ака!

— Тўғри айтяпсиз, қани юринг-чи, Фуломжон. Сизда
муҳим гапим бор. Энг аввало, бой отамиз шахсан сиз-
га алоҳида дуои саломлар йўллабдилар.

Кеча бек амакимлар келувдилар. Отам у киши Мос-
ковга бориши билан сизни сўраб, «Ҳалиям тўйларини
ўтказмадиларингизми?» деб хафа бўлибдилар. Энди ука,
қайсарлик қилманг, бўладиган ишни бўлгани яхши, у
томони фотиҳа қилинган, энди тўй қолган холос, мен-
га яқинроқ келинг. Тўй куни, худо хоҳласа отамиз-
нинг ўзлариям келадилар. Бир кунга бўлсаям бораман,
дептилар. Аввал Деҳқонали амакимнинг олдидан ўти-
шим керак эди-ю, мен бир ишни иккита қилмай, деб
ёнингизга келдим. Бундан тўғри Ёрқишлоққа бораман,
истасангиз юринг.

— Йўғ-э, уят бўлади, ака! Ўзингиз бориб келаве-
ринг.

— Демак, розисиз.

— Агар бой отамнинг ўзлари қатнашадиган бўлсалар минг марта розиман, ака!

— Тўхтанг, отамнинг тўйингизда бўлиши ҳақида ҳозирча ҳеч кимга бир нарса деманг, чунки у киши сургундалар, мабодо хуфиялар хабар топгудай бўлса, гап кўпаяди, ҳозирча бу ёғи сир бўлиб турсин, хўпми?

— Хўп бўлади.

— Қолган-қутган гапларни Бек амаким биладилар. Мирғулум ука, менга айтадиган гапларингиз йўқми?

— Ҳозирча йўқ.

— Ҳа, айтгандай, яна отам тўйни Ёрқишлоқда ўтказинглар, мен тўғри Ёрқишлоққа бораман, дептилар.

— Сиз нима десангиз шу. Бой отам қатнашар эканлар, мен эртага тўй десаларингиз ҳам розиман.

Фуломжон ўзида йўқ хурсанд бўлиб Мирхолиқни дарвозагача кузатиб чиқди.

Мирхолиқ Фуломжонни ўз укалари Мирҳошим, Мирмақсуд, Мирраҳимлар қаторида кўради. У ўзича гоҳо уни Мирғулумбой деб эркалатиб ҳам қўярди. Бу эса Фуломжонга жуда ёқарди.

Мирхолиқ пешинга яқин Ёрқишлоққа кириб борди. Эшикни қоқиб чақирган эди, ичкаридан аёл кишининг овози келди.

— Дадам пешин ўқияптилар. Мирхолиқ ака, уйга киринг, Мунисхонман.

— Раҳмат сингилжон, тинч ўтирибсизларми?

— Киринг, ўзлариям бўлиб қолдилар.

Жойнамоз устида ўтирган Дехқонали икки кафтини юзига суртиб жойнамозни йиғиштираркан:

— Ким у? — деди.

— Дада, Мирхолиқ акам келдилар.

— Э-э, Мирхолиқбой, яхши келдиларми? Бой отамдан хабар борми?

— Бор, бек акам Московга борган эдилар. Отам сизга катта дуои салом йўллабдилар, шуни айтгани келувдим.

— Қуллук, қуллук! — деди Дехқонали.

Дехқонали боғбон «бирон гап бўлмаса бой отанинг дуосини шундан шу ёққа келиб айтармиди?» деган хаёлга келди. Бундан ташқари, уч қадам нарида Мунисхон ҳам уларнинг гапларини эшитиб тик турибди. Шунинг учун Дехқонали боғбон Мирхолиқни доим кўрпача тўшалиб турадиган сўричага таклиф этди.

— Қани Мирхолиқбой ука, ўтириб бемалол гап-шайлик.

— Мен дарров чой қўйиб юборай, — деди Муни-схон ва нариги уйга югуриб кириб кетди.

Мирхолиқбой билан Деҳқонали боғбон сўричага ўтиришиб одат бўйича «Омин!» дея кафтларини юзла-рига суртишди.

Ичкаридан дастурхон, у-бу кўтариб чиқиб келаёт-ган қизини кўрган Деҳқонали дарҳол ўрнидан туриб, унга ёрдамлашди. Дастурхон ёзилди. Қанд-қурс, мевачева қўйилди. Гапни яна ёши каттароқ бўлгани учун Деҳқонали бошлади:

— Бой отам келишлари яқинми?

— Иншоолло жуда оз қолди.

— Оғзингизга шакар, айтганингиз келсин.

— Деҳқонали амаки, келишимдан асосий мақсадим нима эканлигини айтиб қўя қолай.

— Майли, майли, қани нондан, мевалардан олиб ўтиринг, ҳозир бир чимдим ош қилдириб юборай, ҳо қизим, Мунисхон, ўргилай қизим, икки ошам ош тай-ёрла, аканг Анжан деган шаҳри азимдан келди, оч ҳам қолгандирлар.

— Деҳқонали амаки шунақа-да, дарров оворагар-чилик бўлади.

— Оворагарчилиги нимаси, ўзимизниям бугун бир ош егимиз келиб турувди, жуда соз бўлди.

— Амаки керак эмасди, ош ейиш бўлса қочмасди. Энди отам айтиб юборган омонат гапни айтсам. У киши ўзи бош қўшган тўйни тезроқ ўтказишни та-йинлабдилар. Отам «тош турма»да ёзган хатларида ҳам бу масалага алоҳида тўхталган эдилар. Мана энди сал мавруди келиб қолди. Хуллас, Мунисхон билан укамиз Миргуломбойнинг тўйларини қишга қолдирмай ўтказишни айтибдилар. Биз ўзимиз келишиб олсак, у ёғини ўртада турувчилар пиширишади. Отам тўй боши этиб Ёқуббек амакимга ваколат берибдилар. Ўзлари эса ун-чалик аниқ бўлмаган хабарларга қараганда ё тўй, ё тўйнинг эртасига юз очдига қатнашар эканлар. «Келинчакнинг қўлларига ош солиш, ун солиш каби маросимларни ўзим олиб бораман» дебдилар. Фақат бир илтимос, отамнинг келиши ва келмаслиги ҳақида гап-сўз ҳозирча бўлиши мумкин эмас. Агар баъзи хуфий-лар бундан хабар топшиса яна ари уяси кўзгалади. Отамнинг сизга топширмақчи бўлган муҳим гапи ва

омонати шу экан. Энди тайёргарлигингизни кўраве-ринг. Элчининг ўзлари — Ёқуббек амаким ҳам бугун-эрта келиб қолсалар керак.

— Мирхолиқбой ука, мени қийин аҳволга солиб қўйяпсиз. Қизимнинг онаси бўмаса, тўй масаласида ота билан ўғил тил топишса бўлади. Аммо, қиз бола билан ота бу хусусда гаплашиш жуда оғир масала экан. «Қизим тўйингни...» дейишим билан қочади ва шўрлик йиғлай бошлайди. У йиғлаганда олам менинг кўзларимга тор бўлиб кетади. Унга билинтирмай мен ҳам боғнинг бир чеккасига бориб роса йиғлаб оламан.

— Деҳқонали амаки, хўп десангиз Ёқуббек амаким билан маслаҳатлашай, балки она ўрнида у кишининг хотинлари Дилоромбону, йигит томонидан менинг ўз онам туришсалар ва улар бир-бирлари билан учра-шиб битмаган барча ишларни охиригача етказишса-лар-да, тўйни бамаслаҳат келаси ойнинг охирларигача қолдирмасак.

— Мирхолиқбой ука, мен розиман, энди қизим билан қандай гаплашаман. Асли хотин ўлгунча, эр ўлса бўларкан.

— Тушунаман. Иложимиз қанча. Ёқуббек амаким мендан кўра тажрибалироқ. Тўйнинг муддати аниқ бир тўхтамга келинган, Московга борувчилардан хабар бе-рамиз ёки телеграмма қиламиз.

Мирхолиқбой ош-сувдан кейин гапни мухтасар қилиб ортига қайтди. Боғбон эса бу гапларни қизига айтолмай изтироб чекмоқда.

Деҳқонали боғбон билан Мирзаали ямоқчининг қизи Турсунойларнинг қовушмоғида Мирмўминбой ҳожининг хизматлари катта бўлган эди.

Мирмўминбой ҳожи уйланишга қурби етмайдиган одамларни ўз ҳомийлигига олар, ҳар йили ўнлаб ана шундай одамларга никоҳ тўйлари қилиб берарди. Деҳқонали билан Турсунойларни уйлаб-жойлагач, ҳар икковини ишга олди. Орадан икки йил ўтгач, Турсуной кўз ёрди. Ҳозир тўйини ўтказишга тараддуд қилаётганимиз Мунисхон дунёга келди.

Турсуной кўп ўтмай иккинчи фарзандга ҳам боши қоронғи бўлди. Бироқ, иккинчи фарзандини туғолмай кўз юмди. Шундай қилиб Деҳқонали икки ёшли қиз-часи, кўзининг оқу қораси, севиқли хотинидан якка-ёлғиз ёдгорлиги Мунисхон билан қолди. Ҳожи бобо-

нинг: «Дунёдан умидинг борми, Деҳқонали уйлан, кейин жуда қийналасан» деган насиҳатларига ҳам қулоқ солмади. Агар ўша вақтда Мирмўминбой ҳожи отанинг айтганларини қилганда, бугунгидай аҳволга тушмаган бўларди.

Муниسخоннинг бўйи чўзила бошлаганда ҳам яна ўша гаплар такрорланди. Деҳқонали севикли қизини ўтай онанинг кўзига қаратмай деб катта хато қилганини энди-энди билипти, билгани билан не фойда?!

Бундай вақтларда ўнта эркакнинг боши бир ерга жам бўлгани билан битта хотиннинг иши қўлларидан келмагай.

Деҳқонали Мирхолиқнинг кеча нима иш билан келгани ҳақида қизига ҳеч нарса демади. Муниسخон ҳам қизиқмади. Эртасига Ёқуббек хўжани кутиб ўтирмасдан бамдод намозидан кейин бир пиёла чой ичдида: «Қизим, мен бир шаҳарга тушиб келай. Ёқуббек амакинг бор-у, ўша йўқлатган эканлар, учраб келай» — деди-да йўрға қашқани эгарлаб йўлга тушди. У йўл-йўлакай Миркомилбойнинг энг яқин ўртоғи, кийиниш-даям, гапиришдаям одамларни ҳайратта солиб чертиб-чертиб юрадиган тақводор бу одам билан олдин учрашган бўлсаям, очилиб-сочилиб гаплашмаган. Шунинг учун сал ўзини ўнғайсизроқ сеза бошлади. Уялиб, андиша қилиб, қимтиниб турадиган бўлса иш битмайди. Бунинг устига «тўйнинг устида ўзингиз турасиз», депти. Миркомилбойнинг ўзи ҳозир шу ерда бўлганида Деҳқоналининг иштирокисиз ҳамма ишлар битган бўларди. Начора, тонгда уни уйидан топади.

Отни елдириб, қамчилаб Андижонга кириб борди. Эски шаҳарнинг кун чиқиш томонига жойлашган Кўтактегирмон маҳалласида яшовчи Ёқуббек хўжанинг уйини сўраб-сўраб топиб борди.

Кўтактегирмон шаҳарнинг энг гавжум, энг машҳур маҳаллаларидан ҳисобланади. Андижоннинг барча бойлари, мансабдорлари, илми, маърифатли кишилари шу маҳаллада туғилиб, эл-юртта танилганлар.

Қўш қанотли нақшиндор дарвоза ёнига бориб «шуми-шумасми» дедими отдан тушмай қамчининг сопи билан дарвозани урди, ҳеч ким овоз бермагач, «Ёқуббек ака!», «Ёқуббек ака!» икки-уч марта такрор чақирди. Ичкаридан эркак кишининг йўталган овози келди. Деҳқонали отдан тушиб уни четроққа, толнинг шохига боғлаб, ўзи дарвоза қаршисига келиб турди.

Қаёққадир боришга ҳозирлик кўрган одамдай чиройли кийинган, қора соқоли ўзига зап ярашган Ёқуббек хўжа чиқиб келди. Дарҳол Дехқоналини таниди:

— Э-э, ўзларими, ассалому алайкум, Дехқонали, ҳозир ҳузурларига кетаётган эдим, қани ичкарига, жуда яхши келибсиз, айти муддао бўлди-да, — деди Ёқуббек хўжа ва кимнидир чақириб отни отхонага олиб бориб боғланишни ва ем беришни тайинлади.

Дехқоналини «хуркитган» бу одам у ўйлагандай кибру ҳаволи эмас, жуда оддий, камтар инсон экан. Олдинда Ёқуббек хўжа, ортида Дехқонали боғбон меҳмонхонага киришди. Хизматкор йигит икковларининг ҳам қўлларига сув қуйди ва сочиқ тутди. Дастурхонга турли ширинликлар олиб чиқилди.

Мирхолиқбойнинг Ёрқишлоққа боргани ҳақида энди гап бошлаган эдики, Ёқуббек хўжа: «Ҳаммасидан хабардорман» деб гапни тугатиб қўйди. Шундан кейин ўртада анча жимлик пайдо бўлди. Кўпни кўрган Ёқуббек хўжадай катта одам ҳам шошилиб хато қилиб қўйганини сезди ва дарҳол гапни гапга улаш учун деди:

— Жуда яхши кепсиз-да! Хўш, қишлоқларда нима гап?

Дехқонали гапдон эмас, у фақат ишни биледи. Агар сўраса жавоб беради, сўрамаса соатлаб ҳам ҳеч нима демай, бировларнинг гапларини маъқуллаб, бошини камирлатиб ўтираверади.

— Қишлоқда нима гап бўларди, меҳнат-да, меҳнат!

— Бу йил у томонларга йўлим тушмади, мева-чевалар яхши бўлганмиди?

— Яхши.

— Мирхолиқ айтгандир.

— Ҳа, айтди, шундай бўлсаям, бек аканинг ўз оғзидан эшитиб келай дедим, айбга буюрмайдилар. Бой отамлар қалай, соғлиқлари жойидами?

— Ҳаммаси яхши, худо хоҳласа, тақдир насибасини у ердан кўтарса, яқинда тамоман қайтиб келсалар ажабмас.

— Илоҳо айтганингиз келсин. Кеча Мирхолиқбой борган эканлар.

— Биз кечқурун учрашдик, Дехқонали сиз ташвишланманг. Қиз томондан менинг заифам, йигит томондан Мирхолиқбойнинг оналари сиз билан биз, ҳаммамиз биргалашиб тўйни ўтказамиз. Ҳисоб-китоб

қилиб якшанба куни борсак, ўтириб кенгашсак, нима бор-у, нима йўқ, анигини билсак, шундан кейин белни маҳкам боғлаб ишга киришсак.

— Ҳаммасини ўзим тайёрлаб қўйгандайман. Яна ким билади. Хотинлар боришсин, кўришсин, ундан кейин камчиликларини айтишса, қиламиз-да бек ака!

— Дехқонали, Комилжоннинг сизга ҳурмати жуда баланд экан, қайта-қайта сўради. Комилжон: «Тўйнинг бошида ўзим турмоқчи эдим, афсуски, шундай бўлиб қолди, бу вазифани сизга топширдим», деб каминага катта ишонч билдирдилар. Келинни Анжадан Ёрқишлоққа тушириб борарканмиз. Сиз қандай фикрдасиз?

— Яхши ўйлабсизлар. Бошим қотаётган эди. Келин-куёв майли икки-уч кун мен билан туришсин, кейинроқ Ҳаканга кўчириб келишса ҳам розиман. Онасининг арвоҳи чирқираб юрмасин.

— Сиз айтганча бўлди, бу ёғини яна кенгашармиз. Тўйга яқинроқ, ўзим Московга бориб Комилжонга бор гапни айтаман.

— Жуда яхши, бизнинг саломларимизни ҳам етказурсиз.

— Албатта-албатта, Дехқонали, энди биз куёв тўра билан ҳам учрашамиз. У кишининг фикрларини ҳам билишимиз керак.

— Ёқуббек ака, бошқа гаплар бўмаса, рухсат берсангиз, мен кетай. Сизни якшанба кутаман.

Ёқуббек хўжа Дехқоналини кўчага кузатиб қўяр экан, йўл-йўлакай тўйга дохил майда-чуйда нарсалар, маҳалла оқсоқоллари, дастурхончи, нонвой, ошпаз, чойпаз, карнайчи, сурнайчи, куёвнакар ва бошқалар ҳақида ўзи нимаики билса ҳаммаси ҳақида битта-битта гапирди. Буларнинг ҳеч бири боғбоннинг қулоғида қолгани йўқ.

Тўй бошлангунча. Бошландими, у ўз-ўзидан юришиб кетаверади. Тўй, никоҳ деган тушунчалар пайдо бўлгандан буён бор гап бу. Лекин ҳеч ким нима учун шундай эканлигини ўйлаб ҳам кўрган эмас. Тўй инсон ҳаётида бир марта бўлади. Ўғилми, қизми, дунёга келган кунидан бошлаб аввал ота-она, кейинчалик қариндош-уруғлар, маҳалла-куй ёшлар ўртасида айтилиб қулоқларга қуйилиб, ҳозирлик кўрилиб, йигитнинг ота-онаси ҳам, қиз томон ҳам сарпо, сеп, уй-жой, хуллас, яшашга шароит яратадилар. Болаларнинг бекаму кўст турмуш қуришлари, ўзларини одамлар қатори тутиб

олишларигача бўлган шарт-шароитларни тахт этадилар.

Юртга ош бериш, дастурхон ёзиш, хайру эҳсон деган бир умрлик ният ўртада туради. Шунинг учун яратганнинг ўзи тўй бошланиши билан нури саховатини, хайру барокатини, омад шаҳодатини тўйхонага тўкиб ташлармиш. Шунинг учун тўй бошланиши билан ўз-ўзидан кемтиклар бут бўлади, камчиликлар тугатилади, ҳатто булутли ҳаволар ҳам юришиб чарақлаб кетармиш.

Донишмандларнинг айтишларича, ҳамма нарсани кечиктириш мумкин. Фақат икки нарсани — буларнинг бири ўлим бўлса, иккинчиси никоҳ тўйларидир. Ҳар иккаласи тўқлик ва очликда, жангу жадалларда, Ватанда ва мусофирликда, асирлик ва тутқунда, баҳор ва қишда, дўл ва селда, ҳатто қамоқ ва ўлим олдида ҳам рўй бериши мумкин. Шу боис одамлар таниса ва танимаса ҳам тўйга деб айтилса кифоя, бу маросимларга ҳеч тортинмай бораверади. Аслида бундай удум инсонларнинг олий фазилати, мусулмончиликнинг дастлабки энг ибратли сифатларидандир.

Тўй олдидан анча борди-келдилар бўлиб ўтди. Фуломжон нима дер эди. У бу кунларни ҳаммадан кўра кўпроқ кутди. Тўй куни ҳам белгиланди. Бу ўртада Ёқуббек хўжа Московга бормоқчи эди. Туркия сафарига бирга бўлган Асқар хўжа Миркомилбойнинг ҳузурига бориб келди. Бой ота «Тўй тантаналарига қатнаша олмасам ҳам юз очди маросимига иншоолло қатнашурман» деб ваъда берибдилар.

Фуломжон ва Мунисхонларнинг тўйлари наинки Ёрқишлоқда, ҳатто ўша атрофдаги Сой бўйи, Оқ бура, Ордай каби қишлоқлар тарихида ҳам бунчалик катта тўй бўлганини одамлар билмайдилар...

Ёрқишлоқда тонгда янграган карнай-сурнайларнинг тўйга чорловчи тантанавор садолари у томони Ўш шаҳри, бу томони Хўжаобод, Қорасув ва Булоқбошиларгача етиб борди.

Ёрқишлоқда қизиқ одатлар бор, энг аввало, тўй қилувчи тўрт томондан тўрттадан ўн олти қишлоққа от қўйиб «Фалончиникига тўйга!» деб кўчама-кўча айтиб чиқади. Тонгда қишлоқнинг энг баланд жойига тўрт томонга тўртта карнайчи, тўрта сурнайчи, тўрта ноғорачини тўрт соат чалдиради. Карнай садосини ва тўй овозасини эшитганларнинг барчаси эрта тонгдан

ошга келаверади. Тўртта қирқ қулоқли катта дошқозонда полов дамланади. Ҳар бир қозонга кам деганда ўн чаксадан, йигирма чаксагача гуруч солинади. Ўнлаб қўчқор, боқилган буқалар ва бир неча отнинг гўштидан қазилар пиширилади. Тўйга келувчиларнинг ҳар бирига биттадан тугун берилиб, тугуннинг ичида албатта тўрт донадан кунжутли ва гўштли нон, ширинлик бўлади.

Тўй бу ерда катталардан кўра кўпроқ болаларники, дейилади. Ҳофизларнинг қўшиқларидан ташқари, масхарабоз, аскиячилар, лофчилар, лаган ўйини, ёғоч оёқ ўйини, қўғирчоқбозлар, калларнинг ўпка уриш ўйинлари, полвонларнинг беллашувлари, қулоқ чўзма, шунингдек, дорбозлар чиқишидан ташқари катта улоқ ҳам берилади. Фолибларга тўй эгасининг эсдалик совгалари топширилади.

Ғулумжон ва Мунисхонларнинг никоҳ тўйларида биз санаб ўтган барча миллий расм-русмлар бўлди. Катта ошга эса қўшни қишлоқлардан ошхўрлар от ва араваларда ёғилиб келишди.

Деҳқонали боғбоннинг дарвозаси ёнида меҳмонларни «келинг-кетинг» деб турувчилар орасида Андижон шаҳрининг менман деган бойлари қўлларини кўксига қўйишиб саф тортиб туришибди. Бу ерда Ёқуббек хўжадан бошқа Убайдулла хўжа, Аҳмадбек ҳожи, Назарқуламин, Асқар хўжа, Мусабек ҳожи, Султонхон Тўра, Миркомилбойнинг катта ўғли Мирҳолиқбой, унинг укалари Мирҳошим, Мирмақсуд ва бошқалар бор эди.

Келинчакни Ёқуббек хўжанинг хотинлари Дилоромбонунинг илтимоси билан Андижон шаҳрининг Кўтактегирмон маҳалласидан Ёрқишлоққа, ўзга уйдан қадрдон уйга тушириб келинадиган бўлган эди. Худди шундай қилинди. Ёқуббек хўжа уйда ҳам кичкина тўй бўлгани йўқ. У меҳмонларни тонгдан то оқшомгача тик туриб кузатди.

Тўй эртақлардагидай ўтди. Келин Андижондан Ёрқишлоққа қўнғироқчалар осилган учқур отлар қўшилган извошларда карнай-сурнайлар ила «Ёр-ёр» айтишиб узатилди. Гапнинг рости бундай тўю томошани Андижонда ҳеч бир бой қилган эмас.

Миркомилбой ҳам, Мирҳолиқбой ҳам Ғулумжонни бекордан Мирғулумбой демаган эканлар. Тўйдан ке-

йин унинг номини ҳамма: Гуломжон деб эмас, «Мир-гуломбой» деб атайдиган бўлиб қолдилар.

Келин-куёв исиріқ ҳиди анқиб турган чимилдикқа киритилди. Барча расм-русумлар ўтди.

Эртасига бўладиган юз очди озгина кечикди.

* * *

Андижон томондан от суриб, извошда икки одам келяпти. Уларнинг бири чарчоқдан пастки ва устки қовоқлари шишиб кетган Ёқуббек хўжа бўлса, иккинчиси қора кўзойнакли оврўпоча кийинган тўладан келган эди. Ҳар ҳолда ҳар иккаласи ҳам ўз ўйи, хаёли билан борарди.

Қўнғироқларини жаранглатиб келаётган извош тўйхона остонасига етгач тўхтади. Биринчи бўлиб Ёқуббек хўжа тушди. У атрофдан Деҳқоналини қидирди, тополмади. «Деҳқонали тоға ҳовлининг бир четидаги кичик хужрада ухляпти» дейишди.

— Боринг, уйғотинг, тез чиқсин, — деди Ёқуббек хўжа ва пешвоз чиққан, шу ерда тунаб қолган хотини Дилоромбону билан сал нарига бориб, алланарсаларни пичирлашиб гаплашди.

Дилоромбону югуриб уйга кириб кетди. Биринчи бўлиб чимилдикқа бош суқиб: «Бой оталарингиз келяптилар, туриб таъзим қилиб, кутиб олинглар!» — деди-да, бахмал ва атлас тўшакчалар, кўрпачаларни тузатиб, устма-уст пар ёстикларни ёнбошлайдиган қилиб қўйди. Келиннинг қўлига соладиган нарсалар ҳамда оталарига тортиқ қилинадиган совғалар ҳам ҳозирланди.

Ёқуббек хўжа уйқисираб кўзларини ишқалаб нариги уйдан чиқиб келган Деҳқонали боғбонга: «Бўлинг, бўлинг, бой ота келдилар, кутиб олинг!» деди. Ҳозир Деҳқонали Ёқуббекнинг нималар деётганини эшитмади, у гаранг кишилардай серрайиб турар эди. «Юринг, олдимга тушинг!» деб амр қилди Ёқуббек хўжа ва қўлидан тутиб уни фойтон томон етаклади. Ҳали айтганимиз қора кўзойнакли, оврўпоча кийинган Миркомилбой извошдан тушиб келди. Кўзларига ишонмаган Деҳқонали ҳайратда. Улар қучоқлашиб кўришдилар:

— Деҳқонали тўй муборак, куёв муборак! Кечроқ бўсяям етиб келдим. Қани тўйхонага, бошланглар, — деди бой.

Дехқонали боғбон Миркомилбой ва Ёқуббек хўжа-ни келин-куёв турган хонага етаклади.

Бахмал устига ёзилган хон атлас поёндозни биринчи бўлиб Миркомилбой босиб: «Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим!» дея ичкари кирди. Чимилдиқ кўтарилган, келин-куёв тўрда кўзларида қилт-қилт ёш ила кўлларини кўксига қўйиб, бой оталарига таъзим қилишиб туришарди.

Бой икки ёшни пешоналаридан ўлди, «муборак, муборак, болаларим, тўйларингизга кечикиброқ келдим, ҳали тўйлар кўп бўлади, ўзим бошида бўламан», — деди ва тўрига, қават-қават тўшалган кўрпачалар устига ўтирди.

Қуръон тиловат қилди, икки ёшга бахт-саодат тилади. Шундан кейин чўнтагидан Москвадан олиб келган ёқут кўзли тилла узукни келинга берди. Дилоромбону тутиб турган кумуш товоқнинг устига: «Бу сенга ўғлим, Мирғулумбой!» деб бир халта тиллани жаранглатиб тўқди. «Сен ҳам худо хоҳласа ўғлингни уйлаганинда шундай қил ва мени эслаб қўй» деди.

Бойнинг марҳаматини кўриб турган қариндош аёллар, Ёқуббек хўжа билан Дехқонали боғбон келиннинг дорга ташланган ва ёйиб қўйилган сепларидан кўзларини узолмас эдилар.

Ҳозир Ёқуббек хўжанинг хотини Дилоромбону Миркомилбойдан ҳам, Дехқонали боғбондан ҳам юзини яширмас, саватларда устма-уст қўйилган келин-куёвнинг бой оталарига аталган совға-саломларини бир-бир кўрсатиб деди:

— Бой отаси энг аввало узоқ Московдан қадр қилиб «Фарзандларимизнинг тўйида қатнашай», деб келганингиз учун қуллуқ! Келинчак аёлнинг ҳар бир гапини маъқуллаб, боши ерга теккунча таъзим қилиб салом берар, Фуломжоннинг ҳозирги аҳволини ёзишга қалам ожиз. У ўзини тута олмас Миркомилбойни қучиб: «Мени кечиринг ота, йўқлаб боролмадим, бахтимизга бор бўлинг ота!» дерди.

Келиннинг атаганлари олдин Миркомилбойга, сўнгра Ёқуббек хўжага ва қудаларга улашилди.

Дилоромбону ёнида турган оппоқ ун тўкилган янги супрани ўртага ёзди.

— Бой ота, ўзингиз келинингизнинг кўлларига ун солиб берасиз?

— Дилором пошшо, Московдан мен шу маросимга

атай қатнашиш учун келдим, — деди ва унни икки қўлида ҳовучлаб келинчакнинг оппоқ, нозик кафтларига солар экан, — қизим, умринг бўйи қўлинг хамир қориш-у, нон ёпишдан, болаларингга кулча пиширишдан чиқмасин деди.

Сўнгра бир товоқ полов келтирилди, ундан бир ошам олди-да, яна келиннинг қўлларига ҳовучлаб сола бошлади: «Болам, ўргилай, қизим, қўлларинг ош дамлашдан чарчамасин, ҳаётларинг доим половдай лаззатли ва иссиқ бўлсин! Сен тайёрлаган ошдан хонадонинг барака топсин, болаларинг ошхўр бўсин» деди ва ёғли қўлларини ҳозиргина тортиқ қилган оппоқ сочиққа артди, икковларига оқ фотиҳа берди.

— Бой ота, ҳаммаси учун раҳмат! — деди келин-куёв номидан Дилоромбону.

Мунисхон келинчакнинг биринчи куни ўз қўли билан биринчи қуйган чойни куёви Фуломжонга, иккинчи пиёлани Миркомилбойга, учинчиси ўз жафокаш отаси Деҳқоналига, сўнгра Ёқуббек хўжага ўрнидан туриб, эгилиб салом бериб узатди. Уларнинг ҳар бири пиёлани қўлларига оларканлар: «Бахтли бўлинг, болали-чақали бўлинг, хонадонингиз файзли, барокотли бўсин, хонадонингизни фаришталар тарк этмасин» деб дуо қилишди.

Эркак меҳмонлар келин-куёвни қолдиришиб нарига хонага чиқишди. Улар ҳали бир пиёладан чой ичиб-ичмай Фуломжон кириб келди. У чойнакни ёнига олиб оталарига чой қуйиб узатди...

Миркомилбой тўйхонадан чиқар экан, қиблага қараб қўлларини очиб куёв-қайлиққа яна бир дуо қилди ва ташқарида кутиб турган извошга оҳиста ўтирди, қора кўзойнагини тақди. Ёқуббек хўжанинг ёнига жойлашди, улар ҳамма билан хайрлашгач, Андижон томон йўл олишди.

Миркомилбой ўз ҳовлисига пинҳона бош суқиб, йўлга ҳозирлик кўриб, кутиб турган хотинлари, ўғиллари ва қизлари билан йирлашиб-сихташиб кўришди-да, дарҳол яна извошга ўтириб Ёқуббек хўжанинг ҳовлиси томон кетдилар.

Кечкурун бир вақтлар Миркомилбойни тантанали кутиб олган темир йўл вокзалига етиб келишди. Поезд перронга берилмагунча оврупо кийимидаги меҳмон файтондан тушмай, болалари билан анча суҳбатлашиб ўтирди.

Поезд келгач: «Ҳеч ким мени кузатиб чиқмасин, вокзалда ивирсиб юрган хуфиялар йўқ эмас, сизларни кўришсаям бўмайди, гумон қилишмасин», деди бой ота ва бир ўзи вагонга чиқди ва кўп ўтмай поезд жўнаб кетди...

Тошкент вокзалида кутиб турган дўсти Орифхўжа бой билан бир лаҳза кўришиб, алланарсаларни гап-лашди-да, йўлида давом этди.

Шундай қилиб, Миркомилбойнинг Андижонга келиб-кетганини уч-тўрт кишидан бошқа ҳеч ким билмади.

АНДИЖОНИМ, СЕНГА ТҶЙИБ ОЛАЙИН

Миркомилбой сургун муддати тугагандан кейин ҳам бир неча ой қолиб кетди. Унинг озода бўлишини кутишган чет элик ҳамкасблари, ўзи асос солган жаҳон савдогарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро уюшмаси раҳбарияти, ишбилармонлар, тадбиркор ва журналистлар ҳоли-жонига қўйишмай учрашув ўтказишни талаб қилишди.

Бундай учрашувлар давлат томонидан расмий равишда рухсат этилсагина мумкинлигини билган Миркомилбой розилик бермади. Бироқ, хорижлик меҳмонлар унинг қаршилигига қарамай, дуч келган жойда ҳар хил саволлар беришар, ҳоли-жонига қўймас эдилар.

Маҳбусни назорат қилувчи жандарм ходими Москва шаҳар полицияси бошлиғига мурожаат этиб, чет эликларни «Миркомилбой дачасига» қўймаслик ҳақида кўргазма берилишини талаб қилди.

Охир-оқибат полиция бу томонга чет эликларни ўтказмаслик ҳақида махсус буйруқ берди. Шундан кейингина уларнинг қадамлари тинди. Бироқ, улар ўз мамлакатларига бориб олишиб «Миркомилбой сургун муддатини ўтади, унинг фуқаролик ҳуқуқи қайтиб берилмади», «Миркомилбойнинг йўлларига тўсиқ қўйилди, у бизлар билан учрашмоқни истарди», «Жаҳон тан олган ишбилармон Миркомилбой озода этилди» каби хилма-хил мақолалар кетма-кет эълон қилинди. Бу хил мунозарали чиқишлар Миркомилбойни янада машҳур қилиб юборди, одамларда унга бўлган қизиқиш кучайди. Ниҳоят у Россия полициясининг махфий на-

зоратчилари ёрдамида Андижонга қадар кузатилиб қўйилди.

Миркомилбой Андижон темир йўли вокзалига тушганида худди шу ерда бир йил аввал бўлиб ўтган «Ура-ура!»лар ва тантаналарни эслаб, мийиғида кулиб қуйди. Илоҳо ўша ёмон тушининг таъбири шу билан ниҳоясига етганлиги рост бўлсин. Бойни вокзалда унинг ўғиллари, қадрдонларигина кутиб олишди.

Андижон аҳли, катта-кичик Миркомилбойни зиёрат қилгани, ҳол-аҳвол сўрагани уйига келишди. Бу маросим бир ҳафтадан ортиқ давом этди. Ҳар куни қўйлар сўйилиб, ошлар дамланди. Бойга қарашли бўлган барча заводлар, фабрикалар, идораларда, мачиту мадрасаларда, пахта, жўхори, шоли, кунжут ва сабзавот экиладиган далаларда, тегирмону дўконларда навбатма-навбат худойилар қилинди, дарвишона қозонлари осилиб маърака маросимлари ўтказилди. Бу орада унинг азалий рақиблари, шаҳар полиция бошқармаси раҳбарлари, бойга қарши кўргазма берган кишилар, қозилар, муллалар, ҳатто жаноб Бржезицкийнинг ўзлари ҳам келиб кетдилар. Бой эса гўё ҳеч нарса бўлмагандай ўзини тутди. Ҳозир уларнинг кўнгилларида яна қандай ўргочи калтакесақлар ин қуриб ётганини билмайди. Аммо бой анча пишган, олдингидай бетга шарт айтишлари йўқ эди.

Бойнинг уйидан чиқиб кетаётган икки жандарм бир-бирига дедилар:

— Мулла мушук бўлиб қопти.

— Энди бурнини кўтармайроқ юради.

— Э, азизим, билмайсан, чет элик савдогарлар уни салкам доҳий ҳисоблар эмиш.

— Бўлмаган гап, шу сартни-я?

— Ўқиш керак, ўқиш керак.

— Ўқимайман, бой бир йилдаёқ русча ёзишни ва сўзлашишни ўрганиб олибди, дейишяпти, шу ростми-кан?

— Эҳтимол, ростдир.

— Умуман, сартларга қойилман, бир йил, икки йилда бизнинг тилимизни билиб, китобларимизни ҳам бемалол ўқийверишади.

— Биз-чи, биз?

— Биз Иванлармиз. Шунча йил сартлар орасида яшаб мен «нон», «бозор», «Ассалому алайкум!»дан бошқа ҳеч нарса билмайман.

— Мана Убайни қара?
— Қайси Убай, у ким?
— Жаноб полковник Бржезицкийнинг хотинлари Тамара Сергеевнанинг инглиз тили ўқитувчисини айт-
япман.

— Убайдулла хўжа қамалган эди, биласан-а?
— Биламан, Тамара Сергеевна чиқартириб, пол-
ковникнинг қулоғига лағман осиб, энди даврини сур-
япти.

— Эҳтиёт бўл, деворнинг ҳам қулоғи бор.
— Буни бутун шаҳар билади.
— Полковник-чи?
— Билмаса керак-да, билсаям нима қиларди? Та-
мара Сергеевна ёш, у қари, иложи қанча?
— Аёлларимиз ҳам бу сартларга ўзлари қармоқ
соладилар.

— Биз Иванлар ичволиб, тескари қараб ухлайвер-
ганимиздан кейин нима қилсин улар?...»

Бу икки жандармачи суҳбатидан жуда кўп ҳақиқат-
ни англамоқ мумкин эди.

Миркомилбой меҳмон кутиш ва меҳмон кузатиш-
лардан зерикди. Бу орада Туроннинг деярли ҳамма
шаҳарларидан оғизга тушганки, менман деган савдо-
гарлар уни йўқлаб кела бошладилар.

Ҳар куни эски шаҳардаги уйи ёнида ўнлаб извош-
лар қатор турар, ўтган-кетганларнинг диққат-эътибо-
рини ўзига тортарди.

Баъзи бачкана югурдак хуфялар: «нечта извош кел-
ди», «қаердан келди», «қачон кетди», «қаерга кетди?»
буларнинг рўйхатини оларди.

Миркомилбой ўз ҳузурига келишга вақт тополма-
ган қадрдонлари, энг оддий кишилар билан гурун-
лашгиси келди.

Извошга ўтириб Андижон айланди, кўринган та-
ниш ва нотаниш одамларга бош эгиб, «Ассалому, алай-
кум!», деб қўлини кўксига қўйиб саломлашди, одам-
ларгагина эмас, болалиқдан таниш бўлган кўчаларга,
гузарларга, ҳар туп дарахтга таъзим қилди. Одамлар
гавжумроқ бўлган жойларга, чойхоналарга тушиб чой-
хўрлик қилди, гадейларга эҳсон берди, қўлларини очиб
дуо қилди. Бир йиллик сургунда: «Ботқоқлик, чақар-
пашшалар ватани бўлмиш ўрмонзордан юртга эсон-
омон қайтсам, албатта болалигим кечган кўчаларга,
уйларга, гузарларга, одамларга, ҳатто дов-дарахтларга

ҳам бир-бир салом берай» деб кўнглига тугиб қўйган эди. Ана шу ниятига етди. Эртага энди у ишга чиқиши керак.

* * *

Орадан бир йилдан ортиқ вақт ўтди. Шарқона ҳовли, сувлар сепилган, одамлар у ёқдан бу ёққа ўтиб-кетиб турипти. Миркомилбой ўз одати бўйича мажнунтол соясидаги сўричада чой ичиб ўтирибди. Беда-на сайрайди. Қўшни боғдан эса булбул хониши эшитилади. У ўрнидан туриб машина қўшиқни бураб Мулла Тўйчи ҳофизнинг «Қаро кўзим» лаппагини қўйди. Ҳофиз хониши сеҳрига маст-аласт бўлиб ўтирган бой бошини тебратиб, ўзича хиргойи қилиб қўшилди. Лаппак айлана-айлана тўхтади.

— Яшавор-э, отангга раҳмат! Менинг учун ўтган бир йил минг йил бўлиб кетди. Ватан қадрини ватандан йироқда, мусофирликда бил, деганлар юз фойиз ҳақ эканлигига шубҳам йўқ. Назаримда шу қўшиқ ҳам ватандан йироқда, сарсонликда, ҳижронда битилганга ўхшайди. Ёки айтувчисига боғлиқмикан? Ҳар гал шу қўшиқни эшитсам кўзимга ёш келаверади. Фуломжон, ҳў, Мирфуломбой ўғлим, лаппакни бошидан қайта қўй, юракларимни эзиб юборди, яна бир эшитайлик.

Фуломжон ичкаридан чиқиб машина қўшиқнинг қулоғини бураб, лаппакни бошдан қўйди. Ҳофизнинг салмоқли овози борлиқни ларзага солди.

— Ёнимга кел ўғлим, келин пошшо яхши ўтириб-дими?

— Раҳмат, ота!

— Энди ишингга борсанг ҳам бўлар, Фуломжон, тўхта, пул-мулинг борми?

— Бор, ота, бор.

— Келинпошшанинг олдига ҳеч қачон қуруқ борма, у ёш, сен ёш — бой чўнтагидан бир тутам пул чиқариб узатди. Фуломжоннинг қаршилигига қарамай унинг киссасига солиб қўйди, — энди боравер ўғлим!

Миркомилбойнинг «эркатойи» Искандар кейинги вақтларда сал ўзини тортиброқ қолди. Бой ота унинг қадам олишларидан унчалик рози эмас, бундан ташқари, гарчи у қамалган бўлса-да, икки жангга тенг хизмат қилди. У эпчил, ишбилармон, бироқ усталикнинг ҳам ниҳояси бор. Бойнинг уйидаги барча икир-

чикирларгача билади. Шу боис бой унга ҳозирча сал ён бераётганга ўхшайди.

Искандар эса қандай қилиб бўлса-да, бойнинг кўнглига йўл ахтармоқда. Миркомилбой сургунда юрганларида Мирхолиқнинг пинжига кириб, унинг биринчи ишонган шахси бўлиб қолган Тимофеев бой қайтиб келиши билан саҳнадан тушиб қолди. Миркомилбой уни кўпам ўзига яқинлаштирмасликка ҳаракат қилмоқда.

Тошкентда бўлиб ўтган дастлабки терговда пиёда ҳибсхонага олиб кетаётганда соқчилардан бири: «Бой, хуфиянинг энг каттаси ўз қўйнингда юрибди, сени балоларга гирифтор қилган ҳам у» деган эди. Ушанда соқчи «Кимни назарда тутган экан?» деб кўп ўйлади, ҳатто «Варварьевск»да сургунда бўлган чоғларидаям «у ким экан?» деб тополмай тонг оттирган кечалари кўп бўлган. Ҳар гал шубҳалари бориб-бориб Искандарга келиб қадалаверган эди. Искандар эса ҳозир ҳам бойнинг ёнида югуриб-елиб хизмат қилиб юрибди.

Ташқаридан келган шарпага қулоқ тутаман, деб Искандарнинг оёқлари чалишиб кетди.

— Искандар, бунча ҳовлиқмасанг, йиқилишингга оз қолди, нима бўлди, нима гап?

— Қоқилиб кетдим, хўжайин, ҳозир мен!

— Эҳтиёт бўл, тагин.

— Қўштепалик Назарқуламин билан Жалолқудуқлик Ниёзмат саркор, майгирик Султонхон тўла, избосканлик Ўринбой саркорлар келишган эканлар, улар ҳузурингизга киришмоқчи, кирсинларми?

— Не юмушлари бор экан, билмадингми?

— Ҳозир-да бой ота, — Тимофеев ташқарига чиқиб анчадан кейин қайтиб келди ва гапини давом этди, — чоракорлари ишга чиқмай қўйганмиш, ижарага олган ерга эккан пахталарини ўт босиб кетганмиш, шолিপояларнинг сувига қарайдиган одам йўқ, дейдилар. Назаримда ёрдам сўраб келган кўринади.

— Чиқиб айт, бугун қабул қилолмайман, чарчадим, қўлларидан келса ўзлари қилсинлар.

— Шундай дейми, чиқаверайми?

— Тўхта, эртага бой отамнинг ўзлари борар эканлар де. Энди боравер: «Қўштепага ҳам, Жалолқудуққа ҳам, Избоскану Майгирга ҳам Худо хоҳласа эртага бир бориб келай. Тўқликка шўхлик. Олам бузилди,

десам, одамлар ҳам бузилаётир. Россиядан эсаётган совуқ шабада, эртага шамол, индинга бўронга айлан-маса бўгани. Мардикор олдига қарши чиқдим, генерал-губернатор жаноблари 50 минг сўм пулимниям мардикорниям олди. Мана энди уч-тўрт бенамоз Ортибоғ, Каримўрис, Сайидғани, Акбарали, Худойберди кабилар одамларни йўлдан оздириб, иш ташлатмоқчи. Ўша ювуқсизларни деб катта бошимни кичик қилдим, миллатни деб, совуқда ўлиб кетмасин, деб кимларга ялинмадим. Булар мана энди нималар қилишяпти...

Миркомилбой ҳайратда. Тимофеев ташқарига чиқиб дарҳол ортига қайтди. Одамларнинг гала-ғовури бошланди. Кўп ўтмай: «Дод!», «Войдод» деган қийқириқлар ҳар хил ваҳимали овозлар кўтарилиб, пасаяди, қаердадир ёнғин, ўқ овози, ҳар хил бақирик, чақириклар. «Ўт қўйишди ҳароми мардикорлар!» деган овозлар эшитилади. Қўшиқ бошланади:

*Пойизингни жилдирган,
Ўтхонаси билан дўнгалаги.
Двенска кетди Анджоннинг
Март йигитин бир бўлаги.*

*Двенска кетмас эди,
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двенска кетгизворган,
Николайнинг замбараги.*

*Сўк ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман.
Қорда қарағай кесганман,
Ҳеч бир ҳақимдан кечмайман.*

*Тахта кўприк битдими?
Пойиз юриб ўтдими?
Мардикор олган Николай пошшо
Ўз тахтидан кетдими?*

Қўшиқ тугаши билан яна қичқирик, ур-йиқит, тўс-тўполон, «ўт қўй, ёндир!», «тузумингга лаънат!» деган ваҳимали овозлар эшитилади.

Миркомилбой саросимада у ёқдан, бу ёққа юриб.

— Нима бу охир замонми? Ақлим бовар қилмайди. Мусулмончилик, оқибат, шарми-ҳаё, иймон ва эътиқод ўртадан кўтарилиб бораётир, охири бахайр бўлсин. Не кунларга қоляпмиз, ўз миллатинг, ўз халқинг, ҳатто

ўз қариндош-уруғинг ўзингга қарши, тажанг, кўзларини ола-була қилиб дўшписини тиззасига уриб жанжал кўтарар, ўт чиқарар. Искандар, ташқарига чиқиб қара-чи, нима гап, нима тўполон? Бу ҳали бошланиши, келгиндилар ўз ишини энди бошлашяпти. Ўзимизни ўзимизга қарши қўйиш, гиж-гижлаш, бу уларнинг азалий одати. Мусулмон олами бузиляпти. Бу ишнинг бош айбдор ким? Нимага қараб турибсан, бор чик, қара, нималар бўляпти!

Миркомилбойнинг газаби қайнаётганини сезган Искандар ўрнидан туриб яна ўтирди ва деди:

— Қўрқяпман, тагин мени кофир деб чавақлаб кетишмасин. Қўрқяпман бой ота!

— Ҳеч нарсадан тап тортмас эдинг, нима бўлди сенга, қўрқма, мен борман.

— Хўп хўжайин, — Искандар ташқарига чиқиб ранги-рўйи ўчган ҳолда дарҳол ортига қайтиб кирди. — Хўжайин жандарм! Отлиқ, қуроолланган кишилар. Улар ичкари киришмоқчи бўлишяпти. Бошларини тангиб олган алақандай йигитлар жандармни ҳузурингизга қўймаётир. Ҳозиргина кўчада турган Назарқуламин, Султонхон тўра, Ўринбой саркор, Ниёзмат саркорларни жандарм тутиб, олиб кетаётганини аниқ кўрдим. Ўқ овозларини эшитяпсизми, ўша йигитлар полицияга қарши ўқ узишяпти, уларнинг кимлигини билолмадим.

Миркомилбой ўзича: «Бу азаматлар ким бўлди экан, нега отишма бўляпти, нима учун? Билмайман, билмайман» деди.

Ташқарида борган сайин ҳайқириқлар, чақириқлар, ўқ овозлари, отларнинг кишнашлари, дод-фарёдлар борлиқни ларзага солаётир.

— Искандар, полицияга қарши ўқ узганлар ким, ким бўлди улар?

— Билмайман, билмайман, бой ота!

— Номард, қўрқоқ, ҳозир ўзим билиб келаман, қуроолланган ҳукумат жандармига қарши курашиб бўладими? Улар жадуга солиб қирқиб-қирқиб ташланади-ку!

— Хўжайин чиқманг, ташқарида уруш бўляпти. Улар ғаройиб кийинган йигитлар, ҳеч бирини танимадим, чиқманг, чиқманг!

Миркомилбой ўзини тўхтата олмай Тимофеевни бир ёнга суриб, итариб юборди.

— Йўлимни тўсма, бекорга қон тўкилмаслиги керак. Фаройиб кийинган, дейсан, нари тур-чи, ўзим...

— Қаёққа бой ота, қайтинг-қайтинг, ловуллаб ёнаётган оловга қарши боряпсиз, қайтинг хўжайин, улар босмачилар?

— Ўйлаб гапир, босмачи, қанақа босмачи, нима деганинг у?

Тимофеев бойга эшиттирмай:

— Бу сенинг махфий йигитларинг, каллакесарлар, ҳа, ҳа безовта бўляпсан, энди кўрасан бой, аҳволингга вой, — деди.

— Искандар нималар деяпсан, эшитмаяпман. Бу тагин сенинг ишинг бўмасин!

Миркомилбой кўчага чошиб чиқиб кетади. Овозлар бироз тингандай ҳеч ким кўринмайди.

Фурсатдан фойдаланган Искандар Миркомилбой ўтирган тўшакчани кўтариб, унинг остига бир тўшпонча ва аллақандай варақага ўхшаш қоғозларни яширди.

Бир гуруҳ полиция Миркомилбойни кўчадан суриб ичкари киришди.

— Бой ота, сизга чиқманг дедим, нима қилардингиз?

— Бу нима, кимнинг иши, ким рухсат берди бос-тириб киришга, ҳақларинг йўқ! Устларингиздан шикоят қиламан. Мени ким деб ўйладиларинг!

Тимофеев бойнинг орқасига ўтиб яширинди ва полиция бошлиғига кўзи билан тўшакни имлаб кўрсатди.

— Бой ота, охир замон, — деди Искандар.

— Сизларга нима керак, чиқинглар, чиқинг, ҳозир катталарингга қўнғироқ қиламан, — деди бой ғазаб билан.

Ҳайратга тушган Миркомилбой бир Тимофеевга, бир жандарм бошлиғига қараб деди:

— Искандар, нималар бўляпти. Қани ҳалиги айтган йигитларинг, бу кимнинг иши. Қани улар, номардлар, ҳозир хонани бўшатиб қўйинглар!

— Бой ота, билолмай қолдим, ҳеч нарсага ақлим етмаяпти.

— Сизларга нима керак, — деди Миркомилбой жиддий оҳангда, — бас қилинг, сиз истаган нарсалар бизда йўқ, бўшатиб қўйинг, чиқинг, чиқинг?!

Жандарм бошлиғи тўғри Миркомилбой ўтирган сўрининг ёнига келиб тўшакни кўтарди ва тўшпонча

ва бир ўрам турк тилида ёзилган варақани олди. Миркомилбой ҳайрон.

— Булар меники эмас, ўзларинг атай яширгансанлар. Тимофеев бу сенинг ишингми? — деди ғазаб билан бақриб Миркомилбой.

— Нима деяпсиз бой ота, мен-а?

— Бўлмаса қаёқдан келиб қолди. Бунақаси кетмайди, туҳмат, ифво. Ташкил қилинган ўйин бу!

Полициялар омборхона, ошхоналарни тинтув қила бошлади. Кўп ўтмай улар қопқоғи очилмаган ва очилган бир қанча яшчикларда латта-путталарга ўралган турли хил милтиқлар ва чет элда ишланган гранаталарни олиб чиқиб «булар нима» деган маънода ерга ташладилар.

Миркомилбой ва Тимофеевларнинг қўлларига кишан солиниб олиб чиқиб кетдилар.

Эндигина саранжом-саришта бўлган ҳовли бир лаҳзада урушдан кейинги вайрона янглиғ тартибсиз аҳволга тушди-қолди.

Тергов, қамоқ ва сургунда юриб она Ватани, юртини соғиниб-соғиниб: «Андижоним, сенга тўйиб олайин» деган Миркомилбойнинг топган қадр-қиммати шу бўлди-ми?!

ЎҒРИ — ТЕРГОВЧИ

Миркомилбой темир панжаралар билан ўралган қамоқхонада ёлғиз ўтирибди. Икки кун аввал рўй берган тўс-тўполон натижаси бу. Ярим ёритилган хонада Бидилин Миркомилбой билан тергов олиб бормоқда.

— Менинг исми-шарифим Бидилин Степан Сергеевич, бугундан бошлаб сенинг терговчинг бўламан.

— Шошма-шошма, Бидилин дедингми, сал танишга ўхшаяпсан, овозинг ҳам таниш. Сени қачон кўрганман?!

— Билмадим, сен билан таниш эмасман. Энди эшит: Сен Миркомилбой Мирмўминбой ҳожи ўғли 1860 йили Андижон шаҳрида савдогар хонадониди дунёга келгансан, шундайми? Энди ишни бошласак бўлаверади.

Туркистоннинг энг йирик бойларидансан. Олдин ҳам бир қамалгансан. Чет элларда бўлгансан. Савдо ишларини хорижлик «Ака-ука Шлосберг», «КНОП», «Ака-ука Степун», «Рус-Хитой банки», «Хитой-Осиё

банки», «Кофт банки», «Москов ҳисоб банки» жамоалари билан олиб боргансан.

Лондонда «Жеймс — Миркомилбой» номида қўшма банкинг, Москвада, Санкт-Петербургда олтин дўконларинг бор. Буюк Британиядаги «Жаҳон савдогарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро уюшмаси»нинг асосчиларидан бирисан.

Барча банклар билан узоқ ва яқин муддатларга мўлжалланган шартномаларинг бор, шундайми?

— Шундай, фақат булар эмас, — деди Миркомилбой оғир-босиқлик билан. Мен энг аввало корчалонман. Корчалон дегани нима биласанми? Билмасанг билиб қўй. Бу — ишбилармон дегани. Сен мени бир марта қамалган дединг, мен бир марта эмас, 1915, 1916 йиллари қамалганман. Бу учинчи қамалишим. Ўзинг айтгандай жуда кўп хорижий мамлакатларда бўлганман. Чет элда дўстларим, маслақдошларим кўп. Лондонда «Жаҳон савдогарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро уюшмаси»нинг ҳамраисларидан бириман. Ўрта Осиёга биринчи бўлиб енгил машина олиб келганман. Туркияда ташкил топган «Шуройи Исломия» жамиятининг фаол раҳбарлариданман. Мингтепадаги Дукчи эшон қўзғолоннинг бош ҳомийсиман. Уларни пул ва қуроллар билан таъминлаб турганман. Мардикор олдига қарши чиққанман. Сургун қилинганман. Золимман, муштумзўрман, сутхўрсан, қонхўрман, яна нима десам хурсанд бўласан?!

Мени тергов қилишдан қўрқмайсанми? Ёш экансан, бунинг устига ўзинг ҳам, овозинг ҳам менга жуда танишга ўхшайди.

— Мен сени эшитганман, аммо билмайман, — деди Бидилин.

— Жуда соз, жуда соз, қўлингдан келса осмонни бошимга ташлаб юбор, энафар!

— Ҳали сўроқ бошлаганим йўқ. Кўриб турасан, ҳали сен билан биз ота-бола бўлиб кетамиз. Атагинам!

— Отагинам, дема мени!

— Десам ёмонми, атагинам!

— Ҳей Бидилин, онангни оғзи бўш экан?!

— Онамни нима даҳли бор, атагинам.

— Даҳли борлиги шундаки, мен сенинг отанг эканлигимни у сир тутолмай ўзинга айтиб қўйибди-да.

— Бу нима деганинг?

— Ўзинг айтяпсан-ку! Энди сўроғингни беравер,

Ўғлим экансан-у, айтдим-а таниш кўринасан деб. Юзинг ҳам, овозинг ҳам танишга ўхшайди, дедим-а!

— Мен сени танимайман.

— Мен сени танийман, ўғлим! — деди Миркомилбой атай.

— Ўчир овозингни. Сен ўз ҳисобингдан мадрасалар, мачитлар, касалхоналар қурмоқчи бўлгансан. Отанг Мирмўминбой ҳожи васиятига кўра Макка ва Мадинада такахона солмоқчи бўлгансан, бунинг учун у нақ ўттиз минг танга олтин қолдириб кетган.

Шуни яхши билки, шўролар ҳукумати сени хайр-эҳсонингга муҳтож эмас. Уезд-шаҳар бошқармаси бошлиғи жаноб Бржезицкий номига ариза ёзиб ер сўрагансан, бермаган, шундан кейин ўз ниятингни амалга ошириш учун, яъни шаҳар раҳбарларини обрўсизлантириш мақсадида Марғилон шаҳар бошқармасига мурожаат қилгансан, шундайми?

— Ҳа, шундай! Хўш нима қилти?! Қурилиш қилмоқнинг нимаси ёмон. Ҳаммаси ўз ёнимдан. Ҳукуматингдан сариқ чақа сўрамасам, яна нима дейсан. Энди шўролар томонига ўтиб опсан-да. Мен ўз туғилган еримда ўзгалардан ер сўраб юрсам, бу қандай бедодлик. Эй худо, мушуқларимизни осон қил. Кўрликка кўнган, хўрликка кўнмас, дейдилар.

— Сенлар кўрликка ҳам, хўрликка ҳам кўнишга мажбурсанлар. Сен қурилишлар қилиб халқ орасида янги тузумни бир чақа қилмоқчимисан. Мени ўтмишинг кўпам қизиқтирмайди. Москов, Санкт-Петербург, Англия буржуйлари билан тил бириктириб хорижлардаям дўконлар қурдиргансан, сотиб олгансан. Етимпарвар эмишсан. Фулом деган хизматкорингни ётиб қолгунча отиб қол, деб катта тўй қилиб уйлантирган эмишсан. Бу бари ҳунар. Обрў орттириш ўйини. Биз бунга яхши биламиз.

— Ўсма кетар, қош қолар, сув оқар-у, тош қолар. Билмас экансан, магазинларим, дўконларим жуда кўп. Булар Санкт-Петербургдагина эмас, Олмонияда, Туркияда, Хитойда, Мисрда ҳам бор. Етимлар бошини силаш, қовуштириш савоб-ку. Бу шўроларингниям етимпарвар дейишади, шу ростми?

— Билмайман, билмайман.

— Сен нимани ҳам билардинг.

— Ҳар йили ўнлаб етимларга суннат тўйи қилиб берармишсан.

— Фақат сен қолгансан, ўғлим. Нимаси ёмон. Соғомон бўлсам ҳали бундай ишларни кўп қиламан.

— Қилиб бўпсан, қилолмайсан.

— Қараб тур, ҳали сениям кўлингни ҳалоллаб юрмай тагин.

— Нималар деб алжираяпсан, сен. Русларга қарши махфий жамият тузгансан. Бир гуруҳ ўғри, безориларга бошсан. Улар фақат сенинг буйруғинг билан иш бажаришади. Истаган одамни, дуч келган хонадонни бир кечада йўқ қилиб ташлаш кўлингдан келган. Мулла Турсунбой Абдулло ўғли, Мулла Эргаш ҳожи, Муҳаммад Иброҳим Хўжаев, эски марғилонлик Мулла Абдураззоқ Муҳаммадсодиқовларни тўплаб, улар билан бамаслаҳат иш тутгансан. Сенинг бош ҳамтовоқларингниям биламан.

— Айт, ким экан?

— Айтаман, Кўр Шермат, Пўлатхон, Абдурахмон Офтобачи, Султонхон Тўра, Исахон авлиё, Ёқуббек хўжа... булар жуда кўп.

— Тўғри айтдинг, Худо ҳаққи ҳозир тилга олганларинг миллатнинг ифтихорлари, лекин олдинроқ санаб ўтилган кишиларни, бамаслаҳат иш тутгансан деганларингни танимайман.

— Жуда яхши танийсан. Улар ўтган йилги бўлган иккинчи терговда қимматли кўрсатмалар берган эдилар. Сен буни билиб қолиб, бир кечада уларни гумдон қилдинг.

Иш юритувчи хизматкоринг Александр Андреевич Тимофеев қамоқда ётибди, уни ҳам сен қаматдинг, уни фитнада айбларсан ҳали.

— Рост айтдинг, бизда «оқ ит, қора ит, бари бир ит» деган мақол бор. Искнадарни қаматдинг дединг, ўзларинг қамадинг, уни «фитнада айбларсан», дединг, ҳеч қачон! Бу ҳам ўз ишинг!

Туркистон менинг Ватаним, бу тупроққа менинг киндик қоним тўкилган. Боболарим, момоларим ҳам шу табаррук, бугун сенлар оёқ ости қилаётган жафокаш заминда ётишибди.

Шуни яхши билиб қўй, фақат дайди итларгина қорни тўйган хонадонни «менинг ўйим, менинг Ватаним» дейдилар. Дайди итда Ватан нима қилсин?! Тўғри келганини қошиб, тишлаб, қувиб, дарбадар кун ўтказувчиларда Ватанни қўя тур, доимий катак ҳам бўлмас.

— Нима демоқчисан, биз ҳали сенга ит бўлдикми?

Биз бу ерда тартиб-интизом ўрнатмоқчимиз. Сенларнинг йўқ, тарихларингни яратмоқчимиз, одам қилмоқчимиз, билиб қўй, ўзинг итсан.

Миркомилбой умрида ҳеч қачон бундай дашномларни эшитмаган. Фазабига чидамай деди:

— Ҳа, ҳа, жуда тўғри айтдинг, мен итман, лекин ўз уйи остонасини ўзга дайди итлардан қўриқлаб, еган нонини ҳалоллаб кун кўраётган садоқатли итман. Ўз Ватанидан қувилган, сен каби беватан дайди, қутурган итлардан ўз уйи остонасини қўриқлаш бахт-ку! Мен сендек ўзгаларнинг нон-насибаларини оғзидан тортиб олиб, ҳаммага тенг ташланувчи келгинди итлардан эмасман.

— Бас қил! Қани энди барча ҳуқуқ ўзимда бўлса-ю, сени ўз уйи остонасига бошини қўйиб ётган итдай отиб ташласам.

— Қўлингдан кемайди. Халқимизда: «Кучала еган жойингга бориб тириш» деган гап бор.

— Нима десанг деявер, сенга бир одамгарчилик қилай.

— Сен ҳали одамгарчиликниям биласанми?!

— Бас қил, эшит, сенга бир махфий хатни ўқиб бермоқчиман. Бу хатни Марғилон шаҳар полициясининг махфий ишлар бўлими ходими Белогужов йўллаган.

— Ўқимай қўя қол. Ўша сен махфий деб атаган, сен учун мўъжиза кўринган хатда нималар ҳақида гап кетишини билиб турибман.

— Хўш, хўш, нималар ҳақида экан? Агар топсанг қойил қоламан.

— Кераги йўқ, гап мен қурмоқчи бўлган поликликника хусусида бўлса керак. Албатта, бунда сенинг қўлинг бор.

— Қойил, топдинг, топдинг, роҳмат!

— Ий-я, сен ҳам раҳмат дейишни биласанми? Тўхта, тўхта, яна бир «Раҳмат» де-чи?

— Роҳмат, яна роҳмат!

— Билдим, сени яхши танидим! Ўзингга мени билиб турибсан, олдин сен аблаҳ билан учрашганман.

— Гапни айлантирма, мени ким танимайди, эшит!

— Қани, ўқи-чи?

«Жаноб терговчи, анджонлик сарт миллионер Миркомилбой Мирмўминбоев Марғилон мусулмонлари учун

хизмат кўрсатадиган шифохона қуриш мақсадида 50 минг сўм маблағ ажратган. Сизнинг хизмат юзасидан илтимосингизни ҳисобга олиб, унинг бу аризасини ҳам чиппакка чиқардик. Бу махфий қарордан хабар топган бир гуруҳ марғилонлик Миркомил тарафдорлари кеча қамоққа олинди».

Салом билан Белогужов.

— Мен ўша сен махфий деган хатдан алақачон хабардор эдим.

— Ўша сир оммалашмасин, деб сени бу ерга олиб келиб қўйдик—да, энди билгандирсан, бай ота!

— Бай ата дедингми, ўша овоз, сен ўша сизранлик Степамасми?

— Йўқ! — деди Степан.

Миркомилбойни аввал кўрган, Андижон zilзила-сида унинг қамчисидан тотиб кўрган, ертўласида ётган, ялиниб-ёлвориб қутилганини эслаб.

— Қўрқма, энди сўрайвер, биламан фақат сенмас, ҳамманг мендан кўрқасан. Аввал учрашганимизни ҳеч кимга айтмайман.

— Ҳеч бир қоғозга тиркалмайдиган бир саволим бор.

— Беравер, тиркасангам майли, энди ҳеч нарсадан кўрқмайман.

— Нима учун уч марта қамалдинг?

— Биринчи қамалишимда сениям ҳиссанг йўқ эмас. Менинг уч марта қамалишимни атай сўраяпсанми? Пешонамда бўлгач, иложим йўқ. Яратганга менинг бирор ишим ёқмаган бўлса керак, жазолаяпти.

— Бай ата, сенинг ишларинг чатоқ, бутун молмулкинг халқники, энди улар ўз эгаларига қайтарилиши шарт.

— Шунча сўроқ қилиб, нима сабабдан уч бор қамалганимни билмасанг, сен ҳам терговчи бўлдингми? Агар менга қолса, сенга ўхшаганларни гўлахилликкаям омаган бўлардим. Майли, мен ҳам бир ҳотамлик қилиб айтиб берай, ўлмасанг кейин, мендан қамчи еганингни айтмасанг—да, Миркомилбой ундай, Миркомил бундай, деб мақтаниб юрарсан.

Нима учун мени оқпошшоям, вақтли ҳукуматам, Ленинам ёмон кўрди. Энг аввало мен Николай учун ўта хавфли одам эдим. 1898 йилги Андижон қўзғоло-

ни, Дукчи эшон галаёнига ҳомийлик қилдим, хорижда анча хайрли ишлар қилдим, жаҳонга танилдим. Мардикор олдига қарши чиқдим. Етим-есирларнинг бошини силадим, уларни уйлик-жойлик қилдим.

Император жаноблари, вақтли ҳукумат ва шўролар учун Андижон шаҳри жанжал чиқариш хавфи бўлган минтақалардан бири эди. Халқ орасида мени обрўсизлантирмай туриб, улар бу ерда қаётларини ёзолмасдилар. Култепада қурмоқчи бўлган шифохонага ҳам қаршилиқ кўрсатилишининг боиси шу эди.

Бидилин, мана энди сен ким билан гаплашаётганингни оз бўса-да билгандирсан.

— Мақтанишга ҳам устаси фаранг экансан!

— Сениқдан бошқаси юқади, деганлари шу-да!

— Император жаноби олийларининг 1916 йил 25 июнда чиқарган фармонида: «Туркистондан ярим миллион йигитлар мардикорликка олинсин, улар уруш харобаларга айлантирган шаҳарларни қайта тиклаш ва шунингдек уруш ортидаги ишларга жалб қилинсин» дейилган. Хўш, бу гапларнинг маъносини биласанми?

Миркомилбой ўзининг яқиндагина чет эл разведкасининг агенти деб қораланганини «Варварьевск»да ўтказган кунларини, хорижлик мухбирларнинг саволларига жавоб беришдан бош тортгани, ундан олдинроқ хорижга қилган сафари, Лондонда Жеймс, Парижда Шаркл билан учрашганлари, халқини, юртини ўйлаб хорижлик ишбилармонлар билан тузган шартномалари, қўшма банклари, жаҳон савдогарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро ташкилотини тузиш ҳақидаги таклифи жаҳон савдогарлари томонидан қўллаб-қувватлангани, кейинроқ, император жанобларининг кўрсатмаси билан Андижон вокзалида тантанавор кутиб олиниши, даҳшатли туши, қамалиши, сургун қилиниши, ҳатто 1902 йили Андижонда рўй берган бахтсиз ҳодиса — ер қимирлаши, зилзилада томи босиб қолган Нажмиддин заргарнинг уйига тушган ўғри бола, унинг ўзбекча «раҳмат»ни роҳмат, «бой» сўзини «бай», «ота» сўзини «ата» деб айтиб ялиниб-ёлворганигача ўйлаб чиқди.

— Мен сенчалик қонунчи бўлмасам-да, — деб гап бошлади Миркомилбой, — ўз бошимдан кўп савдоларни кечирганман. Умуман буюк Туронда энг тараққий этган, ҳақ-ҳуқуқини ўзгалардан яхшироқ биладиган сенинг иборанг билан айтадиган бўсак, барча под-

шоларга қарши инқилоб қилишга қодир бўлган миллат бу ўзбеклар, менинг миллатимдир. Шунинг учун бу халқни иложи борича камситиш, калликлаб туриш кераклигини ҳамма замонда ҳам уқдириб келганлар.

Биламан. Ўзбекдан мардикор, Туркмандан от, Қирғиздан эт олиш ҳақида оқпошшонг фармон берди. Ненен асил йигитларимиз Пенза, Сизран, Двинск ўрмонларида қарағай кесиб, совуқдан ўлиб кетишди. Барибир Жиззахда, Тошкентда, Самарқандда, Андижонда ғалаён бўлди. Муваққат ҳукуматинг эса Николай ишини давом эттирди. Бироқ, у ҳам ўзини яхши кўрсатиш учун қамалганларди, сургун қилинганларди озод этди. Булар ичида албатта менам бор эдим. Кўп ўтмай хуфиялар яна изимга тушдилар. Яна ҳибсга олиндим. Муваққат ҳукумат ўз номи билан вақтинчалик эди. У қуруқ ваъдалар-у, дўқ-пўписа билан ҳокимиятни қўлда сақлаб қолишга ҳаракат қилди, бўмади. Октябрь инқилоби юз берди.

Шўроларам ўзидан халқни миннатдор қилмоқчи бўлиб, биринчи галда маҳбусларни озод қилди. Қамокхоналар ҳувиллаб қолди. Ленин ҳаммани тенглаштирмоқчи эди. Бу ҳеч мумкин эмаслигини у билмади.

Қамокдан чиқиб икки ой ўтар-ўтмас яна қувдиқувди бошланди. Ер, сув, фабрика, заводларим мажбурий равишда тортиб олинди. Мени яна қонхўр, муштумзўр деб қораладилар. Менинг кўзимни галат қилиб уйимга тўшпонча, ўқ-дори, алақандай қоғозларни яшириб, «бу сенинг ишинг», деб ҳибсга олишди. Бўмаган нарсаларни елкамга қўйиб айблашди, халқни чалғитди. «Бойни барча мол-мулки сизларники» деб оммани бизга қарши кўтарди. Тушунмаган оми одамлар орасида ур-йиқит, мерос-ҳақ талаб қилишлар бошланди.

Мени эса шўроларга қарши энг хавfli одам, деб ўйимни тўс-тўполонини чиқариб, қўлларимга яна кишан солиб бу ерга олиб келди. Кўриб турибсанки, яна Миркомилбой жинойтчи, яна душман, яна хавfli одам.

Ленининг анча устамон одам экан. Билиб қўй, ўша ишчи-деҳқонларинг аввал қорнини тўйғазсин. Давлатни давлатманд кишилар, қорни тўқ, кўпни кўрган, саводли кишиларгина бошқаради. Ленининг ўз сафдошлариниям, халқниям, сенминан мениям бурнимизга устун қўймоқда. Буни кейин биласан. Саволингга жавоб бердим. Чарчадим, тинч қўй энди, бироз дам олай, бошқа саволларингга эртага жавоб бераман.

Бидилиин Миркомилбойнинг сўзларини тинглап экан, ҳозир унинг ҳеч қандай олий билимгоҳларни битирмаган бўлса-да, ҳар жиҳатдан ўзидан бир неча поғона устунлигини сезди. У айтган гапларнинг маъзини чақиш керак.

— Майлига, мен розиман, — деди терговчи, — юрагингни бўшатиб олдинг. Аввал келишганимиздек, ҳозирги гапларингни расмийлаштирадим. Бугунча етарлик.

— Ихтиёр ўзингда.

Бидилин қозоғларни йиғиштириб хонадон чиқиб кетди. Миркомилбой унинг ортидан ўз-ўзига деди: «Мени сўроқ қиладиган энг зўр терговчиси шу бўладиган бўлса, шўроларни аҳволи меникиданам чатоқ экан. Ўғилларим Мирхолиқ, Мирҳошим, Мирмақсуд, Мирраҳимларнинг аҳволи қалай экан, қизларим-чи?»

Наҳотки ўша тушнинг таъбири ҳали ҳам ечилмаган бўлса! Эй, сен бетизгин хаёл, бир оз мени тинч қўй!»

Ёлғиз қолган Миркомилбой бошини икки кафти орасига олиб хонада у ёқдан бу ёққа юрар, жойига бориб ўтирар ва яна ўйларди: «Бу ҳароми, ўша Стёпа, зилзилада Нажмиддин заргарникига ўғирликка тушган бола. Ажабо, ўғри — терговчи!»

ҚОТИЛ

Қиш қаттиқ келди. Кузда бошланган тартибсизлик, ур-йиқитлар етиштирилган ҳосилларни ҳам вақтида йиғиб-териш олишга ҳалақит берди.

Шўролар ҳукумати давлат тепасига келгандан кейин, қама-қама бошланди. Яқинда маҳбуслиқдан бўшаган шўроларнинг ўзи озод қилган кишиларнинг кўпчилиги яна «катта ер эгаси», « завод-фабрика хўжайини», «бой», «қонхўр», «муштумзўр», деб қайта ҳибс-хонага қамаб қўйилди. Булар орасида Миркомилбой ҳам бор.

Ҳаётда шундай одамлар ҳам бўладиларки, улар ўзларининг ақл-заковатлари, билимлари, тадбиркорлиги, ишбилармонлиги, ижодлари билан бутун бир миллатни, халқни, юртни жаҳонга танитади. Гоҳида бунинг акси ўлароқ, ўзларининг ножўя хатти-ҳаракатлари, беномусликлари, хиёнатлари ила бутун бир миллатни, эл-юртни бадном этишлари ҳам мумкин.

Албатта ҳаёт бор экан, яшаш ҳамиша байрамлар-

дан иборат эмас, гоҳ қувончли, гоҳ аянчли, гоҳ ундай, гоҳ бундай бўлади, баъзан одамни хушнуд этса, баъзан ранжитади ҳам.

Уч ой қиш давомида совуқ хоналарда субутсиз терговчининг саволларига Миркомилбой жавоб бера-бера чарчади.

Ташқарида баҳор, дарахтлар куртак чиқара бошлаган, қушларнинг чуғурлашлари, осмонда пайдо бўлган кулранг булутлар гоҳ, у ёнга, гоҳ бу ёнга сурилиб, эндигина ялтираб кўринган қуёш юзини беркитар ва шаррос жала қуйиб ўтарди.

Тиканли баланд деворлар ортида фақат осмоннигини кузатиб, ташқарида нималар бўлаётганидан беҳабар ётган, ўз ўтмишларини такрор-такрор эслашиб, озодликнинг тотли онларини интиқиб кутаётган кишиларга сабр-тоқат тилаб, баҳор елларида саломлар йўллашдан бошқа илож йўқ.

Миркомилбой кўримсиз хонада бир ўзи ёлғиз ўтирибди. Ўрнидан туриб бошини икки кафти орасига олиб ўй сураб ва темир панжарали кичик дарвозадан туриб турган дутор ипидай нурга ҳавас билан қаради.

Ҳозир у нима учундир бундан бир неча йил аввал кўрган даҳшатли, ўша машъум тушини хаёлига келтирди.

— Товба! Дунёда нима учқур — хаёл, нима ёмон — хаёлот! Ажабо, нималар бўляпти ўзи, кўрганларим-кечирганларим, хайрли ишларим, ютуқларим, камчиликларим, йўл қўйган хатоларим. Тарозининг икки палласига қўйсақ қай бири босаркин? Буни яратгандан ўзга ҳеч ким билмайди. Гуноҳларим кўпдирки, бу ерда ўтирибман.

Ахир тўшак остидаги тўшпонча, болиш тагидаги ва-рақалар қаёқдан пайдо бўлдийкин? Ичкаридан олиб чиқилган ёғи артилмаган милтиқлар тўла яшчиқларчи? Чет эл гранаталари қаёқдан пайдо бўлди? Бу кимнинг иши?

Искандар айтган, бошларини танғиб олган йигитлар ким? Искандар уларни «босмачи», деди. «Босмачи» бу нима дегани? Босмачи босиб олиш, талаш дегани, бу иборани биринчи бор эшитишим. Бу сўзни Искандар қаёқдан олди?

Болахонадан олиб тушилган Туркия хариталари-чи? Миркомил ўйла, ҳаммасига жавоб беришинг керак. Сўрига тўшақларни ким солган, дастурхонни ким ёзган?

Омбордаги пахталар остига қурол тўла яшчикларни ким беркитган? Ўйла, ўйла, сен билмасанг ким биласан? Бошни ишлат!

Ҳа, ҳа, топдим! Бу фақат-фақат Искандарнинг иши. У ҳозир қаерда экан? Уни ҳам мен билан қўлларига кишан солиб олиб кетган. Балким бу ўйиндир. Уни сўрайман. Шунда ҳаммаси аён бўлади. Агар уни «қамоқда» десалар, бутун шубҳам тўғри бўлиб чиқади. Очикда бўлса, акси. Юрагим сезиб турипти! Нега булар мени шунчалик ёмон кўришади? Бой бўлганим учунми ёки уларди ёмон кўрганим учунми, ёки миллатпарвар, росттўй, ўз юртимни, Ватанимни жондан ортиқ севганим учунми? Ўз саволларимга ўзим жавоб тополмайман.

Шу вақт темир эшик шарақлаб очилди ва бадбашара, хомсемиз соқчи кириб салом-аликсиз деди:

— Маҳбус, сўроққа тайёрлан, чиқасан, бўла қол, бунча ивирсийсан?

— Яна Бидилингами?

— Бунисини билмайман, олиб чиқ, дедилар. Мен буйруқни бажарувчиман, холос, тезроқ бўл!

Шу лаҳза хонага Бидилин кириб келди ва хомсемиз соқчига дўқ уриб деди:

— Дағаллик қилма, чўчқа. Ахир, бу зоти олийлари бутун Туркистонга маълуму машҳур бўлган саховатпеша, миллатпарвар Миркомилбой жаноблари бўладилар.

— Менга барибир, — деди соқчи, — олиб чиқ дедилар.

— Сенга рухсат, боравер, жанобларини безовта қилмай шу ернинг ўзида гаплашамиз, азият чекишларини истамайман. Хўш, жаноблари яхши дам олдиларми?

— Бас, етар, кулма, ит эгасига суяниб ҳурийди. Масхарабозлик қилма, Бидилин, сендан бир илтимосим бор.

— Айтавер, — деди Бидилин ўзига бино қўйган оҳангда, — қандай илтимос экан?

— Иш юритувчи Александр Андреевич Тимофеев бор-ку, ўша қаерда ҳозир?

— Жаноби бай ата, ўзинг билан ҳибсга олинди-ку!

— Унда нима айб, у ахир ўрис-ку!

— У сенинг одаминг, агар Тимофеев билан кўришмоқчи бўлсанг шундай вақт келади, шошма, кўришсан. Энди асосий масалага ўтсак, уйда қурол-яроғ сақ-

лаш таъқиқланганлиги ҳақида махсус фармойиш борлигини биласанми?

Миркомилбой ўзини сал гўликка солиб деди:

— Олдинги пошполар таъқиқлаганини эшитганман. Шўролар ҳам шундай фармон чиқарганини билмас эканман. Аммо бугун сўроқ нима ҳақида кетишини биламан.

— Шубҳам йўқ, қани айт-чи, нима ҳақида бўлади?

— Қурооллар хусусида эмасми?

— Топдинг, атангга роҳмат! Гап уйингдан, омборларингдан топилган, ёғи артилмаган милтиқлар-у, ўқдорилар, тўппончалар ҳақида кетади. Ўша милтиқлар билан кимга қарши, кимларни қуроолантирмоқчи эдинг?

Миркомилбой қувлик қилиб анча вақт ўйлаб турди, охири деди:

— Сен ҳозир менда «ўрисларга қарши маҳаллий халқни оёққа турғизмоқчи эдим», деган жавобни кутяпсан, шундайми? Катта хато қиласан. Рус халқи катта ва улуғ халқ. Ҳар қандай гуручни тоши бўлади. Мен ўша тишга тегувчи тошларни ёқтирмайман. Топилган қуроолларга келсак, у янгилик эмас. У ўзларинг ўйлаб топган ўйин. Вақтлар келиб бу ўйин ва унинг гаразли қатнашчилари жавоб бериши керак. Зўрлик қилиб, куч ишлатмасанг билмадим, ҳали далил ҳам керак. Қурооллар қачон қўйилган, ким қўйган, экспертиза деган гаплар бор.

— Яхши, гуручининг тоши ҳақида гапирдинг, биз тош бўлдикми?

— Топдинг, худди шундай!

— Бай ата, олиб қочишга устаи фарангсан. Бўлди энди, мен ҳеч шошмайман, айт ўша қурол-аслаҳаларни қаердан олгансан, сақлашдан мақсад нима эди?

— Менимча, бу саволингга жавоб бердим, агар янаям аниқлик киритмоқчи бўлсанг, — деди Миркомилбой, — уларди қаердан олиниб, қаерга қўйилганини, нима қилмоқчи эканлигини тутинган ўғлим, сизларнинг топшириқларингизни бажарувчи Искандардан сўрайсан, у ҳаммасини айтиб беради. Қурооларни сақлашдан мақсад, ўрисларга қарши қўшин тузмоқчи эдим, десам хурсанд бўласанми?

Бизда «бошингга қилич келса ҳам тўғри сўзла» деган ҳикмат бор. Бидилин, майнавозчилик етар, менда ҳеч қандай қурол-аслаҳа бўлган эмас. Топилган қурол-

лар эса жаноби Александр Андреевич орқали ўзларинг ташкил қилган ўйин. Ҳа, ҳа, ўйин! Бу хил мас-харабозликлар олдин ҳам бўлган, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам бўлаверади. Бу найранглар билан кимни, ҳатто мени ҳам ҳайратга сололмайсанлар. Мақсадингни айтавер.

— Ким кимни сўроқ қиляпти? Саволни сен эмас, мен бераман, бунча катта кетасан?

— Қўрқиб кетдингми? Сирларинг очилиб қолди-ми? Сенлар ўйлаб топган ҳунар, уч карра суданган, сургун қилинган, жаҳон кўрган одам учун янгилик эмас. Такрор айтаман, ўша кучоқ-кучоқ қоғозларингга тиркалиб, делолардан делоларга ўтиб келаётган ўша қуроллар меники эканлигини исботлашинг керак. Бунинг учун эса далил ва яна далил зарур...

Бидилиннинг боши қотиб қолди. Ҳақиқатан ҳам тергов ишида асосланмаган жиноят, жиноят эмас. Агар терговчи айбдорни бўйнига қўёлмаса обрўйига путур етарди. Олдин топширилган бир-икки жиноий иш худди шундай узоқ чўзилган, охири бекор қилинган эди. Агар бу иш ҳам ана шундай кўчса Бидилиннинг ўзиям ишда қолиши-қолмаслиги ҳал этилажак. Шу боис нима қилиб бўлса-да, жиноятчини бўйнига қўйиш керак. Миркомилбой эса ўзи айтганидек, бундай терговчиларни «гўлаҳиликка ҳам олмас эди». Дўқ-пўписалар, қўрқитишлар билан ҳеч нарса чиқмайди. Энди фақат ялиниш керак.

Бир марта-ку 1902 йили Андижон зилзиласида Бидилин ўғирлик қилиб қўлга тушганда Миркомилбойнинг қамчисини еб, ертўласида ётиб, ялиниб-ялиниб аранг қутилиб кетган эди. Бу сафар ялинишлар иш берармикан?!

Бидилин яна баланддан келишга қарор қилди:

— Қуроллар менинг уйимдан ёки Тимофеевнинг уйидан эмас, сенинг уйингдан, омборхонангдан топилди. Яна қанақа исбот-у, далил керак, айт?!

— Айтдим-ку, бу мени қопқонга туширмоқчи бўлиб, ўйлаб топилган ўйин.

— Жандарм ёки мен аввал уйингга бормаганмиз.

— Тўғри, бормагансанлар, лекин мен у ёқда эканимда.

— Сургунда эканимда қўйгансанлар, демоқчимисан?

— Фаросатингга қойил. Искандарга келсак, уни

қамоқда дединг, бу ҳам ўйин, ўйин бўғандаям бачкана, эл кўзига холос.

— Сен сургунда эканингда ўғлинг Мирхолик ҳеч кимни уйингга яқинлашгирмади. Тимофеев эса ўз одаминг, ўрисдан чиққан хоин, ҳали керак бўлса юзлаштирамиз ҳам. Аслида усиз ҳам далил, исботлар етарли.

— Шунчадан буён ўтган терговларинг гувоҳсиз, далил-ашёсиз бекордан вақт ўтказаяпмиз, бола.

— Турсун Абудуллаев, Эргаш Хўжаев, Абдураззоқ Содиқов рўйхатни яна давом эттиришим мумкин. Кўриб турибсан, улар қадрдонларинг эди.

— Булар олдин ҳам сенларнинг сайратмаларинг бўлган. Мен эмас, ўзларинг гумдон қиб қўйиб, менга тўнкашяпсан.

— Ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиб сенга қарши ғалаён қилишди-ку.

— Улар гапларининг субути йўқ, хезалаклар эди. Улар мардикорга қарши чиққангани билишмайди. Мардикорликда ўрисларнинг қовмига кирган кофирлар!

— Андижоннинг Аҳмадбек ҳожи, Маматалибой, Мусабек ҳожи, Назарқуламин, Ўринбой саркор, ҳатто энг яқин ҳамтовоғинг Ёқуббек хўжаям улар томонда бўлган. Сенларнинг «бой бойга боқар, сув сойга оқар» деган мақолларинг бормиди?

Энди Тимофеевга келсак, у сотқин, сенинг ювундихўринг, ўз миллатидан, динидан юз ўгирган махлук!

— Бидилин, масхарабозлигингни билардим, аммо фирибгарлигингни билмас эканман. Ит оғзидан суяк олиб бўмайди. Бу гапларингга маймунлар ҳам кулиб юборишади.

— Шундай қилиб, Искандаринг бизнинг одам бўлдимми?

— Фақат Искандар эмас, агар шундай бўмаганида, уни атай қамоқда сақламаган бўлардиларинг. Бу аввал айтганимдек, хўжа кўрсин учун қилинаётган масхарабозлик, ўйин.

Бидилин шошқалоқ одам бўлгани учун бир ерда туролмас, гоҳ ўтириб, гоҳ турар, чекар, Миркомилбойнинг кўзига қараб:

— Тушунмадим, нима демоқчисан? — деди.

— Сен тушунмайсан, ҳали ёшсан, гўдак!

— Ўчир овозингни. Мен ким бўлсам ҳам ҳозир

сенинг терговчингман, менга жавоб беришинг керак, акс ҳолда...

— Нима акс ҳолда, урасанми, ўлдирасанми, — деди Миркомилбой овозини кўрсатиб, — қўлингдан келганини қил, аблах!

— Ҳақорат қилма, бунинг учун ҳам модда бор.

— Менга барибир, бироқ, ҳақорат қилганим учун гувоҳинг борми?

— Йўқ, афсуски йўқ!

— Бидилин, Стёпа, қулоқ сол, сени атайлаб менга терговчи қилиб тайинлашган.

— Падарига лаънат... ҳаммасининг, — деди Бидилин.

— Сен ҳали жуда кўп нарсаларни тушунмайсан, буни билиш учун менинг мактабимда ўқишинг керак.

— У нима деганинг?

— Бизда буни кўз боғлаш ўйини дейди. Ушлай олмасанг ўйиндан чиқаришади. Сени ҳам шундай қилишмоқчи.

— Бу сенинг ишинг эмас, ўзингни бил!

— Мен тўрт томони темир панжалар билан ўралган жойда ётсам-да, у ёқда нималар бўлаётганидан хабарим бор. Тўғри, Искандар кундузлари қамоқда, кечалари эса сенлар билан айшу ишратда. Мени қопқонга тушириш учун ясалган қопқон синиб кетди, энди уни тузатиш билан банд. Бу сафар ҳам қопқонларинг ишламайди, унга ўзларинг илинасанлар.

Биламан, ишларинг биттунча ундан фойдаланасанлар, ишларинг биттач, эшакларинг лойдан ўтгач, сенлар ўзи ясаган қопқонига ўзини илинтирасанлар-да, гумдон этишасан.

Ёзиб қўй, омбордан топилган милтиқлар сургун вақтимда қўйилгани қопқон, тўппонча эса кўчадаги тўстўпполонни тинчитиш учун чиқиб кетганимда жаноби Тимофеев қилган иш. Гапнинг тўппа-тўғриси ҳам шу, болакай!

— Болакай дема, варақалар, хариталар, Туркия миллатчилари билан ёзишмалар-чи. Анвар пошшо, генерал Сандорс, англиялик Жеймс, франциялик Шарлар билан бўлган мулоқотлар-чи? Гапир, ўшалар ҳақида гапир.

— Гапирганим билан барибир бунга ақлинг етмайди, бу жаҳон миқёсидаги масалалар. Булар ҳақида дунёнинг барча газеталари ёзишган, сенам терговчи-

мисан, ҳеч бўмаса уларни варақлаб кўрмапсанда. Биз сен билан ҳозир бу кичик хонада чўпчак айтишиб, лақиллашиб ўтирибмиз.

Сен ўтган сафарги терговда «мен сиёсий ишларга аралашмаганман» деган эдинг, сиёсий ишларгагина эмас, сен чет эл разведкасининг агентисан, буни биз эмас, бутун олам билади, хўш, бу нима?

— Балки сиёсий ишлардир. Буни сен барибир тушунмайсан.

— Ҳеч бирини тан олмайсан, шундайми?

— Бизда қилмаган ишни қилдим, дейиш энг катта гуноҳ ҳисобланади.

— Лондондаги жаҳон савдогарлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро уюшмасини тузган эмишсан, шу ростми?

— Рост бўлса ростдир. Лекин бу ҳам сиёсий эмас, жамоатчилик иши, фарқига бормапсан-да!

— Ҳали ҳаммасини ўзим ташкил этганман дерсан.

— Десам нима бўпти. Менинг ортимда ҳозиргина ўзинг тилга олган халқаро уюшма турипти. Эртами-кечми улар бу ҳангомалардан хабар топишади, шунда сен ва бошлиқларинг ҳақида жаҳонга новора чалишадди.

— Унда бутун жаҳонга машҳур бўлиб кетарканман-да. Бой бу рўйхатга қулоқ сол: 5 та пахта тозалаш заводи, 6 та ҳар хил фабрика, Андижонда 2 та, Қўқонда 1 та сарой-раста, Андижон бозорида 300 та дўкон, 6 та ҳар бири 12, 15 хонали уйлар, ҳар бири 10 танобдан иборат ҳовлилар, Андижоннинг янги шаҳар қисмида 1 та боғи, чорбоғи билан, Фарғона шаҳрининг руслар яшовчи қисмида 1 та уй боғи, чорбоғи билан, Андижонда 10 та ҳаммом, ҳар бири 50—60 танобдан узумзор ва мевали дарахтлар бўлган 4 та боғ, шаҳар яқинида 150 таноб ер, уездларда 4550 таноб ер, Шаҳрихонсой, Аравонсой, Қора дарё, Тентаксойлардаги ҳисобсиз шолипоялар, турли шахсларга берилган бир миллион тўққиз юз йигирма беш минг сўз гаров ва кафолат, турли корхоналар, акциялар ва нақд пуллар — икки миллион сўм, ҳаммаси бўлиб миллионларни ташкил этади. Шу билан бирга тез-тез чет элларга бориб турдинг. Шўролар пулини қадрсиз деган, сохта пулларни одамларгина эмас, давлат ҳам сохта пуллар чиқаради, деган ҳам сен.

Туркистонга биринчи бўлиб чет эл энгил автома-

пинасини олиб келган ҳам сен. Мен ҳозир ўқиб берганларим рўйхатга олинганлари, холос. Буларни энди тан оларсан.

— Ҳа, булар чинданам фақат рўйхатдагилари. Агар барча мол-мулкимни рўйхат қилмоқчи бўлсанг 20—30 кишига ўн йил етарли иш топилади. Хориждаги пулларим, дўконларим, меҳмонхоналарим, карвонсаройларим, савдо расталарим-у, боғларим бу ерда ҳисобга олинмаган. Сохта пуллар, қадрсиз қоғозлар ҳақида эшитганларинг рост. Лекин, асос-чи, бу гапларга асос қани?

— Бидилин, қўлингдан келса, ўзинг топиб ол, хориждаги пулларимни сенларга бергунча ўша юртларда қолиб, кимнидир ҳожатини чиқариб турса, фалончи бойнинг мулки эди, деб гоҳ-гоҳ эслаб қўйишса ўшанинг ўзи етарли. Бу ҳақда ортиқ сўрама, жавоб ололмайсан. Мол меники, улар онангнинг ҳаққи-маҳрига тушган эмас.

— Миркомил, шуни яхши билгинки, ҳозир мен ўқиган нарсалар алақачон мусодара қилинди. Умум-халқ мулки сифатида давлат ихтиёрига олинди. Қолганларини айтиб берсанг, ўз ихтёринг билан топширсанг, жазо енгиллашади.

— Мен жиноятчи эмасман, ўз мулким, ўз давлатим, ўз ерларим. Хўш, хўш, ўша шўроларнинг ихтиёрига топширган нарсалардан халққа нима наф тегди? Ҳеч нарса! «Халқ мулки» дединг, агар халқни мулки бўлса, нега ҳаммасини поездингта уриб Россияга юбординг?

— Бу давлатнинг иши, — деди Бидилин, — умуман сен шўролар ҳукуматини, большевикларни тан оласан-ми?

— Сен-чи, ўзингчи? Жавоб беролмайсан, ҳатто шўроларнинг терговчилари ҳам тан олишмаган ҳукуматни мен нега тан олишим керак. Шўролар ҳукуматиям, большевойлар ҳам Анжан зилзиласидай бир силкиниб, ҳаммаёқни вайрон қилиб ўтиб кетадиган гап. Зилзила қандай бўлишини ўзинг кўргансан. Зилзиладан кейин ўғри ва чўнтаккесарларнинг ҳам иши юришиб кетди. Тошқин қанча кучли бўмасин, даҳшат солмасин, ўткинчи, энди билгандирсан?!

Миркомилбойнинг гапларидан Бидилин ўзини тамоман йўқотиб қўйди. Ҳақиқатан ҳам Стёпанинг ўзи ҳали шўроларни яхши билмайди. Тан олмайди, бироқ,

кун ўтказиш учун ишлаб турипти. Шунинг учун ҳам ҳамон император жаноблари у кишининг сифатлари ҳақида чека-чекада гапириб юради. «Бай ата» унинг кўнглидаги ўйларини ҳам ўқий олди. Лекин Бидилин мансабдор ва рус бўлгани учун пастга тушмай деди:

— Баланд парвоз гапларни қўй, шу ердан эсон-омон чиқиб кетай десанг, битта йўл бор. Бу фақат менинг қўлимдан келади, — Бидилин атрофга олазарак қаради ва бойга яқинроқ келиб, — ўзимга чўзаман, қочириб юбораман.

— Қанча чўзаман, айт? — деди Миркомил.

Бидилин иккови қўли панжаларини кўрсатди ва қўрқа-писа дарҳол қўлларини чўнтагига солди.

— Ўнта, ўн панжа бўлади.

— Ўн мингдан бешта эллик минг сўм деяпсан-да! Шу бўлса бўладими?

— Кетаётиб яширган жойларингни айтсанг кифоя. Тўрт томонинг қибла, кетаверасан. Бу менинг эркаклик гапим.

— Қасам ичасанми?

— Керак бўлса қасам ичаман.

— Бидилин, қасам ичган эр бўлмас, эр киши ҳеч қачон қасам ичмас, ўзига ишонмаган номардларгина қасам ичишади.

— Яна нималар деяпсан. Келишдик-ку!

— Наҳот мени шунчалик гўл, содда деб ўйласанг. Тушингни сувга айт, бунақаси кетмайди. Билиб қўй, тагин ўзингни сотиб қўймай.

— Соголмайсан. Тўхмат қияпти, дейман. Дарҳол хужжатларни судга ошираман. Сен эса отиласан.

— Судда ҳаммасини инкор қилмасам, Миркомил эмасман. Бидилин, Миркомил дегани нима биласанми? Билмайсан, Миркомил дегани ҳамма нарсага қодир, ҳар бир иш қўлидан келади, пухта, пишиқ одам дегани. Ўзбекларди исми жисмига монанд бўлади, энди билдингми?

— Хўш, судга ошириб юборсам, нима дейсан?

— Ўзим биламан.

— Сени нима дер экан, деб шунчаки синаб кўрдим.

— Ана, кўрқяпсан, кўрқоқсан, Стёпа деганини биласанми, билмасанг буниям эшит, айтиб берай, кўрқоқ, номард, беандиша, яхшилиқни билмас, ўғри, махлуқ дегани.

— Бас қил, қариндошларинг билан учраштираман,

агар омон қолай десанг ўнтани чўз-да, истаган томонга кетавер. Бир вақтлар қилган яхшилигингга мен ҳам яхшилик билан жавоб берай. Мени қарз қилиб кетма, аро очик бўлайлик.

— Ишонди, деб ўйлайсанми, энг аввало сен яхшиликка яхшилик билан жавоб берадиганлардан эмасан. Ўшанда сени ўғри эканлигингни айтганимда ҳозир ҳуржунингни елкангга осиб, похол ковушингни судраб юрардинг. Агар ҳозир ҳам сирни — ўғрилигингни, мени танишингни айтсам, эртагаёқ мени тергов қилишдан маҳрум этишади.

— Ҳаддингдан ошяпсан. Ҳозир шу ернинг ўзида...

— Шу ернинг ўзида, хўш, мени нима қилардинг, отиб ташлаш қўлингдан кемайди... Сенлар тузаётган давлатти таги бўш. Минора қурмоқчи бўлган энг аввало унинг пойдеворига ишлайди, пойдевори минорача чуқур бўган минорагина йиқилмай бўй чўзади, узоқ туради. Таги бўш давлат узоқ яшай олмайди. Мен Ленинингга ишонмайман. У шўрлик ишчи-деҳқонларниям, ўрис халқиниям, ҳатто ўзиниям алдаяпти.

Давлат бақирик-чақириклар эмас, мутаҳкам пойдеворлар асосига қурилиши лозим. Ўз халқини балоофатлардан, уруш-талофатлардан сақлай олмаган пошшонинг умри қисқа бўлади. Бу ҳақда сенга олдинам айтган эдим. Агар ўлмасанг кўрасан. Зулм ва истибдод, дор ва зиндонлар, куч ишлатиш йўли билан қурилган давлат бир аср ҳам яшамайди. Бундай давлат ички ихтилофлар сабаб чок-чокидан сўкилиб тезда тарқаб кетади. Сен бу гапларимга ҳайрон бўма, ишонавер!

— Айт-чи, сен ўзингга, миллатингга ишонасанми, — деди Бидилин.

— Саволни бошқачароқ қўйиш керак эди. Мен энг аввало яратганга, қолаверса, халқимга, миллатимга ва ўзимга ишонаман. Ҳар бир миллатнинг ўз муқим жойи, Ватани, маданияти, мероси бўлиши керак. Аммо, айримларда бу йўқ. Қаерда куни ўтса, қаерда қорни тўйса, ўша ер унинг Ватани.

— Биз улуғ халқмиз, бунга фаҳминг етадимми?

— Тўғри, ўрис халқи катта халқ. Лекин бир сен ёки сенга ўхшаган беш-олти нодон халқ деган гап эмас-ку! Сен бутун бир буюк халқ номига қора чаплама. Куним сендай рус миллатининг шаънига иснод келтирувчиларга қолганига хафаман.

— Ўчир овозингни!

— Мана кўрдингми, тўғри гапнинг тўқмоғи бўлади. Тўғри сўз тутоқтиради. Агар ҳозир қўлимда қуролим бўганида, пешонангдан қўйиб юборган бўлардим.

— Ҳозир мен сени шундай қилсам-чи, — деди Бидилин ғазаб билан, лаблари титраб, ранги оқариб.

— Қўлинг калталиқ қилади, ҳаққинг йўқ. Мени отадиганлар бошқа. Агар ўзбошимчалиқ қилсанг, мендан кейин сени ҳам шармандаларча отиб ўлдирадилар, бир умр лаънатлайдилар. Ўрисларда: Лаънатланганларнинг бозори ҳам, мозори ҳам бошқа бўлади» деган гап бор.

— Бас қил, бас қил деяпман.

— Сендан кўрқмайман, ҳеч нарсани бўйнимга қўёлганинг йўқ. Отиб бўпсан.

— Шундай қиламанки, сени чет эл разведкасининг агентини отиб ташлаганим учун мени мукофотлайдилар тарихда қоламан.

— Албатта тарихда қоласан, аммо ким бўлиб, буни худо билади. Бидилин, олдинда ҳали суд бор. Балким ўзинг отиларсан.

— Ҳазабимни кўзғатма, судга етказмай гумдон қилсам-чи?

— Бу қўлингдан келмайди! Кўрдингми, мен эмас, сен кўрқяпсан. Агар жиноятчи бўлсам, халқимга топшир, улар суд қилишсин! Сенга нима бор. Асил йигитларимизни босмачи, адолат учун курашганларни душман, янгилик тарафдорларини жаҳид, ҳуррият дегувчиларни миллатчи, мустақиллик тарафдорларини яна алланарсалар дединг. Шунга ақлинг етадимми, кўппак боласи, итвачча, отолмайсан!

— Бас қил, ўчир овозингни! Отолмайсан дедингми, отаман, отаман.

Телбалардек ўзини тутолмаган Бидилин қалтираб, лаблари титраб тўшпончасини филофдан чиқаради ва ғазаб билан бақиради:

— Отолмайманми?

— Отолмайсан! Тўшпончангни чиқардингми, от! Бўмаса менга бер, номард!

Миркомилбой Бидилиннинг қўлидаги тўшпончага ташланди, шу вақт кўрқиб кетган Бидилин кетма-кет ўқ узди. Маҳбус йиқилди. Ўқ овозини эшитган соқчилар югуриб киришди.

Бидилин қонга беланиб, қўллари очиқ ётган Миркомилнинг қўлига ханжар тутқазди.

— Қўйнида ханжари бор экан, менга ташланди. Кўрдиларинг-а? Сенлар гувоҳликка ўтишасан, расмийлаштирамиз. Ханжарни сенлар бергансан! Ханжар унда нима қилсин! Акс ҳолда ҳаммамиз отиламиз.

Соқчилар Бидилиннинг бу ишидан қўрқиб кетишди. Бизлар кўрмадик-ку!» дейишлари билан «Кўришдинг, кўрдик» дейишмасанг ҳозир сенларниям нариги дунёга ўтказиб юбораман, аблаҳлар!» деди. Соқчилар кўрдик, кўрдик» дейишди.

Шу вақт Миркомилбой ўрнидан туриб Бидилин ушлатиб қўйган ханжарни маҳкам тутиб, унга томон кела бошлади. Тўппончасини энди қинига солаётган Бидилин дадил, тик келаётган Миркомилнинг кўкрагини нишонга олиб икки марта ўқ узди ва деди:

— Аблаҳ, ўлди десам ўлмапти, жони темирданми, энди кўрдиларингиз-а! Шундай ётсин, — Бидилин тутқазган ханжарни Миркомилбой маҳкам тутган ҳолда қотиб ётарди. Бидилин ёнидан қоғоз чиқариб ёзади: «Ташланди, кўрдик, имзо чекинглар. Энди Кашурников қўл қўйса бас!»

* * *

Бржезицкий Куровский, Тронин, Бидилин ва Кашурниковлар гирашира қоронғилиқда Миркомилнинг отилиши ҳақидаги масалани муҳокама қилишмоқда. Улар изтиробда, жим.

Бидилин бидирлаб барча айбни Миркомилбойга тўнкаб деди:

— Менга ташланди, соқчилар гувоҳ, улар кўришди. Қўйнида ханжари бор экан. Ярамас ит, сарт!

— Охири ебсиз-да, — деди шаҳар бош шифокори Кашурников, — ёнида ханжари борлигига қайси ахмоқ ишонади.

— Нима деяпсиз, — деди Бидилин, — шаҳар бошқармаси бошлиғи, полковник Бржезицкийдан мадат сўрагандай кўзларига тикилиб.

— Нима дер эдим, эшитдингиз. Шу вақтгача индамай келдим. Ҳаммангиз ҳаддингдан ошдингиз, миллатимиз шаънига иснод келтирдингиз.

Энди менинг имзом керак бўлиб қолдимми? Ҳеч қачон қўл қўймайман. Халқимизниям, ўзимниям келажакда бадном қилишни истамайман, билдингизми?

— Эшитяпсизларми, бу жаноб нималар деб алжираяпти, — деди Бидилин янада тутақиб.

— Эшитганингиздай.

— Бас қилинг, доктор»

— Терговчи бўлсангиз ҳам дўқ урманг, роса ахлоқ одам экансиз. Сиз терговчи эмас, қотилсиз. Ҳали жавоб берасиз. Нега жим турибсизлар? Бу халқнинг ўтмиши, бугуни, келажаги ҳам бизникидан ёрқинроқ. Нонини еб дастурхонига тупурмоқ, кўрлик-ку!

— Қўл қўймайсизми? — деди Бидилин мос туядек оғзидан оқ кўпиклар сочиб.

— Йўқ, йўқ, ҳеч қачон қўл қўймайман.

— Ҳозир сениям, чўчка! — Бидилин ёнидан тўшпончасини олиб отмоқчи бўлди, Тронин, Бржезицкий ўринларидан туриб, унинг қўлидан қуролни олишди.

— Ҳовлиқманг, ўзингизни босинг, жаноб терговчи, — деди Бржезицкий.

— Имзо чекади, деб умид қилманглар, хотирингиз жам бўлсин, мен бу жиноятга шерик бўлолмайман.

— Ўз халқига, эътиқодига хиёнат қилганни нима дейди, айтингизлар?

— Сотқин, хоин! — Бу полковник Бржезицкийнинг Тронин саволига кескин жавоби эди.

— Сотқин, хоин! — деди Бидилин ҳам.

— Хоиннинг, сотқиннинг жазоси нима? — деди яна Тронин.

— Ўлим! — деди қатъий оҳангда полковник.

— Бас, тутатинг, — деди Тронин Бидилинни қайраб.

Ҳозир Бржезицкий, Бидилин Кашурниковни отиб ташлашидан қўрқиб:

— Жим бўлингиз, — деди полковник, — озгина ақл, фаросат билан иш тутайлик, битта ўқ билан ҳал бўлади, ундан кейинги машмашаларга ким жавоб беради.

Бу чет эл разведкаси агентининг ҳомийсини ўз миллатига, халқига, ёш советлар ҳукуматига қасамига хиёнат қилган, хоин сифатида оғирроқ жазо билан, яъни бўғиб ўлдилинг, осиб ўлдилинг, овозини ўчиринг.

— Нима қилмоқчисизлар, мен ҳам русман, рус халқига иснод келтирманг. Бу қилмишларингиз рус миллатига ярашмайди. Қилмишларингиз учун жавоб берадиган кунлар келади. Сизлар фақат бир ўзларингизни бадном қилсаларингиз майли эди-я, афсуски барчани, улуғ рус халқини бадном қиляпсиз.

— Тугат, тугат! — деб бақирди Бидилинга буйруқ оҳангда полковник, — ҳезалакмисан, бунча ивирсинг, тамомла!

Бидилин дастурхонни тортиб унинг устидаги нознеъматларни ағдариб ташлади. Дастурхонни эшиб, ундан сиртмоқ ясади ва Кашурниковнинг бўйнига солди. Бунгача Тронин ва Бржезицкий унинг қўларини орқасига қайриб, дўшпослаб ҳолдан тойдирган эди.

Кашурниковнинг сўнги: Жаллодлар, жаллодлар!» деган бўғиқ-бақирӣқ овози анчагача баландроқ, кейин эса пасайиб борарди ва охири у тамом тинчиди. Бидилин, Бржезицкий, Тронин ёрдамида дастурхоннинг бир учини шифтга ташлаб тортди гўё Кашурников ўз-ўзини оспандай аҳволга келтирилди, оёғи остига эса бир стулни думалатиб ташлашди. Марҳум осилган ҳолда тебраниб турарди...

— Эсингизда бўлсин! — деди Бржезицкий, — Миркомилбойни отиб ўлдирган Кашурников, сир очилиб қолгач, у ўзини-ўзи дастурхон билан осиб қўйган. Энди хонани сал тартибга келтиринг, эртага бехосдан келиб қоламиз ва ҳоказо ваҳоказо... Бу хоин йўлимизга юрмагани учун эртагача шундай осилиб турсин!

— Энди жаноблар уй-уйингизга тарқалинг!

* * *

Эл оғзига элак тутиб бўлмайдди. Орадан икки кун ўтгач, Андижон шаҳридагина эмас, бутун Туркистонда миллатнинг фаҳри, машҳур Миркомилбойни судга чиқармай Андижон қамоқхонасида терговчи Бидилин томонидан отиб ўлдирилгани, шаҳар полицияси томонидан тайёрланган уйдирма ҳужжатга имзо чекишдан бош тортган шаҳар бош шифокори, рус миллатига мансуб Кашурниковни полковник Бржезицкий, штаб капитани Тронин, Миркомилбойнниг қотили Бидилинлар томонидан гўё ўзини-ўзи осиб қўйгандай қилиниб, олдин дастурхон билан бўғиб ўлдириб, сўнгра осиб қўйганликлари ҳақидаги «миш-миш»лар тарқалган эди.

Бу машғум хабарни биринчи бўлиб кўпдан бери тергов бераётган Ёқуббек хўжа эшитди. «Бу ёруғ дунёга шундай одам сизмаган экан, мен яшаб нима қилман...» деб у ўтирган жойида жон берган эмиш.

Бу «миш-миш»лар одатдаги «миш-миш»лардан эмас, бўлган воқеанинг ўзи эди. Қотиллар халқ ичида тарқатмоқчи бўлган гаплар ҳақиқат машғали олдида ўз-

Ўзидан парвонага айланди. Натижада ҳақиқий қотилларнинг башаралари очилди. Ёқуббек хўжаникига жанозага келганлар уни жойига қўйиб, тўғри шаҳар маркази сари юра бошладилар...

Биринчи ўзбек, иккинчиси рус бўлган кишиларнинг қотилларини қамоққа олишни талаб қилиб, оқиб бораётган халққа аламзада оналар, болалар, кўча-кўчалардан чиқиб эргашди, сўнгра ён-атроф қишлоқларда яшовчи деҳқонлар, савдогарлар Миркомилбой ва Кашурниковни яхши билган ўзбек ва ўрис зиёлилари, ишбилармонлар қўшилишиб кўчалар одамларга тўлиб кетди. Улар «агар қотиллар жазоланмаса, бу норозилик юриши бутун Туркистон бўйлаб ёйилажаги, сўнгра кўплаб қонлар тўкилажагини» айтишиб: «Қотилларга ўлим!» дея бақаришиб боришарди.

Бу ҳолатни ўз уйдан ташқарига чиқа олмай деразадан кузатиб турган шаҳар бошқармаси бошлиғи Бржезицкий қуролланган аскарларни ёрдамга чақирди. Исённи янги Фарғона губернатори полковник Ивановга етказмай ўзи тинчйтишга ҳаракат қилди.

Қуролланган, бир меъёردа қадам ташлаб келаётган аскарларга қарши бораётган халқнинг олдинги қаторида Миркомилбойнинг ўғли Мирхолик Миркомиллов ва Кашурниковнинг ўғли Василий Кашурниковлар: «Бўш келманг, биродарлар!», «Қотилларга ўлим!» дея қадам ташлар ва улар ҳеч нарсадан ҳайиқмас эдилар.

«Ўт оч, от!» деган буйруққа қарамай аскарлар билан исёнчилар аралашиб кетишди. Отишмалар бошланди. Ўқ овозидан ҳайиққан халқ бетартиб равишда тўғри келган томонга қочишар, отишмалар тиниши билан яна тўпланишиб аскарларга қарши борардилар.

Андижонда рўй берган бу исён ҳақидаги хабар бир зумда бутун Фарғона водийсига, сўнгра Тошкентга етиб борди. Кечга яқин губернатор Ивановнинг махсус қуролланган отряди Андижонга етиб келди ва тўс-тўполон бостирилди.

* * *

Андижонда ва Фарғонада яқиндагина ташкил топган халқ милицияси ва НКВД ходимлари жиддий шугулланди. Халқ норозилигига сабабчи бўлган айбдор кишилар: Бржезицкий, Тронин, Бидилин ва бошқалар қамоққа олинди. Норозилик намойишига чиққанлар тарқатилди...

Халқ комиссарлар советининг мудҳиш қарори билан савдогарлар, бойлар, катта ер эгаллари, мулкдорлар, илм аҳли ва зиёлилар таъқиб остига олинди. Уларнинг завод-фабрикалари, ерлари, боғ-роғлари, мол-муқлари мусодара қилинди. Эксплуататорлар ва маҳаллий бойларнинг синф сифатида тутатилиши ҳақида кўрсатма берилди. Изтироб чеккан ўзбекнинг барча тадбиркор бойлари қатори Миркомилбойнинг авлодаждодлари ҳам бор эди.

Мирхолиқ ва унинг укалари ўз масканидан қувилган қушлардай ҳар томонга тирқираб тарқалиб кетишди.

Василий Кашурников эса бир кечада онаси ва укалари билан ўзи туғилиб ўсган Санкт-Петербургда кўчиб кетдилар.

АКС САДО

1937 йил. Қанча-қанча сувлар оқиб ўтди. Қорлар ёғиб, излар босилди. Жойинг жаннатда бўлгур Миркомилбой айтганларидай янги бир авлод пайдо бўлди. Буларнинг деярли аксарияти ўз ўтмиши, тарихи, маънавиятини ўрганиш у ёқда турсин, шарқ донолиги ҳақида гап кетганида албатта қўлларини силтаб ўтадилар. Ота-боболари, донишманд момолари, маънавият ва азалий меросимиз ҳақида гап айтувчиларни умуман кексаларни ўтмишни қумсовчилар, деб қораладилар. Унча-мунча эл-юрт эътиборига тушган тадбиркор етишса, уларни «бойнинг ўғли, бойваччалар» деб масхара қилдилар.

Октябрь ўзгаришидан кейин советлар ўз олдиларига ҳаммани тенглаштиришни мақсад қилиб қўйган эди. Шўролар ниятларига тўла эришдилар. Натижада ҳамма тенг кафангадоларга айлантирилди. «Бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган ахлоқона «жанговар» қақириқ ҳамма ерда тўла жорий қилинди.

Бу даврда чаласавол «гупурвойлар»нинг ишлари жуда юришиб кетди. Арзимаган камчиликлар ва тушунмовчиликлар учун «Халқ душмани», «Муштумзўр», «Ёт унсур», «Миллатчи», «Хоин», «Жадид», «Душман тегирмонига сув қуювчи» деган лаънатланувчи тамғалар босилиб, «қама-қама»лар бошланди. Энди очилай деб турган ғунчалар узиб ташланди.

Ғуломжон билан Мунисхонлар турмуш қурганла-

рига йигирма йилдан ошди. Тўнғич ўғиллари йигирма ёшда. Улар ҳамон бой ота мерос қилиб берган Ёрқишлоқдаги аллақачон шўролар олиб қўйган боғнинг бир четидаги кичик ҳовлида яшамоқдалар. Улар кўчага чиқиб, уйга кираверишдан чарчадилар.

— Дадаси, нима бўлди, ўғлингиздан дарак йўқ, — деди Муниسخон хавотирда.

— Ташвишланманг, йўлда улфатлари учраб қолган бўлсалар керак, — деди Фуломжон сўзида давом этиб, — келиб қолади, ёмон фикрларни дилингиздан қувинг.

Муниسخон ўзини ҳар қанча хотиржам кўрсатишга уринмасин, барибир тинчимас, бир кўзи дарвозада, иккинчиси эса кўчада эди. Ниҳоят у деди:

— Илойим айтганингиз келсин. Бироқ, кўнглим хижил. Қамалмаган ҳеч ким қомади. Кимни ер эгаси, кимни муштумзўр, кимни эскича китоб ўқийди, кимни бойнинг зўрөди, кимни бойнинг малайи деб қамашди. Мана энди навбат бизларгаям келди шекилди.

— Қама-қама замони бу хотин. Йигирма йилдан буён қамашади. Наҳот навбат бизга? Биз бой бўмасак, ер эгаси бўмасак, айбимиз ўғлимизнинг исмини Миркомил бўлганими? Агар худо раҳмат қилгур бой ота диёнатли, камбағалпарвар, етимпарвар, саҳоватпеша одам эдилар. У киши бўмаганларида биз қаёқда эдик? Шўролар ўзини камбағалпарвар, деб эълон қилишди, лекин йигирма йилдан буён Оқбуранинг суви озайса, озайдики, кўпаймади?

— Дадаси эҳтиёт бўлиб гапиринг, ҳаммаёқни айроқчи босиб кетган дейишади. Дадаси ўғлингизди тўйини тезроқ қиб юборсак, кўриб қолайлик тагин биззиям...

— Э, қўйсангиз-чи, мунча ваҳимачи бўб кетибсиз, хотинжон!

— Кўрмаясизми, бу дунёда нималар бўмаяпти, — дадаси деди Муниسخон.

— Қудаларингиз «рўзадан кейин» деб оёқ тираб туришса нима қилай?

— Кеч кирдим, юрагимга оғриқ киради. Кўксимни ҳовучлаб, кўзим дарвозада бўлади.

— Жа, ваҳимачи бўб кетипсиз, ўғлингиз ёш боламас, йигитку, келади-да. Улар чақиршдан, мен боришдан ва жавоб беришдан чарчамадик. Охири жонларига тегдим шекилли чақирмай қўйишди.

— Энди навбат менга, бизга кепти-да, — деди Муниسخон, — нуқул отанг ким, онанг ким, Миркомилбой

сенга ким бўлади, қариндошингми, бой сени ўз қароли Фуломжонга катта тўй қилиб олиб берган. Миркомилбой тўйларингда қатнашмаганми? деб такрор-такрор сўрайверади. «Отангди исми Дехқонали боғбон эди-а, шундайми», дейди, шундай десамам, шундай демасамам қутилмайман, сўрайверади, сўрайверади.

Мунисхон шўрлик отасини эслаб кўзларига ёш келди ва яқиндагина рўй берган фожеалар хаёлидан ўтди.

Дехқонали боғбон Андижонда бўлиб ўтган тарихий ур-йиқитларда қатнашиб олдинги сафларда Мирхонлиқнинг чап томонида борарди, биринчи отилган ўқ уни йиқитди. Эртасига жами шаҳар аҳли боғбон отани ювиб-тараб ўзбекнинг миллий қаҳрамони сифатида «Бобосаддин» қабристонига дафн этилди. У киши ҳаёт вақтларида неварасининг исмини озон айтиб «Миркомил» бўлсин деб, қўйиб берганларини эслаб гаширди.

— Ўғлимиз Миркомилбойдай саховатпеша, тадбиркор, жаҳон биладиган машҳур савдогар бўлсин деб, у кишига ихлос қўйган дўстлари, биродарлари ўз ўғиллари ва невараларига Миркомил номини берганлигини ҳамма билади. Бой ота ўз номини фарзандларига қўйган оилаларга бориб, уларни қутлаган ва катта-катта совға-саломлар берганини ҳали-ҳали одамлар ҳикоя қилиб юришади, — деди Фуломжон сўзида давом этиб, — қабринг нурга тўлгур бой отамиздан ҳеч ким ёмонлик кўрган эмас. У киши Андижонни шу қадар яхши кўрардиларки, «жаҳонда ўз номининг олдига ва ортига «жон» қўшилган «Жон-Анди-жон» деган шаҳар бита, у ҳам бўлса менинг шаҳрим «Жон-Андижоним» деб фахрланишни жуда ёқтирардилар.

— Тўйимизнинг эртасига юз очдига шундан-шуёққа келган одамнинг юрагида олов бўлади-да, — деди Мунисхон.

Фуломжон ўша унутилмас онлардан суйлар экан, кўз олдида ҳаминша юзларидан нур ёғилиб турадиган бой ота намоён бўларди. У хотинидан яширинча кўзларини кўча дарвозасига, ўғлининг йўлларига қадаб деди:

— Аҳмадбек ҳожи, Маматалибой, Саидахмад хўжалар тўғри қилган эканлар. Бой отамизди аввал Лондонга, кейин Туркияга кўчиб келиб яшаши учун неча бор таклиф қилдилар. У киши рад жавоби бердилар. Агар ўшанда кетганларида ҳозир балким ҳаёт бўлардилар.

Ўша йиллари хорижга кетаётган дўстлари Мирко-милбойни ўртага олишиб, чет элга кетишни маслаҳат беришибди. Ўша суҳбат тахминан шундай бўлган дейдилар.

— «Бой ота, шу тун тонггача кетишингиз керак!

— Қаёққа, — деди бой.

— Қашқаргами, Истамбулгами, Мисргами иш қилиб хорижга-да!

— Нима учун?

— Кетмасангиз эртага сизни қамоққа олишади.

— Мен қамалавериб ўрганиб кетганман.

— Бу охирги қамалишингиз бўлади, бой ота!

— На чора, пешанада ёзилганини кўрмай иложим йўқ.

— Кетишингиз керак, кейин аттанг қиласиз!

— Кетолмайман, отам-онам ўтган, киндик қоним тўкилган Ватандан қаёққа кетай?

— Кетмасангиз бўлмайди, ўзингизниям ўйланг!

— Қўймадиларингиз, хўп кетай, қандай қилиб?

— Сиз рози бўлсангиз бас, буёғини ўзимиз тўғрилаймиз.

— Яхши кетаман. Бироқ, ҳамма нарсадан қимматли, ор-номусдек муътабар бир нарса бор, уни олиб кетолмайман-ку!

— Нима экан? Айтинг, уни ҳам олиб кетишга ёрдам берамиз.

— Йўқ, азизларим, бу қўлларингиздан келмайди. Қани энди уни ҳам олиб кетишнинг иложи бўлса, қандай яхши бўларди.

— Айтинг деяпмиз-у, айтинг?!

— Она Ватанни, шу азиз заминни олиб кетишнинг иложи борми?

— Тушунмадик!

— Ана шу-да, тушунмайсизлар-да! Буни тушуниш ва билиш учун уни жондан ортиқ севиш керак. Аввал Ватан, кейин жон, кейин иймон, деганлар! Ахир Ватанни, она Ватанни, отам, онам ётган бу азиз табаррук тупроқни кимларнинг ифлос оёқлари остида қолаётганини биласизларми? Буни янада яхшироқ англамоқ учун бу юртни мендек севиш керак.

Қани энди ўзим билан Ватанни олиб кета олсам. Агар бунинг ҳам иложини қилсаларингиз, шу лаҳзада сизлар билан бутунлай кетган бўлардим.

Менинг Ватанимдек баҳори ва ёзи, кузи ва қиши

ўз вақтида келадиган бирорта юрт йўқ. Қуруқ ёвочни ерга шунчаки суқиб қўйсанг уч кундан кейин кўкаради, барг чиқаради, бир йилдан сўнг эса мева берадиган ўлка бу оламда йўқ, буни биласизларми, билмайсизларда! Шунинг учун ўзга юртларда роҳат-фароватда кун кўргунча, ўз юртимда, шу она тупроқда қолганим, қабрим ҳам шу ерда бўлишини истайман. Менга бошқа нарса керакмас!» деган эканлар.

Ана бой отанинг эътиқоди.

Бутун вужуди билан ҳикояни тинглаётган Муниسخон узоқ жимликдан сўнг деди:

— Кейин нима бўпти?

— Кейин нима бўлгани маълум!

— Наҳотки, наҳотки, ўша фожеа яна такрорланса! Йўқ, йўқ, ўғлимизнинг тўйи азага айланмайди.

— Хотин илоҳо айтганингиз келсин, омин!

Фуломжон қиблага юз буриб, қўлларини осмонга кўтаради «омин, омин!» дея кафтларини юзига суртиб дуо қилди. Муниسخон ҳам унга қўшилди.

— Қўрқиб кетяпман! — деди бирдан Муниسخон.

— Нимадан қўрқасиз, мен ёнингиздаман-ку! Эсингиздами, тўйимизнинг эртасига бой ота келиб иккимизни қутлаган эдилар. Ўша куни қайтаётиб йўлда Ёқуббек амакига: «Бир омонат бор, эсимдан чиқибди, Фуломжонга айтиб қўйинг, уларга худойим агар ўғил берса Миркомил, қиз берса Комила қўйишсин» деган эканлар.

Йигирма йилдан кейин айтяпман бу сирни. Нима учун ўғлимизнинг исмини Миркомил бўлиб қолгани шундан. Мана энди уни уйлантиряпмиз.

— Шундан қўрқяпман-да, дадаси. Ўғлингизниям кеча НКВДга чақиршибди. «Нега исминг Миркомил, айт?» деб пўписа қилишибди.

— Ўғлингиз менга ҳеч нарса демади-ку, — деди Фуломжон, — нимага менга айтмадийкин?

«Қаёқдан билай, бой отани ҳамма яхши одам бўлган дейишади, мен кўрган эмасман, фақат эшитганман, нега исмим Миркомил қўйилганини билмайман» деб аранг қутилиб чиқибди.

— Яхши, унда нима учун ҳалиям дараги йўқ?

— Билмадим.

— Улар яна чақиртирган бўмасин! — деди Фуломжон қўрқувда.

— Чақиртирса, албатта айтиб кетарди.

Мунисхон ҳали гапини тугатмаган ҳам эдики, кўча дарвозаси тарақлаб қолди. «Ана келди, югуринг» деди-ю, аммо Мунисхон эридан олдин чошиб кетди.

— Фуломжонди уйи шуми? — деди дарвозадан бош суқиб, ўрта ёшлардаги паҳмоқ соқоли, мўйловига оқ оралаб қолган беўхшов миршаб.

— Ҳа шу, келинг, хизмат! — деди Фуломжон серрайганича қотиб.

— Фуломжон сен, Мунисхон сен-а?

— Ҳа, биз! — дейишди эр-хотин, кўрқувдан дағ-дағ титраб.

— Унда мен билан юрасизлар, — деди миршаб.

— Қаёққа, ўғлимга бирор кори ҳол бўлдимми?

— Йўқ, йўқ!

— Унда қаёққа, нима учун? — деди Фуломжон.

— Мен билмайман, олиб кел, дейишди, ўша ерда нима учунлигини айтишади. Қани кетдик, «қаёққа, нима учун?» деган саволлар берилмасин.

— Барака топгур, одамсиз? Ҳеч бўмаса ўғлимиз кесин, айтиб қўйиб кейин кетайлик.

— Мен ҳеч нарса билмайман! — деди миршаб.

— Буларга ялинманг, бешойда!

— Тўғри айтдингиз, кутолмаймиз, ҳаққим йўқ, ўғлингиз ҳам ўша ерда.

— Олдинроқ шундай демайсизми?

— Ҳали шундайми? Нима учун? — деди Фуломжон ихтиёрсиз.

— Шундай, кетдик! — деди миршаб.

Мунисхон бу шум хабарни эшитиб, эси оғиб қолгандай нима деётганини билмас, ўзича алланарсаларни деб сўкинади:

— Айтмадимми дадаси, замонангга ўт кетсин, жаллодлар!

— Нималар деятганингни биласанми, ёш нарса экансан, тагин умринг қамоқда ўтмасин. Мен давлатти одамиман, буни унутма.

— Билмайман, билишням истамайман! — деди Мунисхон.

— Миршаб жаноблари, — деди Фуломжон, — айбга буюрманг, хотин кишида оғзига келганини деяпти.

— Майли, мен кечирдим, бўлинг энди кетдик.

— Қаёққа боришимизни айтиб қўйинг?

— Бу мумкин эмас, миршаб қаёққа олиб борарди, шуниям билмайсизларми?

— Барака топгур, ўғлим тинчми? — деди Муни-
хон ҳовуридан тушиб, ялинган оҳангда.

— Тинч-тинч, айтиш таъқиқланади. Ҳар ҳолда ик-
ковингиз ҳам иссиқроқ кийиниб олингиз.

Миршабнинг «икковингиз ҳам иссиқроқ кийиниб
олингиз» дейиши Мунихоннинг эсини оғдиришгина
эмас, қулоқларини ҳам қар қилиб қўйгандай эди.

— Нима дедингиз, қамоққами? — деди Мунихон.

— Мен қамоққа деганим йўқ.

— Биз ким эдикки, қамасалар, нимамизга қамаша-
ди?

— Гапни қисқа қилинг, ҳукуматчилик, у ерга бор-
гач биласиз.

— Дадаси, ана сизга тўй, ана аза!..

Мунихон ўзининг ва эрининг иссиқ, кийимларини
иштаб ҳаммаёқни титиб юборди. Топиб, уларни туғиб
қўлига олди.

Миршаб Фуломжон билан Мунихонни олдига со-
либ ҳайдаб кетаркан: «Бу тушунмовчилик, албатта
қўйиб юборишади, нима қилибмизки қамалса» деган
ўйлар Фуломжоннинг хаёлидан чақмоқдай ўтди. Му-
нихон эса «қаёқдасан болам?» деб йиғлаб борар экан
эрига: «Мана навбат бизга ҳам етиб келгани рост бўлди,
дадаси», деди...

* * *

НКВД ходимларининг сўроқлари ва калтаклари зар-
бидан эзилиб кетган Миркомил ёрилган бошини кафт-
лари орасига олган ҳолда аранг уйига етиб олди. Дар-
воза ланг очиқ. Ҳаммаёқ очилиб-сочилиб ётибди.

— Ая, аяжон! — деди Миркомил.

Ҳеч ким жавоб бермади. Яна: «Ая, дада!» деб ба-
ландроқ қичқирди. Ҳеч ким жавоб бермади. У хона-
дан, бу хонага чопди. Ҳовли ва уй худди ўғри урган-
дай тартибсиз эди.

— Ая, дада! Ким бор, ким бор! Наҳотки сизларни-
ям олиб кетиган бўлишса! Ая, дада, қанисиз?

Ҳеч ким жавоб бермагач, Миркомил сўнгги марта
яна «Ая, дада!» деб бақирди ва «дод» деб шиддат би-
лан дарвозанинг икки қанотини икки ёнга очиб югу-
риб чиқиб кетди.

Миркомилнинг бутун борлиқни ларзага келтирув-
чи «Дада!», «Ая!», «Дод» деган қичқириғини шу лаҳза-
да ер, осмон, замин у замон, бутун олам ўз қаърига

сингдириб: «Миркомил!», «Миркомил!» дея жавоб бераётгандай такрор, такрор акс-садо қайтарар ва яна-яна «Миркомил!» «Миркомил!» дерди.

Қоп-қора булут билан қопланган осмонда қарсиллаб чақмоқ чақди. Шариллаб сел қуйди. Ялангоёқ ёқдавайрон Миркомил бир ёнда, Мунисхон ва Фуломжон бир ёнда шалаббо бўлган ҳолда қичқирадилар. Ая, аяжон!, дада, дадажон!», «Миркомил, Миркомил-бой!» деган қичқириқлар узоқ-узоқлардан эшитилади. Чақмоқ ва селнинг даҳшатли овозлари қичқириқларни бора-бора ўз бағрига сингдириб, ютиб юборади.